

**ZELVE AÇIK HAVA MÜZESİ'NDE BULUNAN BALIKLI VE ÜZÜMLÜ
KİLİSE'NİN MİMARİSİ VE RESİM PROGRAMI**

Hicran TUNCER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Aralık, 2014

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Hicran TUNCER'in "Zelve Açık Hava Müzesi'nde Bulunan Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin Mimarisi ve Resim Programı" başlıklı tezi 14 Ocak 2015 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca toplanan Sanat Tarihi Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.B.Yelda UÇKAN

Üye : Doç.Dr.Zeliha DEMİREL GÖKALP

Üye : Doç.Dr.Ali Umut TÜRKCAN

Prof.Dr.Kemal YILDIRIM
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yüksek Lisans Tez Özü

ZELVE AÇIK HAVA MÜZESİ'NDE BULUNAN BALIKLI VE ÜZÜMLÜ KİLİSE'NİN MİMARİSİ VE RESİM PROGRAMI

Hicran Tuncer

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aralık 2014

Danışman: Prof. Dr. Bedia Yelda Olcay Uçkan

Bu çalışmada Nevşehir ilinin Avanos ilçesine bağlı Zelve Açık Hava Müzesi'nde bulunan Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin mimarisi ve resim programı konu edilmiştir. Kilise birbirine paralel dikdörtgen iki neften ve güneyde bir kişinin ibadet edebileceği ek bir şapelden oluşmaktadır. Vadide yer alan dini yapıların resim programında konulu sahne olmaması, vadiyi ve bu çalışmanın konusunu oluşturan Balıklı ve Üzümlü Kilise'yi tanımlamada dikkate alınması gereken önemli bir husustur.

Erken dönemlerden itibaren ikonalara gösterilen ilginin bir ibadet sorunsalı olduğunu düşünen ikon karşıtlarının (ikonoklastlar) ibadet mekânlarını süslemede haç, balık, kuzu gibi sembolik tasvirler ile bitkisel-geometrik motifleri tercih ettikleri bilinmektedir. Çalkantılı dönemlerden geçen imparatorluk sınırlarında III. Leon'un tahta geçmesinin ardından 726/730 yıllarında ikonoklast ferman kabul edilmiş, 843 yılına kadar ikon karşıtlığı bir devlet politikası haline gelmiştir. Bu dönem aralığına tarihlenen kiliselerin en belirgin özelliği kiliselerin resim programlarında yoğun olarak haç, bitkisel-geometrik bezemeler ile sembolik hayvan tasvirlerinin yer alması; İsa, Meryem ve kaynağını İncil'den alan konulu sahnelere rastlanmamasıdır.

Bu verilerin ışığında Balıklı ve Üzümlü Kilise'de yer alan haç, balık tasvirleri ile geometrik bezemeler ikonoklazma dönemi sanat anlayışı ile bağdaşsa da araştırmacılar vadide pre-ikonoklazma döneminde ikon karşıtı inananların varlığını savunmaktadırlar. Kilise ayrıca vadide ikonoklazma döneminden sonra resim programı değiştirilen tek kilisedir.

Anahtar kelimeler: Zelve, balık, haç, üzüm, Bizans, pre-ikonoklazma, ikonoklazma.

Abstract

THE ARCHITECTURE AND WALL-PAINTINGS OF BALIKLI AND ÜZÜMLÜ CHURCH AT ZELVE OPEN AIR MUSEUM

Hicran TUNCER

Department of Art History

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, December 2014

Advisor: Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN

In this study, the architecture and the wall paintings of Balıklı and Üzümlü Church at Zelve Open Air Museum -located in Avanos, the province of Nevşehir- has been searched. The church consists of two parallel rectangular naves and an additional chapel in south in which just a man can pray. The fact that the churches that had been carved in the valley do not include any wall paintings is an important feature in terms of defining the valley and the churches.

It has been known that the iconoclasts, who thought the rise of interest in icons was a problematical way of worshipping, prefer to use some symbolic images such as cross, fish, sheep and plant-based, geometrical motifs since the early times. After Leon III became the ruler, the iconoclast reformation was enforced in 726/730, and it turned out to be an official policy within the frontiers of the empire which had been experiencing its unsteady times. The most characteristic feature of the churches which have been dated to that period is the rich depiction of cross, plant-based, geometrical motifs and symbolic animal figures and one cannot see the depictions of Jesus Christ, Mary and Bible scenes on the wall-paintings of these churches.

Although the images of cross, fish and plant-based, geometrical motifs in Balıklı and Üzümlü Church reflect the idea of iconoclasm, the researchers insist on the existence of Christians who were opposed to the icons in the valley during pre-iconoclasm. The church, the wall-paintings of which were changed after iconoclasm, is also unique within the churches of Zelve Valley.

Key words: Zelve, fish, cross, grape, Byzantium, pre-iconoclasm, iconoclasm.

Etik İlke ve Kurallara Uygunluk Beyannamesi

Bu tez çalışmasının bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumunda bilimsel etik ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim.

Her hangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Hicran Tuncer

Önsöz

Tez danışmanım, değerli hocam Prof. Dr. B. Yelda Olcay Uçkan'a çalışmalarım sırasında gösterdiği nezaket, gülyüz, sabır ve bilimsel desteği için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Tez konumuzun belirlenmesinde ve tez sürecinde bizi yönlendiren ve fikirlerini sunan Prof. Dr. Sacit Pekak'a minnettarım.

Tez konumuzun plan ve çizimlerini Nevşehir Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'ndan almamız için kurul ile iletişime geçmemizi sağlayan, değerli hocam Öğr. Gör. Hasan Yılmazyaşar'a teşekkürü borç bilirim.

Şubat 2013'te Zelve Vadisi'ne benimle birlikte gelerek fotoğraf çekimlerinde yardım eden ve tez yazım sürecinde her daim bana destek olan dostum, sanat tarihçi Meydan Palalı; Kappadokia Bölgesi hakkındaki sorularımı yılmadan yanıtlayan ve fotoğraf desteği sunan Profesyonel Turist Rehberi ve aynı zamanda Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora öğrencisi olan Sema Gökcan; Kappadokia Bölgesi arşivini benimle paylaşan Profesyonel Turist Rehberi Mustafa Uysun, çizimler konusunda bana yardımcı olan sanat tarihçi Berna Yıldırım;

Ve

Ağustos 2013- 2014'te Kappadokia Bölgesi'ne benimle birlikte gelerek bana yol arkadaşlığı yapan saygıdeğer babam; bu süreçte bana sonsuz manevi desteğini sunan sevgili annem;

Bu tez sizlerin sayesinde yazıldı!

Özgeçmiş

Hicran TUNCER

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans

Eğitim

Ls. 2005 Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü,
İngiliz Dili Eğitimi Anabilim Dalı

Lise 2000 Beşikdüzü Anadolu Öğretmen Lisesi

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri ve yılı: 28.06.1982/Polatlı Cinsiyet: Kadın Yabancı Dil: İngilizce

İçindekiler

	<u>Sayfa</u>
Jüri ve Enstitü Onayı.....	ii
Öz	iii
Abstract.....	iv
Beyanname.....	v
Önsöz.....	vi
Özgeçmiş.....	vii
Harita ve Çizim Listesi.....	xi
Resim Listesi.....	xiv
1. Giriş.....	1
2. Zelve Vadisi İle İlgili Araştırmalar.....	5
2.1. Kitaplar.....	5
2.2. Makaleler.....	7
2.3. Tezler.....	11
3. Zelve Vadisi.....	13
3.1. Zelve Vadisi'nin Tarihçesi.....	13
3.2. Zelve Vadisi'nin Topografik Yapısı.....	19
3.3. Zelve Vadisi Kaya Mimarisi.....	22
3.3.1. Seten (Değirmen).....	22
3.3.2. Kutsal Haç Kilisesi.....	23
3.3.3. Cami.....	26
3.3.4. Manastır.....	27
3.3.5. Direkli Kilise.....	28
3.3.6. Geyikli Kilise.....	29
3.3.7. Yazılı Kilise.....	32
4. Balıklı ve Üzümlü Kilise.....	34

4.1. Kilisenin Yeri.....	34
4.2. Kiliseyi İsimlendirme Sorunları.....	35
4.3. Mimari Tanım.....	35
4.3.1. Balıklı Kilise.....	35
4.3.1.1. Plan tasviri.....	35
4.3.1.2. İç tasvir.....	36
4.3.1.3. Dış tasvir.....	37
4.3.1.3.1. Batı cephe.....	37
4.3.2. Üzümlü Kilise.....	38
4.3.2.1. Plan tasviri.....	38
4.3.2.2. İç tasvir.....	38
4.3.2.3. Dış tasvir.....	39
4.3.2.3.1. Batı cephe.....	39
4.3.3. Şapel.....	39
4.3.3.1. Plan tasviri.....	39
4.3.3.2. İç tasvir.....	40
4.3.3.3. Dış tasvir.....	40
4.3.3.3.1. Batı cephe.....	40
4.4. Resim Programı.....	40
4.4.1. Tekli figür tasvirleri.....	40
4.4.2. Süsleme (Boya Bezemeler).....	43
5. Değerlendirme.....	47
5.1. Mimari.....	47
5.2. Resim Programı.....	51
5.3. Tarihlendirme.....	60

6. Sonuç	62
Ekler	64
Kaynakça	80

Harita ve Çizim Listesi

Harita 1. Kappadokia Bölgesi'nin coğrafi sınırları.....	90
Harita 2. M.Ö II. Bin yılda Kappadokia-Kaniş yerleşimi.....	90
Harita 3. İlkçağda Anadolu Uygarlıkları ve Kappadokia Bölgesi	91
Harita 4. Avanos-Zelve.....	91
Harita 5. Zelve Vadisi	92
Harita 6. Zelve Vadisi ve yakın civarının jeoloji haritası	92
Harita 7. Zelve Vadisi Kaya Mimarisi.....	93
Harita 8. Zelve Açık Hava Müzesi, topografik uydu görüntüsü.....	93
Çizim 1. Peribacaları gravürü	94
Çizim 2. Kutsal Haç Kilisesi planı	94
Çizim 3. Kutsal Haç Kilisesi, giriş alınlığında yer alan yazıt	95
Çizim 4. Geyikli Kilise, Aziz Eustathios'un görünümü	95
Çizim 5. Geyikli Kilise, yaşam haçı tasviri	96
Çizim 6. Geyikli Kilise, Aziz Theodoros tasviri	96
Çizim 7. Geyikli Kilise, piskopos tasviri	97
Çizim 8. Mavruca 3 no.lu Kilise, Aziz Eustathios'un görünümü	97
Çizim 9. Yazılı Kilise, doğu niş kemer yüzeyi, yazıt	98
Çizim 10. Balıklı ve Üzümlü Kilise, batı cephe.....	98
Çizim 11. Balıklı ve Üzümlü Kilise, plan.....	99
Çizim 12. Balıklı Kilise, 5-5 kesiti, üçlü apsis düzenlemesi.....	99

Çizim 13. Balıklı Kilise, batı duvar,pencere açıklığı.....	100
Çizim 14. Balıklı ve Üzümlü Kilise, 1-1 kesiti, nefler arası geçiş.....	100
Çizim 15. Balıklı ve Üzümlü Kilise, tavan planları.....	101
Çizim 16. Balıklı Kilise, apsis.....	101
Çizim 17. Üzümlü Kilise, 6-6 kesiti, batı duvar pencere açıklıkları.....	102
Çizim 18. Balıklı ve Üzümlü Kilise, D4 detayı, giriş kapısı alınlığı Tahtta Meryem-Çocuk İsa, Helena, Konstantin tasvirleri.....	102
Çizim 19. Balıklı ve Üzümlü Kilise, giriş kapısı, kemer tonozu, Baş melek Mikail ve Cebrail.....	103
Çizim 20. Balıklı ve Üzümlü Kilise, D1 detayı giriş kapısı, kemer tonozu, Baş melek Mikail ve Cebrail'in taşıdığı Malta Haçı	103
Çizim 21. Apsis kemeri, üst duvar, balık ve Malta Haçı tasvirleri	104
Çizim 22. Üzümlü Kilise, apsis yarım dairesi, Yusuf tasviri	104
Çizim 23. Şapel, D5 detayı, apsis yarım dairesi, Aziz Stephanos tasviri.....	105
Çizim 24. Balıklı Kilise, D8 detayı güney duvar, kabartma madalyonlar.....	105
Çizim 25. Balıklı Kilise, D7 detayı kuzey duvar, kabartma madalyonlar.....	106
Çizim 26. Üzümlü Kilise, apsis kemer yayı kuzey-güney yan duvarlar ve üst duvar bezemeleri	106
Çizim 27. Üzümlü Kilise, D10 detayı, batı kapı açıklığı alınlığındaki bezemeler.....	107
Çizim 28. Üzümlü Kilise, D9 detayı, güney duvar, madalyonlar.....	107
Çizim 29. Şapel kapı açıklığı alınlığı, D6 detayı, Malta haçı.....	108
Çizim 30. Fırın taşı Kilise, plan	108
Çizim 31. Kalbur lu Kilise, plan	109

Çizim 32. Ballı Kilise, plan	109
Çizim 33. Çeltek Kilise, plan	110
Çizim 34. Ahmatlı Kilise, plan	110
Çizim 35. Aziz Eustathios Kilisesi, plan	110
Çizim 36. Çifte Kilise, plan	111
Çizim 37. Pürenli Seki Kilisesi,	111
Çizim 38. Kutsal Havariler Kilisesi, plan	112
Çizim 39. Kırk Martırlar Kilisesi, plan	112
Çizim 40. Leylek Kayalığı Kaya Kompleksi 2. Kat, plan	112

Resim Listesi

Resim 1. Aktepe (Yeni Zelve) Köyü.....	113
Resim 2. Aktepe (Yeni Zelve) Köyü.....	113
Resim 3. Zelve Açık Hava Müzesi girişi.....	114
Resim 4. Zelve Vadisi, ikili-üçlü gruplar halindeki peribacaları.....	114
Resim 5. Zelve Vadisi'nde yüzeylenen tüfler	115
Resim 6. Vadide yer alan kaya kütlelerindeki oyuklar	115
Resim 7. Vadide yer alan kaya kütlelerindeki kavlaklanmalar	116
Resim 8. Geyikli Kilise'nin tavanında meydana gelmiş olan göçme	116
Resim 9. 2009 yılında Geyikli Kilise'nin tamamen çökmesi	117
Resim 10. Seten (Değirmen).....	117
Resim 11. Kutsal Haç Kilisesi, giriş açıklığı.....	118
Resim 12. Kutsal Haç Kilisesi, apsis.....	118
Resim 13. Kutsal Haç Kilisesi, güney duvar niş düzenlemeleri.....	119
Resim 14. Kutsal Haç Kilisesi, güneyduvar frizleri.....	119
Resim 15. Kutsal Haç Kilisesi, güney duvar doğu yönündeki düzensiz oyuk.....	120
Resim 16. Kutsal Haç Kilisesi, güney duvar batıdaki niş, düzensiz oyuk ve zeminde mezar	120
Resim 17. Kutsal Haç Kilisesi, kuzey duvar, niş düzenlemeleri.....	121
Resim 18. Kutsal Haç Kilisesi, kuzey duvar friz detayı	121
Resim 19. Kutsal Haç Kilisesi, kuzey duvar zemin mezarları.....	122
Resim 20. Kutsal Haç Kilisesi, pencere açıklığı.....	122

Resim 21. Kutsal Haç Kilisesi, giriş açıklığının kuzey ve güneyindeki mezarlar.....	123
Resim 22. Kutsal Haç Kilisesi, giriş açıklığında yer alan tasvirler.....	123
Resim 23. Kutsal Haç Kilisesi, kabartma haç tasvirleri.....	124
Resim 24. Cami.....	124
Resim 25. Cami ana mekân, takviye kemerleri.....	125
Resim 26. Cami, mihrap.....	125
Resim 27. Cami, mihrabın doğusundaki niş.....	126
Resim 28. Cami, köşk minare.....	126
Resim 29. Cami, minareye ait kademeli başlıklar.....	127
Resim 30. Çavuşin Köyü, Eski Kaya Cami.....	127
Resim 31. Manastır, genel görünüm.....	128
Resim 32. Direkli Kilise'nin bulunduğu kaya kütlesi.....	128
Resim 33. Direkli Kilise, giriş açıklığı.....	129
Resim 34. Direkli Kilise, giriş açıklığının kuzeyindeki paye.....	129
Resim 35. Direkli Kilise paye düzenlemeleri.....	130
Resim 36. Direkli Kilise, birinci nefin sonundaki düzensiz açıklık.....	130
Resim 37. Direkli Kilise, ikinci nefin sonundaki düzensiz açıklıklar.....	131
Resim 38. Direkli Kilise, kutsal mekân, seki düzenlemesi.....	131
Resim 39. Direkli Kilise, üçüncü nefin sonundaki açıklık.....	132
Resim 40. Direkli Kilise, apsis.....	132
Resim 41. Geyikli Kilise, iki aziz tasviri	133

Resim 42.Yazılı Kilise.....	133
Resim 43.Yazılı Kilise, apsis.....	134
Resim 44. Yazılı Kilise, kuzey niş.....	134
Resim 45.Yazılı Kilise, kuzey zemin mezarları.....	135
Resim 46. Yazılı Kilise, ana mekân, zemin mezarları.....	135
Resim 47.Yazılı Kilise, ana mekân, zemin mezarları.....	136
Resim 48. Yazılı Kilise, yazıt.....	136
Resim 49. Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin bulunduğu kaya kütlesi.....	137
Resim 50.Vadi zeminden Balıklı ve Üzümlü Kilise'ye giden eğimli yol.....	137
Resim 51. Balıklı ve Üzümlü Kilise, batı cephesi.....	138
Resim 52. Batı cephesi, tek kişilik ibadet mekânı.....	138
Resim 53. Balıklı ve Üzümlü Kilise, narteks.....	139
Resim 54. Balıklı Kilise, üçlü apsis düzenlemesi.....	139
Resim 55. Balıklı Kilise, ana apsis.....	140
Resim 56. Balıklı Kilise, ana apsis, üçlü niş düzenlemesi.....	140
Resim 57. Balıklı Kilise, apsis, kuzey yan duvar, seki düzenlemesi	141
Resim 58. Balıklı Kilise, apsis, güney yan duvar, seki düzenlemesi.....	141
Resim 59. Balıklı Kilise, kuzey yan apsis.....	142
Resim 60. Balıklı Kilise, kuzey apsis, altar.....	142
Resim 61. Balıklı Kilise, güney apsis.....	143
Resim 62. Balıklı Kilise, güney apsis, altar.....	143
Resim 63. Balıklı Kilise, güney apsis, niş.....	144

Resim 64. Balıklı Kilise, zemin mezar yeri.....	144
Resim 65. Balıklı Kilise, güney duvar, seki düzenlemesi.....	145
Resim 66. Balıklı Kilise, güneydoğu duvar, yıkık kısım.....	145
Resim 67. Balıklı Kilise, pencere açıklığı.....	146
Resim 68. Nefler arası geçiş.....	146
Resim 69. Balıklı Kilise, tavan.....	147
Resim 70. Narteks zemini, kuzey duvar, niş.....	147
Resim 71. Narteks zemini, güney duvar, niş.....	147
Resim 72. Balıklı Kilise, pencere açıklığı, batı cephe görünümü.....	148
Resim 73. Üzümlü Kilise, apsis.....	148
Resim 74. Üzümlü Kilise, altar.....	149
Resim 75. Apsis, kuzey duvar, seki.....	149
Resim 76. Apsis, güney duvar, seki.....	149
Resim 77. Üzümlü Kilise, güney ve kuzey duvar, seki düzenlemeleri.....	150
Resim 78. Üzümlü Kilise, pencere açıklıkları, naostan görünüm.....	150
Resim 79. Üzümlü Kilise, pencere pencere açıklıkları, batı cephe.....	150
Resim 80. Şapel, giriş açıklığı.....	151
Resim 81. Şapel, apsis.....	151
Resim 82. Şapel, kapı açıklığı, naostan görünüm.....	152
Resim 83. Balıklı ve Üzümlü Kilise, giriş kapısı alınlığı; Tahtta Meryem-Çocuk İsa, Helena, Konstantin tasvirleri.....	152
Resim 84. Tahtta Meryem, Çocuk İsa tasviri.....	153

Resim 85. Helena tasviri.....	153
Resim 86. Konstantin tasviri.....	153
Resim 87. Giriş kapısı, kemer tonozu, Baş melek Mikail ve Cebrail tasvirleri...154	
Resim 88. Baş meleklerin taşıdıkları Malta haçı, detay.....	154
Resim 89. Balıklı Kilise, apsis kemeri, üst duvar, balık ve Malta haçı tasvirleri	155
Resim 90. Üzümlü Kilise, apsis yarım daire, Yusuf tasviri.....	155
Resim 91. Şapel, apsis, Aziz Stephanos tasviri.....	156
Resim 92. Balıklı Kilise, güney duvar, kabartma madalyonlar.....	156
Resim 93. Balıklı Kilise, kuzey duvar, kabartma madalyonlar.....	157
Resim 94. Üzümlü Kilise, apsis kemer yayı çevresi bezemeleri.....	157
Resim 95. Üzümlü Kilise, batı kapı açıklığı alınlığındaki bezemeler.....	158
Resim 96. Üzümlü Kilise, güney duvar, madalyonlar.....	158
Resim 97. Şapel güney duvarı, silme kuşağı.....	159
Resim 98. Şapel kuzey duvarı, silme kuşağı.....	159
Resim 99. Şapel kapı açıklığı, alınlık, Malta haçı tasviri.....	160
Resim 100. Şapel tavanı, Malta haçı tasviri.....	160
Resim 101. Fırıntaş Kilise, nefler arası geçiş	161
Resim 102. Kalburlu Kilise, nefler arası geçiş	161
Resim 103. Balıklı Kilise, altar izi.....	162
Resim 104. Ürgüp-Cemil Köyü, Baş Melekler Kilisesi, Narteks.....	162
Resim 105. İhlara Vadisi, Pürenli Seki Kilisesi, narteks.....	163

Resim 106. Afyonkarahisar-İşçehisar, Ağınönü Kilisesi, üçlü apsis düzenlemesi	163
Resim 107. Afyonkarahisar-İşçehisar, Seydiler Kasabası, Leylek Kayalığı Kaya Kompleksi, ikinci kat, üçlü apsis düzenlemesi	164
Resim 108. Ihlara Vadisi, Yılanlı Kilise, Aziz Stephanos tasviri.....	164
Resim 109. Soğanlı Vadisi, Azize Barbara Kilisesi, kutsal mekân,kuzey duvar, aziz tasvirleri.....	165
Resim 110. Soğanlı Vadisi, Azize Barbara Kilisesi, kutsal mekân, güney duvar, aziz tasvirleri.....	165
Resim 111.Aziz Stephanos Kilisesi, tavanın doğu bölümü, haç tasviri	166
Resim 112. Aziz Stephanos Kilisesi, tavan, dört düğümlü madalyon, antrolak motifi	166
Resim 113. Aziz Stephanos Kilisesi, apsis kemeri, haç tasviri	167
Resim 114. Aziz Stephanos Kilisesi,apsis, haç tasviri	167
Resim 115. Kızılçukur, Anna ve Ioakhim Kilisesi, onurlandırılan Anna ve Ioakhim	168
Resim 116. Kızılçukur, Anna ve Ioakhim Kilisesi, Ioakhim'e müjde	168
Resim 117.Kızılçukur, Anna ve Ioakhim Kilisesi, geometrik bezemeler	169
Resim 118. Kızılçukur, Anna ve Ioakhim Kilisesi, geometrik bezemeler	169
Resim 119. Balkan Deresi, 1 no.lu şapel, kubbe tasvirleri.....	170
Resim 120. Balkan Deresi, 1 no.lu şapel, kubbealtı geometrik, bitkisel bezemeler	170

Resim 121. Balkan Deresi, 1 no.lu şapel, tavan bezemeleri	171
Resim 122. Balkan Deresi, 1 no.lu şapel, düğümlü geçmeler	171
Resim 123. Üzümlü Kilise, kuzey duvar bezemeleri	172

1. Giriş

Kappadokia¹ Bölgesi, özellikle Bizans Dönemine tarihlendirilen kayaya oyma kiliselerin yoğunlaştığı, Hıristiyanlık tarihi açısından oldukça önemli bir merkezdir. Bölgede yer alan dini yapılar ile ilgili ülkemizde yürütülen çalışmalar gözden geçirildiğinde çalışmaların öncelikle Göreme olmak üzere Aksaray-Güzelyurt, Kayseri-Erdemli Köyü, Nevşehir-Gülşehir ve Ürgüp-Mustafapaşa'da yoğunlaştığı görülmektedir. Mevcut çalışmalar gözden geçirildiğinde Zelve Açık Hava Müzesi'nde yer alan ve Bizans Dönemi sanat algısına ışık tutacak nitelikte özgün örnekler sunan dini yapılar ile ilgili bir çalışmanın bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, günümüzde Zelve Açık Hava Müzesi'nde yer alan Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin mimarisi ve resim programını inceleyerek yapının Bizans mimarisi ve resim sanatı içindeki yerini belirlemek ve ulaşılan sonuçları bölgede yer alan diğer benzer örneklerle karşılaştırarak bölge ile ilgili sanat tarihi kapsamındaki çalışmalara katkıda bulunmaktır.

Çalışmaya öncelikle yapıyla ilgili yayınların araştırılması ile başlanmıştır. Kaynak taramaları; İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesi, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi ile yabancı üniversitelerin dijital kütüphanelerinde gerçekleştirilmiştir.

Kappadokia Bölgesi'nin tarihi ve dini mimarisi ile ilgili çalışmalar incelendiğinde tezin konusunu oluşturan Balıklı ve Üzümlü Kilise ile ilgili çalışmaların Fransız G.de Jerphanion, N. Thierry, C. Joliet-Levy ve son olarak N. B. Teteriatnikov tarafından yapıldığı görülmüştür. G. de Jerphanion, N. Thierry ve C. Joliet-Levy'nin çalışmaları Fransızca olduğundan, tez yazımı aynı zamanda yoğun bir çeviri sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu çalışmalar arasında N.Thierry'nin, kaynakça bölümünde detaylı bilgileri verilen "Haut moyen-age en Cappadoce, Les eglises de la region de Çavuşin" başlıklı yayınından, Zelve Vadisi ve kilise ile ilgili en kapsamlı çalışma olması sebebiyle, ana başvuru kaynağı olarak faydalanılmıştır.

¹ Metin Sözen, editörlüğünü yaptığı "Kapadokya" isimli kitabın giriş bölümünde, bölge ile ilgili araştırma yapan pek çok bilim insanının bu özel adı, antik dillerden Türkçe'ye aktarım kurallarına uyarak "Kappadokia" biçiminde yazmayı tercih ettiğinden bahsetmektedir. Bu tezde bu fikirden yola çıkarak; "Kapadokya" kelimesi "Kappadokia" biçiminde kullanılmıştır. Kelime ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. M. Sözen (1998). *Kapadokya mı, Kappadokia mı?* Kapadokya. (Ed. M. Sözen), İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı.

Tez çalışması altı ana başlık ve altı ekten oluşmaktadır. Çalışmada yer alan harita, çizim ve fotoğraflar metin sonunda yer almaktadır.

Araştırmanın birinci bölümü giriş bölümüdür. İkinci bölümde Zelve Vadisi ve Balıklı ve Üzümlü Kilise ile ilgili araştırmalara değinilmiştir. Bu araştırmalar sırasıyla kitap, makale ve tez başlıkları altında incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin mimarisi ve resim programı ile paralel özellikler taşıyan diğer yayınlara da yer verilmiştir.

Araştırmanın üçüncü bölümü kilisenin bulunduğu Zelve Vadisi ile ilgilidir. Bu bölümde ilk alt başlıkta Zelve Vadisi'nin tarihçesinden bahsedilmektedir. Tezin zorluklarından birisi de vadiye yer alan kiliselerde tarihçeyi belirlemeye yönelik kitabe bulunmamasıdır. Bu sebeple bu bölümde öncelikle Kappadokia Bölgesi'nin tarihsel gelişimi incelenmiş, bu gelişim süreci içerisinde vadinin tarihçesi belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca vadinin yakın tarihi ile ilgili bilgilere de şu anda müzenin dışında esnaflık yapan kişiler aracılığı ile ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ikinci alt başlıkta vadinin topografik yapısı ele alınmıştır. Vadinin topografik yapısı belirlenirken vadi ile ilgili jeoloji mühendisliği alanında yazılmış yüksek lisans tezi detaylı olarak incelenmiş, ayrıca vadinin bölgede yer alan diğer vadilerle birlikte değerlendirmesi yapılmıştır. Üçüncü alt başlıkta vadinin kaya mimarisinden bahsedilmiştir. Zelve Açık Hava Müzesi üç vadiden oluşmaktadır. Bu üç vadinin farklı alanlarına yayılmış olan Seten (Değirmen), Kutsal Haç Kilisesi, Cami, Manastır, Direkli Kilise, Geyikli Kilise ve Yazılı Kilise sırasıyla alt başlıklar altında ele alınmıştır. Bu sıranın belirlenmesinde müzede yer alan ve vadileri belirleyen tabelalar göz önünde bulundurularak birinci, ikinci ve üçüncü vadiye yer alan yapılar sırasıyla incelenmiştir. Bu yapılar arasında Geyikli Kilise 2009 yılında tamamen çökmüştür. Yayınlardan elde edilen bilgiler ışığında hem vadi hem de Kappadokia Bölgesi tarihçesi ve mimarisi açısından önemli bir yapı olması sebebiyle teze dâhil edilmiştir. Vadiye yer alan Manastır bloğu ise çökme tehlikesi sebebiyle ziyarete kapatılmıştır.

Teze bu bölümde bahsedilen kiliselerden yalnızca Kutsal Haç Kilisesi'nin planı, başka yayınlardan alınarak dâhil edilmiştir. Diğer kiliselerin planları, daha detaylı bir çalışma dâhilinde sunulacaktır. Tezde bu yapıların mimari özellikleri ile resim programları ana hatları ile aktarılmış ve vadinin genel özelliklerinin sunulması amaçlanmıştır.

Araştırmanın dördüncü bölümü, tezin konusunu oluşturan Balıklı ve Üzümlü Kilise ile ilgilidir. Bu bölümde ilk alt başlıkta kilisenin vadi içerisindeki yeri detaylı bir şekilde anlatılmıştır. İkinci alt başlıkta kilise ile ilgili araştırmalarda karşılaşılan kiliseyi isimlendirme problemine değinilmiştir. Üçüncü alt başlık ise kilisenin mimari tanımına ayrılmıştır. Kilisenin mimari tanımı yapılırken, kilise sırasıyla Balıklı Kilise, Üzümlü Kilise ve Şapel alt başlıkları altında incelenmiş, her kilisenin plan tasviri, iç ve dış tasvirleri yapılmıştır. Dış tasvir bölümünde yine her bir birimin batı cephesi anlatılmıştır. Dördüncü alt başlık kilisenin resim programına ayrılmış, kilisede konulu sahne olmadığından bu bölümde yalnızca tekli figür tasvirleri ile süsleme (boya bezemeler) günümüze ulaşan özellikleri ile ayrı alt başlıklar halinde tasvir edilmiştir.

Araştırmanın beşinci bölümü değerlendirme bölümüdür. Mimari değerlendirme alt başlığında, kilisenin mevcut durumuna yönelik çalışmalar sonucunda elde edilen veriler ışığında plan tipolojisi yapılmış, kilisenin mimari özellikleri bölgede yer alan diğer iki nefli kaya kiliselerinin mimari özellikleri ile karşılaştırılmıştır. Değerlendirme yapılırken aynı zamanda Frigya ve Lykaonia'da² bulunan kaya kiliseleri örnekleri de göz önünde bulundurulmuştur. Resim programı değerlendirilmesinde, kilisede yer alan tekli figür tasvirleri ve süslemelerin Bizans Sanatı içerisindeki sembolik anlamları ele alınmış, bölgede yer alan benzer örnekleri saptanmıştır. Değerlendirme bölümünün son alt başlığı ise tarihlendirme önerisine ayrılmıştır. Balıklı ve Üzümlü Kilise'ye ait bir inşa kitabesi bulunmamaktadır.³ Kilisenin mimari özellikleri kiliseyi tarihlendirebilmek için yeterli veri sunmamaktadır. Bu sebeple, kilisenin resim programını oluşturan farklı evrelerden yola çıkarak tarihlendirme önerisinde bulunulmuştur.

Araştırmanın altıncı bölümü sonuç bölümüdür. Bu bölümde tezin araştırma, yazım ve değerlendirme sürecinde elde edilen verilerin kısa bir özeti sunularak Balıklı

² Klasik çağda, Konya ve Karaman'ı içine alan bölgeye Lykaonia denilmektedir. Bölge hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Kurt (2010). Antik Lykaonia'da yönetim ve yerleşim. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, s. 119.

³ Kappadokia Bölgesi'nde inşa kitabesi bulunan toplam on üç kilise yer almaktadır. Bu kiliseler: Ihlara-Kuzey Ambar Kilisesi, Güllüdere-Vaftizci Yahya (Ayvalı) Kilisesi, Sinassos-Tavşanlı Kilise, Çavuşin-Büyük Güvecinlik Kilisesi, Belisırma-irekli Kilise, Soğanlı-Azize Barbara Kilisesi, Göreme-Kızlar Manastırı Kilisesi, Soğanlı-Karabaş Kilise, Göreme-Aziz Eustathios Kilisesi, Gülşehir-Karşı Kilise, Söviş-Kırk Martırlar Kilisesi, Belisırma-Kırk Damaltı Kilise, Cemil-Baş Melekler Kilisesi. Bu kiliselerin tarihlendirmeleri ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. B. Coşkuner (2009). *11. yüzyılda Kapadokya bölgesinde İsa'nın doğumu ve İsa'nın çarmıha gerilmesi sahneleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Ek 7, s. 295.

ve Üzümlü Kilise'nin mimari ve süsleme programı açısından karakteristik özellikleri sonuca bağlanmıştır.

Ekler bölümünde altı ek bulunmaktadır.

Ek 1. Kappadokia Bölgesi'nin değişik dönemlerdeki coğrafi sınırlarını açıklayan bir özet niteliğindedir.

Ek 2. Prof. Dr. Y. Ötügen'in belirlediği, Kappadokia Bölgesi'nde yer alan kiliselerin mimari plan tipolojisini açıklamaktadır.

Ek 3. Kappadokia Bölgesi'nde yer alan iki nefli kiliselerin; yeri, tarihlendirmesi, kitabesi, apsis sayısı, nefler arası geçiş sistemi ve ek şapel düzenlemeleriyle ilgili bilgilerini tablo halinde sunan bir özet niteliğindedir.

Ek 4. Kappadokia Bölgesi'nde yer alan Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasvirlerinin bulunduğu kiliseler ve bu tasvirlerin kiliselerdeki yerlerini özetleyen bir tabludur.

Ek 5. Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin şapelinde tasvir edilmiş olan Aziz Stephanos'un İncil'de yer alan konuşmasıdır.

Ek 6. Hıristiyan haç adları ve sembollerinin çizim listesidir.

Balıklı ve Üzümlü Kilise'ye ait olan plan, kesit ve resim programına ait olan çizimler Nevşehir Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'ndan edinilmiştir. Çizimleri Mimar Oktay Çağlıbulanık ve ekibi hazırlamıştır. Plan ve kesitlerde 1/50, tekli figür tasvirleri ile süslemelerde (boya-bezemeler) 1/10 ölçek kullanılmıştır.

Metnin sonundan yer alan bazı resim ve çizimler Prof. Dr. Sacit Pekak, Ar. Gör. Seçkin Evcim, Sanat Tarihi Anabilim Dalı doktora öğrencisi Sema Gökcan ve Profesyonel Turist Rehberi Mustafa Uysun'un arşivlerinden alınmıştır. Bu resimler alt bilgilerde kısaltmalarla belirtilmiştir.

Balıklı ve Üzümlü Kilise ile bölgede bulunan diğer kiliselerin fotoğraflanması amacıyla Eylül 2012, Şubat 2013, Ağustos 2013 ve Ağustos 2014'te bölgeye gidilmiştir. Çalışmada 8 harita, 40 çizim, 123 resim kullanılmıştır.

2. Zelve Vadisi İle İlgili Araştırmalar

2.1.Kitaplar

Jerphanion, G.de. (1932). *Une nouvelle province de l'art Byzantin, Les eglises rupestres de Cappadoce. Paris.*

Zelve Vadisi ile ilgili ilk çalışmadır. G. de Jerphanion eserinde kısaca vadinin topografik yapısından bahseder. Bölgedeki kayaç yapısının, "troglodit" olarak tanımlanan volkanik özellikli tüf yığımları olduğundan söz eder. Vadide yer alan 5 şapeli ana hatlarıyla anlatır. 3 no.lu şapel olarak adlandırdığı Geyikli Kilise'nin haç-geyik ve balık tasvirlerinden oluşan kompozisyonunu detaylı bir şekilde ele alır.

Vadide yer alan kiliselerdeki süsleme unsurlarını göz önünde bulundurarak vadinin ikonoklazma döneminde önemli bir dini merkez olduğundan söz eder. 4 no.lu şapel olarak tanıttığı Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin planını, Göreme'de bulunan iki nefli plan tipine sahip olan Aziz Eustathios kilisesi ile karşılaştırır. Neferin uzunluk ölçülerini verir. Kilisenin giriş kapısında yer alan Meryem ve Çocuk İsa tasviri ile Göreme Açık Hava Müzesi'ne yaklaşık 600 m. uzaklıkta yer alan Kılıçlar Kilise'de yine giriş kapısında yer alan Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasviri arasındaki benzerlikten söz eder. Kuzey nefin apsisinde üzüm salkımları arasında bulunan Yusuf tasvirinin yanındaki yazıtın restitüsyonedilmiş halini sunar. Kilisenin mimarisi ve resim programından yola çıkarak bir tarihlendirme önerisinde bulunmaz.

Restle, Marcell (1969). *Byzantine wall painting in Asia Minor. Irish University Press, Shannon Ireland.*

M. Restle kitabında, Bizans Döneminde Efes, Kappadokia, Latmos, Lykaonia, İznik ve Trabzon'da bulunan kiliselerin mimarisi ve resim programını incelemiştir. Araştırmacı Kappadokia'da bulunan Hagios Stephanos, Güllüdere 3 no.lu şapel, Çavuşin Vaftizci Yahya Kilisesi, Hagios Basileos Kilisesi, Balkan Deresi ve Zelve Vadisi'nde bulunan kiliseleri, sahip oldukları resim programları sebebiyle "Post-İkonoklazma" Dönemine tarihlendirmiştir

Hild, F. ve Restle, M. (1981). *Kappadokien, Tabula İmperii Byzantini*. Wien.

F. Hild ve M. Restle H. Prokopios (Göreme) ve Uenasa (Avanos) arasında bulunan Zelve'nin Avanos'a 6 km. uzaklığında olduğundan bahsederler. Vadide bulunan kiliselerin genel olarak kabartma haç tasvirleri ile bezeli olduğuna dikkati çekerler. Balıklı ve Üzümlü Kilise'yi 4 no.lu şapel olarak tanıtan araştırmacılar, şapelin mimarisi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmazlar. Kuzey nefte apsiste yer alan Yusuf tasvirinin yanında yazıtının bulunduğu ve girişte yer alan tahtta Meryem, Konstantin-Helena ve baş melek tasvirlerinden söz ederler. Araştırmacılar ayrıca, kiliselerde yer alan kabartma haç tasvirleri nedeniyle, vadinin ikonoklazma sürecinde önemli bir dini merkez olduğunu belirtirler.

Joliet-Levy, C. (1991). *Les églises Byzantines de Cappadoce: le programme iconographique de l'abside et de ses abords*. Paris: Editions Du CNRS.

C. Joliet-Levy kitabında 4 no.lu kilise olarak tanıttığı Balıklı ve Üzümlü Kilise'yi Çavuşin Bölgesi'nde bulunan kiliseler başlığı altında inceler. Kilisenin kuzey nefini "parekklesion" olarak adlandırır, her iki nefin tavanında kabartma haçların bulunduğundan söz eder. Nefin ve giriş bölümünün genişlik, uzunluk ve yükseklik ölçülerini verir. Giriş bölümünde yer alan Tahtta Meryem ve Çocuk İsa, Konstantin ve Helena ile baş melekler tasvirlerini kısaca anlatır. Kuzey ve güney nefin apsistlerinde ve güney şapelde bulunan tekli figür tasvirleri ile süslemelerden genel hatlarıyla bahseder. Kilisenin giriş ve güney şapelinde yer alan tekli figürleri 10. yüzyıla tarihlendirir. Ayrıca kilisenin Zelve'de İkonoklazma Döneminden sonra resim programı yenilenen tek kilise olduğunu vurgular.

Thierry, N. (1994). *Haut moyen-age en Cappadoce, Les églises de la region de Çavuşin*. Paris: Institut Français D'archeologie Du Proche-Orient.

Çavuşin sınırları içinde yer alan Zelve Vadisi'nde bulunan Bizans Dönemi yapılarını en kapsamlı şekilde anlatan yayındır. Kitabın 16. bölümü Zelve Vadisi'nin çevresindeki yerleşim yerlerini konu edinir. Öncelikle Kızılçukur ve Güllüdere Vadileri'ndeki dini yaşamı ana hatlarıyla ele alır. Thierry, Zelve Vadisi'nin 5. yüzyıldan erken bir döneme tarihlenemeyeceğini belirtir. Bölge'de 7. yüzyılda başlayan ve 10. yüzyıla kadar devam eden Arap akınları sebebiyle Avanos'ta yaşayan halkın

korunma amaçlı olarak Zelve Vadisi'ne yerleşme ihtimali üzerinde durur. İkonoklazma sürecinde vadinin önemli bir dini merkez olduğundan söz eder. Araştırmacı kitabına kilisenin planını, güney nef apsis kemerini üstündeki balık figürleri, kuzey nef apsisindeki üzüm ve Yusuf tasvirinin çizimlerini dâhil ederek diğer yayınlara göre daha detaylı bilgiler sunar. Güney nefte bulunan üçlü apsis düzenlemesinin kökeninin Filistin'de Shivta'da bulunan bazilikal planlı yapının apsisine dayandığını belirtir.

Teteriatnikov, N. B. (1996). *The liturgical planning of Byzantine churches in Cappadocia*. Roma: Pontificio Instituto Orientale Piazza S. Maria Maggiore.

N.B. Teteriatnikov Kappadokia Bölgesi'nde Bizans Dönemi kiliselerinin liturjik unsurlarını ele aldığı eserinin birinci bölümünde apsis ve bema düzenlemelerini inceler. Kiliselerdeki kutsal alan (apsis-bema) düzenlemelerini, kilise planlarına göre tekli apsis-bema düzenlemesi, çoklu apsis-bema düzenlemesi ve ana apsisin yan apsislerle desteklendiği düzenlemeler olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırır. Zelve Vadisi'ndeki 4 no.lu kilise olarak adlandırdığı Balıklı ve Üzümlü Kilise'yi her iki nefinde de apsis olması sebebiyle çoklu apsis bema düzenlemesine sahip iki nefli bir kilise olarak tanıtır. Kilise'nin inşa tarihinin belli olmadığından ama araştırmacılar tarafından genellikle 6. ya da 7. yüzyıla tarihlendirildiğinden bahseder. Araştırmacı, iki neften oluşan kilisenin, ayrı şapeller olarak işlev görmüş olabileceğinden, daha geniş olan güney nefin ana kilise olduğundan, kuzey nefinin ise işlevinin belirlenemediğinden söz eder.

2.2. Makaleler

Jerphanion, G.de. (1931). *La chronologie des peintures de Cappadoce*. *Echos d'Orient*, 30 (161), 5-27.

G.de Jerphanion, Kappadokia Bölgesi'ndeki kiliselerin resim programlarını kronolojik olarak dönemlere ayırarak gruplandırır. Zelve'de 4 no.lu kilise olarak

nitelendirdiği Balıklı ve Üzümlü Kilise'yi "Arkaik Grup Kiliseler" başlığı altında değerlendirir.⁴

Thierry, N. ve Thierry, M. (1964). Haçlı Kilise, l'Église à la croix, en Cappadoce. *Journal des savants*, 241-254.

N. Thierry ve M. Thierry, Çavuşin'e bağlı Güllüdere Vadisi'nde bulunan Haçlı Kilise'nin mimarisi ve süsleme özelliklerinden bahsederler. Kilisede bulunan haç tasvirlerini Kappadokia Bölgesi'ndeki diğer kiliselerde bulunan haç tasvirleri ile karşılaştırırlar. Araştırmacılar, Kappadokia'da Güllüdere'de bulunan 3 no.lu kilise ile Balkan Deresi'nde ve Zelve Vadisi'nde bulunan kiliselerin hem İkonoklazma Döneminde hem de Bizans dünyasında 842 yılında ikonodüllerin⁵ zaferiyle sonuçlanan dönemden sonra önemli dini merkezler olduğundan söz etmişlerdir.

Cormack, R. (1967). The archaic group of wall-paintings. *Journal of the British Archeological Association*, XXX, 19-36.

Erken dönemlerden itibaren Bizans resim sanatının genel özelliklerinden bahseden R. Cormack, makalesinde ağırlıklı olarak arkaik grup kiliselerin resim programlarının özelliklerini anlatır. Araştırmacı, 4 no.lu kilise olarak bahsettiği Balıklı ve Üzümlü Kilise'de dekoratif unsurlarla bezeli haç tasvirlerinin İkonoklazma Dönemine ait olabileceğini belirtir.

Thierry, N. (1976). Mentalité et formulation iconoclastes en Anatolie. *Journal des Savants*, 2, 81-130

N. Thierry, hem Kappadokia Bölgesi'ndeki kiliseleri hem de İsaura Bölgesi'ndeki Al Oda Manastırını'da dâhil ederek değerlendirdiği "ikonoklast" kiliselerde bulunan geometrik ve bitkisel bezeme unsurlarını karşılaştırmalı olarak inceler. Bu dönemde kiliselerde yer alan haç tasvirlerinin, Filistin sanatı etkisinde gelişmiş bitkisel ve geometrik bezemelerle yoğun olarak süslendiğinden bahseder. Zelve Vadisi'ndeki 4

⁴ Kappadokia Bölgesi'nde bulunan 29 kilise resim üslubu sebebiyle arkaik grup kiliseler başlığı altında incelenmektedir. Bu kiliselerin listesi için bkz. A. Türker (2008). *Güllüdere Vadisi'nde bulunan Ayyalı Kilise ve resim programı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Ek 1.

⁵ İkon yanlısı, ikon sever.

no.lu kilise olarak adlandırdığı Balıklı ve Üzümlü Kilise’de yer alan dekoratif unsurlarla bezenmiş haç tasvirlerinin doğu sanatı etkisinde geliştiğini belirtir.

Epstein, A. W. (1977). The iconoclast churches of Cappadocia. *Iconoclasm. Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (Ed: A. Bryer and J.Herrin). Birmingham: University of Birmingham Centre for Byzantine Studies, ss.103-111.

A.W. Epstein makalesinde Kappadokia Bölgesi’ndeki ikonoklast kiliseleri tanıtır. Aziz Basileos, Aziz Stephanos, Anna ve Ioakhim Kiliseleri ile Balkan Deresi’ndeki 1 no.lu şapeli İkonoklazma Dönemi resim üslubunun belirgin olarak görüldüğü yapılar arasında gösterir. Mustafapaşa (Sinassos) yakınlarındaki iki neften oluşan Aziz Basileos Kilisesi’nden bu kiliseler arasında, İkonoklazma Dönemine kesin olarak tarihlendirilen tek kilise olarak bahseder. Balkan Deresi’ndeki 3 no.lu şapel ile Zelve’de bulunan kiliselerin tarihlendirilmesinin, farklı dönemlere ait süsleme programlarına sahip olması ve karşılaştırma yapılabilecek benzerlerinin olmaması sebebiyle mümkün olmadığını belirtir.

Teteriatnikov, N. B. (1998). A group of early churches in Cappadocia: evidence for dating. *Византийский временник*, 55, 232-237.

N. B. Teteriatnikov makalesinde, yaklaşık yarım yüzyıldan fazla bir süreçte Kappadokia Bölgesi’nde araştırma yapan bilim insanlarının; çalışmalarını iyi korunmuş ve zengin dekorasyona sahip kiliselere yönlendirdiklerini, bölgenin tarihine ışık tutacak daha erken tarihli olması muhtemel gözükken kiliselerle ilgili yayınların yetersiz olduğunu belirtir. Bölgede inşa kitabesi bulunan kiliselerin sayısının azlığı bölgenin mimari açıdan tarihlendirilmesini zorlaştıran bir unsurdur. Teteriatnikov çalışmasının amacını, Kappadokia Bölgesi’nde 6. yüzyılda inşa edildiği düşünülen kayaya oyma kiliselerin belirlenmesi olarak açıklar. Araştırmacı, Balkan Deresi’nde 1 no.lu Kilise, Çavuşı’nda bulunan Vaftizci Yahya Kilisesi, Güllüdere’de 3 no.lu Şapel ile Zelve Vadisi’ndeki 1 ve 2 no.lu şapelleri 6. yüzyıla tarihlendirir. Bu kiliselerin farklı plan tiplerine ve örtü sistemlerine sahip olmalarına rağmen, benzer mimari unsurlara ve süsleme programlarına sahip olduğundan bahseder.

Thierry, N. (1998). La Cappadoce de l'Antiquité au Moyen Âge. *Mélanges de l'Ecole française de Rome Moyen-Age, Temps modernes, 110 (2), 867-897.*

N. Thierry makalesinde Kappadokia Bölgesi'nde pagan inanç sistemi çerçevesinde gelişen Geç Antik Dönem sanatının devamı niteliğinde olan ve Hıristiyan inanç sistemi doğrultusunda gelişen ortaçağ sanatını örnekleriyle incelemiştir. 41. dipnotta; Balkan deresindeki 1 no.lu şapel, Çavuşin'deki Vaftizci Yahya Kilisesi, Güllü dere'deki 2, 3, 4 ve 5 no.lu şapeller, Anna ve Ioakhim Kilisesi, Kızılcukur Vaidisi'ndeki Stylite Niketas Kilisesi, Zindanönü'nde St. Georges Kilisesi, Mavrucan 3 no.lu Kilise, Karlık 3 no.lu Kilise, Meskendir'de Sts. Pierre ve Paul Kiliseleri ile Zelve Vadisi'nde bulunan 3, 4 (Balıklı ve Üzümlü Kilise), 5 no.lu şapelleri; Erken Hıristiyan Sanat Dönemine ait figürleri, anikonik (figürsüz) süsleme unsurlarını ve İkonoklazma Dönemi sanat anlayışını bir arada bulunduran kiliseler olarak listelemiştir.

Köroğlu, G. (2004). İkonoklazma Döneminden Bizans resim sanatı örnekleri. *Sanat ve İnanç 2. (Ed: B. Mahir, H. Katipoğlu). İstanbul: MSGSÜ Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, ss. 27-43.*

G. Köroğlu makalesinde Bizans İmparatorluğu'nda 726-843 yılları arasında yaşanan İkonoklazma Döneminde, sosyal-siyasal ve ekonomik şartlar altında değişen sanat anlayışını inceler. Başkent, Anadolu ve Yunanistan'da bulunan ve ikonoklastlarca resmedilen ya da resim programı değiştirilen Bizans Dönemi kiliseleri hakkında genel bilgiler verir. Kappadokia'da bulunan ikonoklast kiliselerin resim üslubunu karşılaştırmalı olarak anlattığı makalenin 35. sayfasında Güllüdere'deki 3 numaralı şapel ve Balıklı ve Geyikli kiliselerin düz tavanlarındaki kabartma olarak yapılmış büyük haçların İkonoklazma Dönemine tarihlendirildiğinden bahseder.

Türker, A. (2009). Bizans sanatında Meryem tipleri: Kappadokia Örnekleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 130, 103-125.*

A. Türker makalesinde, Bizans sanatındaki Meryem tiplerinin Kappadokia Bölgesi'ndeki Bizans Dönemi kiliselerinde bulunan örneklerini ele alır. Bizans resim sanatında Hodegetria, Nikopoios, Blakhernitissa, Platytera, Eleousa, Hagiosoritissa ve Tahtta Meryem Çocuk İsa olarak tasvir edilen Meryem tiplerini bölgedeki örnekleri ile

detaylı bir şekilde anlatır. Toplam 32 kilisede Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasviri olduğunu tespit eden araştırmacının sunduğu bilgilere göre, Balıklı ve Üzümlü Kilise'deki tasvir bölgedeki diğer kiliseler arasında giriş mekânı doğu tonoz alınlığında bulunan tek örnektir.

3.3.Tezler

Köroğlu, G. (1994). Bizans sanatında İkonoklazma Dönemi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.

G. Köroğlu tezinde İkonoklazma Dönemi sanatını kiliseler, kaya kiliseleri, sivil mimari ve askeri mimari başlıkları altında incelemiştir. Kaya kiliseleri başlığında toplam on iki kiliseyi İkonoklazma Dönemine tarihlenen tasvirleri ile ele almıştır. Bu kiliseler arasında Mustafapaşa-Hagios Basileos Kilisesi, Cemil-Baş Melek Manastırı, Güllüdere-3 no.lu Kilise, Güllüdere-5 no.lu Şapel, Güllüdere -Hagios Niketas Stylites Kilisesi, Kızılçukur-Anna ve Ioakhim Kilisesi, Kızılçukur-Haç Kilisesi, Zelve-Üzümlü Kilise (4 no.lu Kilise), Zelve-Geyikli Kilise (3 no.lu Kilise), Hagios Simeon Stylites Şapeli Kappadokia Bölgesi'nde; Al Oda (Ala Oda) Manastır Kilisesi İçel'in Mut ilçesinin 28 km. kuzeybatısında; Midye Hagios Nikolaos Manastırı Kilisesi ise Kırklareli iline bağlı olan Kıyıköy kasabasında yer almaktadır.

Balıklı ve Üzümlü Kilise'yi Üzümlü Kilise ve Balıklı Kilise (Güney Bölüm) olarak iki kilise olarak ele almış ve kiliselerin planları ile süsleme programlarından bahsetmiştir. Yapının Hagios Basileos ve Anna ve Ioakhim Kiliseleri'nde olduğu gibi yan yana iki bölümden oluştuğundan söz etmektedir. Süsleme programını detaylı bir şekilde anlatan Gülgün Köroğlu, naos tavanlarındaki kabartma haçlar sebebiyle yapının İkonoklazma Dönemine tarihlenebileceğinden söz etmektedir.

Tezde ayrıca 2009 yılında çökmüş olan Geyikli Kilise'yi de detaylı bir şekilde anlatan araştırmacı yapının büyük bir bölümünün kaya çökmesi sonucunda tahrip olduğundan, mevcut olan bölümlerde de büyük çatlakların ileriki dönemlerde tehlike yaratabileceğini belirtmiştir. Mevcut kalıntılardan kilisenin uzunlamasına dikdörtgen planlı olduğunu düşünmektedir. Kilisenin en ilgi çekici süslemesinin naosun batı duvarındaki damlalı tipteki Latin haçı olduğunu vurgulamıştır.

Değerlendirme bölümünde, söz konusu kiliselerin resim programında haç tasvirine verilen önem, düğümlü madalyonlu geçmeler, bitkisel ve geometrik süslemelerin yoğunluğundan hareketle kiliselerin İkonoklazma Döneminde aktif dini merkezler olduğundan söz etmektedir.

Kaşmer, Ö. (2011). *Zelve Açık Hava Müzesi'ndeki (Kapadokya) kayadan oyma tarihi yapıların jeomekanik açıdan değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara : Hacettepe Üniversitesi.

Tezin amacı; Zelve Vadisi'nin tarihi ve kültürel yönleriyle ülke turizmine sağladığı katkı açısından taşıdığı öneme rağmen, Kappadokia Bölgesi'nde tarihi kaya yapılarının korunması ve restorasyonu ile ilgili olarak kaya mekaniği konusunu da içeren sınırlı sayıdaki çalışmaya dikkati çekmek ve bu sebeple Zelve Vadisi'nde kayadan oyma yapıların içinde açılmış oldukları tüflerin dayanım özelliklerini belirleyerek, bu doğrultuda karşılaşılan sorunların çözüm yollarına başvurmak olarak belirtilmiştir.

Ö. Kaşmer alanda yaptığı jeolojik çalışmalar süresince; arazi gözlemleri ve ölçümleri, laboratuvar deneyleri, 2 ve 3 boyutlu çözümlene tekniklerinden faydalanır. Üç vadiden oluşan Zelve Açık Hava Müzesi'nde 1. vadinin yamaçlarında oluşan kopmalar, blok düşmeleri ve kaya yüzeylerinde oluşan açıklıklar sebebiyle müzede yer alan en kritik bölge olduğunu belirtir. 1 no.lu vadinin ayrıca kaya mühendisliği açısından içerdiği tehlike yaratabilecek sorunlarıyla ve en çok ziyaret edilen kesim olması sebebiyle tipik bir ortam olduğundan bahseder. Vadide bulunan kaya bloklarının dayanım ve deformasyon özelliklerinden söz eder. Kaşmer vadiyi tehdit eden duraysızlık sorunlarının giderek artıyor olması sebebiyle Zelve Vadisi'ndeki kayadan oyma tarihi yapıların jeo-mühendislik açısından incelenerek, koruma ve restorasyon çalışmalarına yol gösteren sonuçları içerecek bir araştırmanın önemine ve gerekliliğine işaret eder. Çalışma, ülkemizde bilimsel anlamda Zelve Vadisi ile ilgili yapılan ilk ve tek çalışma olması sebebiyle oldukça önemlidir

3. Zelve Vadisi

3.1. Zelve Vadisi'nin Tarihçesi

Kappadokia denildiğinde akla hemen peribacalarının bulunduğu Nevşehir ve Ürgüp yöreleri ile sınırlı turistik bir bölge gelmektedir. Fakat Kappadokia'nın tarihsel coğrafyasını anlayabilmek için bölgeyi bütünlüğü ve geniş sınırları ile ele almak gerekmektedir.⁶ Günümüzde Nevşehir, Kırşehir, Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Malatya⁷ illerini içine alan Kappadokia Bölgesi'nin⁸ tarihini; M.Ö. 9. ve 8. bin yıla tarihlenen Aşıklı Höyük yerleşimi ile başlatmak mümkündür.⁹ Bölgenin yerleşim planı, Orta Anadolu neolitik dönem mimarisi hakkında önemli veriler sunar. Çatalhöyük'te bulunan bir duvar freskosu¹⁰ ise bölgenin coğrafi yapısını belgeleyen ilk örnektir.¹¹ M.Ö. 6200 yılına tarihlenen bu duvar resmi, ön planda Çatalhöyük evlerini arka planda ise Kapadokya yanardağlarından Hasan Dağı'nı gösterir.

M.Ö.5000-4000 yıllarında Kappadokia'da prensler tarafından yönetilen küçük krallıklar kurulmuştur. M.Ö. 2300 yılında, Kappadokia-Kaniş¹² kralı Zippani de dâhil olmak üzere on yedi Anadolu kralı birleşerek Asur Kralı Naramsin'e karşı güç birliği oluşturarak savaşmışlardır.¹³ M.Ö. 2000 yılının başlarında Yukarı Mezopotamya'daki Asur şehrinde oturan büyük tüccarların sermayelerini birleştirmek suretiyle şirketler kurup Anadolu ile ticari ilişkilere giriştikleri anlaşılmaktadır. Anadolu'da varlığını bildiğimiz şehir beyleri Asurlu tüccarlara saraylarının ihtiyacı olan kalay ve mamul eşyayı sağlamaları karşılığında onlara şehirlerin etrafında oturma imtiyazı vermişlerdir.

⁶ V. Sevin. (1998). *Tarihsel coğrafya*. Kapadokya. (Ed: M. Sözen). İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı, s. 47.

⁷ B. Y. Olcay (1990). *Kappadokya Bölgesi'ndeki serbest haç planlı kaya kiliselerinin mimari incelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, s. 1.

⁸ Kappadokya Bölgesi, değişik dönemlerde, değişik sınırlara ev sahipliği yapmıştır. Bölgenin tarihi coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ek. 1. , Harita 1.

⁹ M. Özbaşaran vd. (2010). Yaşayan geçmiş: Aşıklı Höyük. *TÜBA-KED*, 8, s. 7.

¹⁰ Bu fresk, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır.

¹¹ M. Çuhadar (1997). *Kapadokya*. İstanbul: Rehber Basın Yayın Dağıtım Reklamcılık ve Tic. A.Ş. , s. 20.

¹² Kültepe eski Kaniş ören yeri, Kayseri'nin 20 km. kuzey doğusunda bu günkü Karahöyük Köyü'nün yanında yer almaktadır. Bu höyükteki araştırmaların başlangıcı bir asır önceye gitmektedir. Kültepe höyüğünde ilk kazı, E. Chantre tarafından 1893 ve 1894 yıllarında yapılmıştır. Höyüğün doğu ve kısmen de merkezi kısımlarında sondajlar yapan Chantre, birçok mimari kalıntıları, pişmiş topraktan yapılmış Hitit vazoları, ritonları, hayvan heykelticikleri gün ışığına çıkarmıştır. Chantre, burada bulduğu eserleri, *Mission en Cappadoce*, (Paris 1898) adlı eserinde yayınlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. A. Şahin (2007). Cumhuriyetin 80. Yılında Kültepe Kaniş kazıları. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/1, s. 154.

¹³ Çuhadar (1997), s. 21.

Böylece, Anadolu'ya gelerek pek çok şehirde birer ticaret mahallesi oluşturan Asurlu tüccarların hepsinin Kaniş Karumu'na¹⁴ bağlı olduğu da anlaşılmıştır (Harita 2). 1925 yılında B. Hrozny, Kültepe'de kazıya başlamış ve höyüğün eteğindeki tarlalarda yaptığı kazıda 1000 kadar tablet bulunmuştur.¹⁵ ‘‘Kapadokya Tabletleri’’ olarak adlandırılan ve Anadolu'nun gerçek yazılı tarihini başlatan bu belgeler, hem Kappadokia tarihini hem de Anadolu tarihini aydınlatmaları sebebiyle son derece önemlidirler. Kültepe höyüğünün, yazılı belgelerde anılan Kaniş kenti olduğu yine bu kazılarla kesinlik kazanmıştır.¹⁶

M.Ö. 2000'in başlarında, Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya geldikleri düşünülen Hititler Kappadokia Bölgesi'ne de hâkim olmuşlardır. M.Ö.12. yüzyılda Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından bölge Tabal Ülkesi¹⁷ diye anılmıştır ve bu dönemden itibaren bölge devamlı olarak Asur Krallığı'nın hücumlarına uğramıştır. Bu sebeple, Anadolu ve Kappadokia'da M.Ö. 10. ve 7. yüzyıllar arasında ‘‘karanlık devir’’ yaşanmıştır.¹⁸ Bölgede M.Ö. 700-650 yılları arasında Kimmerler, M.Ö. 585 dolaylarında Medler, M.Ö. 350 dolaylarında ise Persler hüküm sürmüştür.¹⁹ Hellenistik Dönemde Kappadokia yoğun iktidar mücadelelerine sahne olmuştur.²⁰ Makedonyalıların eline geçen Kappadokia ardından Ariarathesler²¹ Hanedanlığı tarafından yönetilmeye başlamıştır. M.Ö. 90 yılında Pontus Kralı Mihridates kendi oğlunu Kapadokya kralı ilan etmiştir. M.Ö. 66 yılında Kappadokia Romalılar'ın eline geçmiştir.²² M.S. 17 yılında ise Kappadokia bir Roma eyaleti olmuştur.²³

¹⁴O günkü Anadolu'nun birçok şehrinde bir karum bulunmasına rağmen Kaniş karumu merkez kârum olup, Asurlu tüccarların en yüksek temsilcisinin Kaniş'te bulunduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin (2007), s. 155.

¹⁵Şahin (2007), s. 154.

¹⁶A. M. Darga (1998). *M.Ö. II. Binyıl: Orta ve Son Tunç Çağı*. Kapadokya. (Ed: M. Sözen). İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı, s. 129.

¹⁷H. H. Duymuş (2011). Asur kaynaklarına göre Demir Çağı'nda Tabal krallığı. *ODÜ: Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), s.37.

¹⁸Çuhadar (1997), s. 24.

¹⁹Olçay (1990), s. 1.

²⁰Hellenistik Dönemde sikkelerin ışığında Kappadokia tarihini incelemek için bkz. O. Tekin (1998). *M.Ö. IV.- M.S. VI. Yüzyıllar: Hellenistik çağ ve Roma imparatorluk döneminde Kappadokia krallığı*. Kapadokya. (Ed. M. Sözen). İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı, ss. 194-225.

²¹Hanedanlık ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. C. Texier (2002), *Küçük Asya (Asie Mineure)*. (Çev: :A. Suat). Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmet Vakfı. ss. 10-16.

²²Çuhadar (1997), s. 24.

²³Y. Ötügen (1987). *Göreme*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 8.

M.S. 1. yüzyılda, Hıristiyan dininin bölgedeki varlığı hakkında kesin bilgilere sahip olmamakla birlikte Havari Petrus birinci mektubunda, burada yaşayan Hıristiyanların varlığından söz eder.²⁴ 2. yüzyılın sonlarında ise Kayseri’de (Caesaria) Hıristiyanlar topluluklar halinde yaşamaya başlarlar. M.S. 4. yüzyılda ünlü azizler Büyük Basileios, Nazianzoslu Gregorios, Nyssa’lı Gregorios²⁵ bölgede yetişmiş ve bölgede Hıristiyanlığın yayılmasında etkin olmuşlardır. Ayrıca 313 yılında Konstantin’in Hıristiyanlığı serbest bırakmasıyla Kapadokya’da da din hızla gelişmiş ve ibadet merkezleri olarak şapel, kilise, manastır inşasına başlanmıştır.²⁶ Her ne kadar ilkçağ boyunca Kappadokia Bölgesi’ndeki sınırlar²⁷ sürekli el değıştirse de bölgenin Hıristiyanlık tarihindeki öneminin büyüklüğü tartışılmaz bir gerçektir (Harita 3).

5. ve 6. yüzyılda bölgede Isaura ve Hun akınları yaşanmış, 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar da bölge Arap akınlarına maruz kalmıştır. 611 yılında, Herakleios döneminde İranlılar Kayseri’yi istila etmiş, fakat daha sonra savaşı kaybetmişlerdir.²⁸ Arap halifesi Muaviye M.S. 647 yılında Kappadokia Bölgesi’ne girerek Kayseri’yi istila etmesiyle bölge bir süre işgal altında kalmıştır.²⁹ 726 yılında imparator III. Leon ikonoklast fermanı resmen ilan etmiş ve Doğu Roma İmparatorluğu’nda tasvir yasağı 843 yılındasona ermiştir.³⁰ Bölgedeki Arap akınları 10. yüzyıla kadar devam etmiştir.

²⁴ Petrus mektubuna, ‘Mesih İsa’nın elçisi ben Petrus’tan Pontus, Galatya, Kapadokya, Asya İli ve Bitinya’ya dağılmış ve buralarda yabancı olarak yaşayan seçilmişlere selam!’ diyerek başlar. Mektubun ayrıntıları için bkz. Müjde (2005). *İncil*. Zirve Yayıncılık, Petrus 1, s. 449.

²⁵ Üç Kappadokia’lı arasında Basileios kilise yöneticisi, Nyssa’lı Gregorios parlak bir teolog ve yazar, Nazianzos’lu Gregorios ise üstün bir hatip olarak ün yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Tiefenbach (2012). *Anadolu’nun azizleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 179.

²⁶ Ö. Demir (2007). *Kapadokya medeniyetinin beşiği*. (7. Baskı). Promat A.Ş., s. 11.

²⁷ Strabon, İlkçağda Kappadokia sınırlarını güneyde Kilikia Taurosları diye adlandırılan dağlar, doğuda Armenia ve Kolkhis, kuzeyde Halys nehrinin ağzına kadar uzanan Eukseinos, batıda Lykaonialılara kadar uzanan Galatyalılar ve Kilikia Trakheia’da oturan Kilikalılar tarafından çevrilmiş olduğunu söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Strabon. *Geographika: XII-XIII-XIV*. (Çev. Adnan Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 3.

²⁸ G. Ostrogorsky (1986). *Bizans devleti tarihi*. (2. Baskı). (Çev: Fikret Işıltan). Ankara: T.T.K. Basımevi, s. 88.

²⁹ Ostrogorsky (1986), s. 108.

³⁰ III. Leon’un ikonoklast hareketinin kaynağında Musevi ve Müslümanlar’daki resim yasağından esinlendiği ileri sürülmüştür. Bizans kaynaklarında Halife II. Yezid’in 723/24 yılında ülkesindeki Hıristiyan aziz resimlerinin imhasını emrettiğini bildirirler. Ancak bu yasağ yalnız Hıristiyanlar’a ait resimlere değil, ibadet edilen tüm dini tasvirlerle ilgiliydi. Buna benzer tedbirlere daha önce, II. Yezid’in selefi II. Ömer (717-720) de baş vurmuştu. Müslümanlar ve Museviler, kuşlar, hayvanlar dâhil olmak üzere bütün canlı varlıkların tahribine yönelmişlerdi. Bizans’ta ise, hedeflenen sadece dini tasvirlerdi. Dolayısıyla, böyle bir bağlantının varlığını kesin olarak kanıtlamak zordur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. T. Akkaya (1987). İkonoklazma devri sanatı. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 36/37, 24-30.

Arap akınları ve İkonoklast Dönem³¹ gerek Kappadokia Bölgesi gerekse Zelve Vadisi'nin tarihçesi için oldukça önemlidir. 7. yüzyıldan itibaren devam eden savaşlar, 863 yılında Bizans ordularının Melendiz Ovası'nda kazandıkları bir muharebe ile durdurulur. Arapların eline geçen birçok şehir geri alınır.³² VI. Leon (886-912) bölgede istikrarlı bir idare sağlamıştır. 10. yüzyıl ortalarından 11. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar bölgede müreffeh bir dönem yaşanmıştır. 11. yüzyılın ikinci yarısında Türkler Anadolu'ya yerleşmeye başlarlar. 1071 yılında İmparator Romanos Diogenes Selçuklu hükümdarı Alparslan'a Malazgirt'te yenilir. 1080 yılında Süleyman Şah tarafından Anadolu Selçuklu Devleti kurulur. 1082 yılında Kayseri Türk egemenliğine girer. 12. yüzyılda Kappadokia Bölgesi, Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Haçlı orduları ve Türkler arasındaki savaşlara sahne olur. 1210 yılında Antioekhia'da Sultan Keyhüsrev'in yenilmesiyle İmparator 1. Theodoros Laskaris'in otoritesi artmaya başlar. Türk egemenliği, Patrikhane'nin Kappadokia'daki idari etkinliğini etkilememiştir. Metropolit ve piskoposlar görevlerine devam etmiş, 14. yüzyıldan itibaren sayı ve statüleri azaltılmıştır.³³

Zelve Vadisi'nin orijinal adı³⁴ ve yerleşim tarihçesi³⁵ hakkında hiçbir somut veri yoktur.³⁶ P. Lucas Kappadokia'yı seyahatnamesinde 18. yüzyıl Avrupa'sına tanıtmıştır

³¹ İkonoklazma Dönemi'nde bu akımdan etkilenen yerleşim yerleri ile ilgili detaylı bilgiler için bkz.H, Ahrweiler (1977) *The Geography of the Iconoclast World. Iconoclasm: papers given at the ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (Ed: A. Bryer ve J. Herrin).University Of Birmingham, ss. 21-27; İkonoklazma Dönemi sanat anlayışı hakkında detaylı bilgi için bkz. R, Cormack (1977b). *The arts during the age of iconoclasm. Iconoclasm: papers given at the ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (Ed: A. Bryer ve J. Herrin). University Of Birmingham, ss. 35-44; İkonoklazma Dönemi sonrasında post-ikonoklazma olarak nitelendirilen dönemin sanat anlayışı hakkında detaylı bilgi için bkz. R. Cormack (1977a). *Painting after iconoclasm. Iconoclasm: papers given at the ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (Ed: A. Bryer ve J. Herrin). University Of Birmingham, ss. 147-163.

³²Ötüken (1987), s. 9.

³³Ötüken (1987), s. 10.

³⁴ Nevşehir ilindeki yerleşim yerleri ve etimolojileri hakkında detaylı bilgiler için bkz. F. Tekin (2009). *Nevşehir ili yerleşim adları üzerine bir dil incelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi. Türk Dil Kurumu, "Zelve" kelimesini, çift öküzünün boyunduruğundan çıkmaması için boynunun iki yanından boyunduruğa, aşağıya doğru geçirilen çubuk olarak tanımlamakta ve kelimenin etimolojisini "Rumca" olarak göstermektedir.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.54468be85f0aa4.18651368 (Erişim tarihi: 21.10.2014)

³⁵ Seyahatnamelerin yanı sıra incelenmesi bitmiş Şer'iyye sicillerinde de Zelve ismine rastlanmamaktadır. Cemal Kebapçı, yüksek lisans tezinde "Karyeler" başlığı altında 17. yüzyılda Nevşehir havalisindeki köyleri ve diğer yerleşim yerlerini kısaca ele almıştır. Bu yerleşim yerleri arasında Zelve'den bahsedilmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. C. Kebapçı (2011). *17 numaralı Nevşehir Şer'iyye siciline göre Nevşehir ve havalisinde sosyal hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi. , s 193-194. Ayrıca Bircan Şahin, yüksek lisans tezinde Nevşehir'de yer alan kaza, karye ve mahalle isimleri bölümünde Zelve'den bahsetmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Şahin (2013). 29

ancak eserinde Zelve'den bahsetmemektedir (Çizim 1). P. Lucas'tan sonra 19. yüzyılda bölgenin tarihi coğrafyası hakkında detaylı bir çalışma sunan Fransız seyyah C. Texier de Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi, Arkeolojisi isimli eserinde, yedinci kitabı Kappadokia'ya ayırmış ancak bölgede Zelve Vadisi ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir.³⁷ Bu sebeple, tezin konusunu oluşturan Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin bulunduğu Zelve Vadisi'nin tarihçesine dair doğru tespitlerde bulunabilmek için; vadide bulunan yapıları, yapıların mimarisini, yapıların resim ve süsleme programları ile üslup özelliklerini, vadiye yakın yerleşim birimlerinin tarihçesini ve arkeolojisini birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Günümüzde Zelve Açık Hava Müzesi, Nevşehir ilinin Avanos ilçesine bağlıdır (Harita 4). Avanos'un Hıristiyanlık tarihi ile ilgili bilgileri de Zelve Vadisi'nin tarihçesini anlamamız açısından son derece önemlidir. M.S.374 yılında Hıristiyan halkın Avanos'ta Zeus mabedinde dini bir tören düzenledikleri bilinmektedir.³⁸ Nyssa'lı Gregorius, el yazmalarında Avanos'un önemli bir dini merkez olduğundan bahsetmektedir.³⁹ N.Thierry, Avanos'a 5 km. uzaklığındaki Zelve Vadisi'ndeki Hıristiyan yaşamın başlangıcını 5.yüzyıla tarihlendirmektedir.⁴⁰ Vadideki kiliselerin çoğunda yoğun haç tasvirlerinin olmasını erken Hıristiyan dönemi sanat anlayışı ile bağdaştırmaktadır. Araştırmacı aynı zamanda vadide İkonoklazma Döneminden önce ikon karşıtı bir topluluğun yaşamış olabileceğini ileri sürmektedir.⁴¹ 7. yüzyılda yaşanan Arap istilası ve ardından yaşanan İkonoklazma Dönemi (726/730-843)⁴² sebebiyle Avanos yıkık kent görünümünü almıştır. Arap istilaları döneminde, özellikle

numaralı Nevşehir Şer'iyeye sicillerine göre Nevşehir ve havalisinde sosyal hayat. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi, s. 186.

³⁶Kappadokia Bölgesi'ndeki yerleşim yerlerinin Antik Dönem'deki karşılıkları için bkz. B. Umar (1998). *Kappadokia*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.

³⁷ Nevşehir'i ziyaret eden gezginler, araştırmacılar ve yayınlarında verdikleri detaylı bilgiler için bkz. M. Karakaya (2007). *Seyahatnamelerde Nevşehir*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi

³⁸Ötüken (1987), s. 13.

³⁹Avanos yerleşiminin tarihçesi hakkında detaylı bilgi için bkz. N. Thierry (1981). *Avanos-Vanesa-Cappadoce. Geographica Byzantina*. (Ed: H. Ahreweiler). Paris: Publications de la Sorbonne Université de Paris, ss. 119-129.

⁴⁰Zelve Vadisi hakkında detaylı bilgi için bkz. N. Thierry (1994). *Haut moyen-age en Cappadoce, Les eglises de la region de Çavuşin*. Paris: Institut Français D'archeolohie Du Proche-Orient, s. 321.

⁴¹N. Thierry (1971). *The Rock Churches*. Arts of Cappadocia.(Ed: L. Giovannini). Nagel Publishers Geneva, s. 147.

⁴²İkonoklast dönem ve öncesinde var olan imge tartışmaları ve Konstantinopolis'teki etkileri ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. İ. Öncü (2010). *Bizans imparatorluğunda ikonoklast dönem (726/730-843), Konstantinopolis ve yakın çevresindeki etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

ikonoklazma sürecinde, Avanos'ta bulunan kilise, şapel gibi Hıristiyan ibadet mekânlarının sayısı; Kızılırmak'ın güney kesimindeki bölgelerde bulunan Hıristiyan ibadet mekânlarının sayısından daha azdır. Avanos'un 5 km. güneydoğusunda yer alan Zelve, 4 km. güneyinde yer alan Çavuşin⁴³, 8 km. güneyinde yer alan Maçan/Avcılar'daki (Matiane) toplam kırk kilise ve şapeli resim programları sebebiyle İkonoklazma Dönemine tarihlendirmek mümkündür.⁴⁴

Bu verilerin ışığında, 7. yüzyılda başlayan ve 10. yüzyıla kadar devam eden Arap akınları sebebiyle, Göreme (Korama) ve Avanos'ta (Uenasa) yaşayan Hıristiyan nüfusun, 7. yüzyıldan itibaren, coğrafi konumu ve fiziki yapısı sebebiyle akınlardan korunabilmelerine ve güvenli bir yaşam sürebilmelerine olanak sağlayan Zelve Vadisi'ne yerleştikleri düşünülebilir. N. Thierry, Zelve Vadisi'ndeki Hıristiyanlık dönemine ait yapıların mimarisinin 5. yüzyıla ait olduğu görüşündedir. Sonuç olarak; vadideki yaşam 5. yüzyılda başlamış, sonrasında vadi ve çevresindeki yerleşim birimlerinde Hıristiyan nüfus artmıştır. Vadideki kiliselerin resim programlarında konulu sahne olmayışı, bazı figürlerin İkonoklazma Dönemine tarihlenmesi de vadideki yaşamın ikonoklazma veya öncesindeki yüzyılda başlamış olabileceği ihtimalini desteklemektedir. 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Türk akınları ile vadide Müslüman ve Hıristiyan nüfus yüzyıllar boyunca Türk egemenliği altında birlikte yaşamışlardır. 30 Ocak 1923'te imzalanan mübadele anlaşması gereğince⁴⁵ vadideki Hıristiyan nüfus azalmaya başlamıştır.⁴⁶

1949 yılında vadide yaşanan kaya göçmesiyle iki kişinin vefat etmesi sonucu vadi halkının büyük bir çoğunluğu vadiye yaklaşık olarak 2 km. uzaklıkta bulunan Aktepe Köyü'nde yaşamaya başlar (Resim 1-2).⁴⁷ 1954 yılında Zelve Vadisi'nde yaşam

⁴³ Zelve Vadisi'ndeki kaya göçmesi sonucunda vadiden ayrılan halk, Çavuşin'e bağlı Aktepe Köyü'ne yerleşmiştir.

⁴⁴ Thierry (1981), s.127.

⁴⁵ Lozan Antlaşması'nın I. Bölümü'ndeki siyasal hükümlerin 42. Maddesi'ne göre Yunanistan'a gitmek zorunda kalan Hıristiyan-Osmanlı vatandaşlarının, gitmeden önce inşa ettikleri kilise ve manastır gibi dini nitelikteki yapıların korunmasını zorunlu kılmaktadır. Bu maddenin ayrıntıları ve Kappadokia Bölgesi'ndeki bu kiliselerin durum saptaması için bkz. S. Pekak. (2005). *Kapadokya'da Osmanlı Dönemi Kiliseleri*. Yeniden kurulan yaşamlar: 1923 Türk- Yunan zorunlu nüfus mübadelesi. (Ed: M. Pekin). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 253.

⁴⁶ M. Kiracı (2006). *Cumhuriyet Döneminin ilk göçü: Türk- Yunan nüfus mübadelesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi, s. 19.

⁴⁷ Aktepe Köyü'nün nüfusu 52'dir.

tamamen sona erer.⁴⁸ Zelve Vadisi, 1964 yılından bu yana Açık Hava Müzesi olarak ziyarete açık hale getirilmiştir (Resim 3).

3.2. Zelve Vadisi'nin Topografik Yapısı

Kappadokia Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi'nde kuzeyde Kırşehir, batıda Aksaray, güneyde Niğde ve doğuda Kayseri kentleri arasında kalan, yaklaşık olarak 40.000 km²'lik⁴⁹ bir alanı kaplar. Bölge, topografik anlamda kuzeyde Kızılırmak, batıda Aksaray ve Tuz Gölü çöküntüsü, güneyde Niğde, doğuda ise Kayseri ili sınırlarına kadar uzanan çevredeki platolar, vadiler ve de volkanik yükseltiler bütünü olarak da tanımlanabilir.⁵⁰ Bölgede yükselti oluşturan volkanik yüzey şekillerinin tümü ana taban seviyesinin 1050 m üzerinde, püskürmüş topografik kütlelerdir.⁵¹ En büyük yükseklik 3917 m. ile Erciyes ve 3300 m. ile Hasandağ kompleksinin zirvesidir.⁵²

Dünyanın en karakteristik yüzey şekillerinin oluştuğu yerlerden biri olan Kappadokia Bölgesi'nde yüzey şekilleri volkanizmaya, tektonizmaya ve erozyon sebebiyle aşınmaya bağlı olarak gelişmiştir. Günümüzden 23,8 milyon yıl önce yaşanan jeolojik devir Geç Miyosen'den, günümüzden 1.81 milyon yıl önce yaşanan Kuvaterner'e değin süren volkanizma hareketleri, bölgede çeşitli tuf seviyelerinin oluşmasına sebep olmuştur.⁵³ Bu tuf seviyeleri, farklı volkanik patlamalar sırasında atmosfere dağılan kül ve diğer parçacıkların zamanla çökelerek çok geniş alanlar kaplaması ve taşlaşması sonucu oluşmuştur. 1000 km³ kadar volkanik kökenli malzeme içeren bölgede beyaz, sarı, kırmızı renkte olabilen *riyolik*⁵⁴ ve geçiş tipi kaya özelliği gösteren, külrengi mavimsi renge sahip olan *dasidik*⁵⁵ tüfler ile mineraller bakımından

⁴⁸ Ağustos 2013 'te Müze girişinde yer alan Şengül Büfe'nin sahibi Abdullah Şengül'e vadi tarihçesi ile ilgili verdiği bilgiler için çok teşekkür ediyorum. Abdullah Şengül ve ailesi 1954 yılında Zelve Vadisi'nden göç eden son ailedir. Bu göç esnasında Abdullah Şengül 3 yaşındaydı.

⁴⁹ Ö. Kaşmer (2011). *Zelve Açık Hava müzesindeki (Kapadokya) kayadan oyma tarihi yapıların jeomekanik açıdan değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, s.37.

⁵⁰ S. Sunay (2008). *Aksaray Güzelyurt manastır ve kilise binaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, s.13.

⁵¹ K. Dirik (2009). Kapadokya bölgesinin jeolojisi, jeomorfolojisi ve bunların medeniyetler üzerindeki etkisi. I. Tıbbi Jeoloji Çalıştayı. Nevşehir: Ürgüp Belediyesi Kültür Merkezi, s.7.

⁵² Çuhadar (1997), s. 18.

⁵³ Kaşmer (2011), s.7.

⁵⁴ E. Güney (1994). *Jeoloji ve jeomorfoloji bilimleri sözlüğü*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, s.439.

⁵⁵ Güney (1994), s. 152.

zengin, gri, kahve, kırmızı, yeşil renkte olabilen *andezit*⁵⁶ ve Türkiye’deki en yaygın lav türü olan, çoğu zaman prizmatik sütunlar şeklindeki *bazalt*⁵⁷ kökenli lavlar gözlenir.⁵⁸

Bölgenin jeolojik özellikleri, şüphesiz bölgede yerleşmiş, gelişmiş, yok olmuş birçok medeniyet ile halen devam etmekte olan yaşam faaliyetlerini etkileyen ve de kontrol eden en önemli etkenlerin başında gelmektedir.⁵⁹

Bölgede yeni jeolojik (neojen) dönemde gerçekleşen erozyon faaliyeti, mevcut topografik yapının oluşumunda oldukça önemli bir faktördür. Kuzeyde Kızılırmak, güneybatıda Melendiz ve güneydoğuda Mavrucan gibi üç ana nehrin yatakları bölgenin hidrografik yapısını belirler.⁶⁰ Mevsimsel yağış miktarındaki değişime bağlı olarak nehir yataklarının taşıdığı su miktarı da değişkendir. Bu durum erozyon riskini tetiklemektedir. Bu faktörün yanı sıra volkanik ve tektonik hareketler sonucunda oluşan kayaların fiziksel ve de kimyasal yapıları Kappadokia Bölgesi’ndeki erozyon oranını arttırmıştır. Kappadokia Bölgesi’nin oluşumuna esas olan bu mekanizmanın yanı sıra, tüflerin soğuması sırasında gelişen çatlak ve kırıklar ile yağmur ve rüzgârın etkisiyle peri bacaları olarak adlandırılan yer şekilleri gelişmiştir. İnsanların, zaman içerisinde, nispeten yumuşak olantüfleri oyarak yerleşime açmaları, bölgeye bugünkü görünümünü kazandırmıştır. Volkanik sarsıntılardan sonra meydana gelen atmosferik hareketler, aynı zamanda bölgede birbirine yakın ve birbirinden farklı vadi şekillerinin oluşmasına sebep olmuştur.⁶¹ Kappadokia Bölgesi’ndeki birbirinden farklı özelliklere sahip olan vadiler, günümüzden yirmi beş milyon yıl önce erozyon faaliyetlerinin başlangıç döneminde bölgedeki volkanik Erciyes, Melendiz, Hasan ve Göllüdağ’ın harekete geçmesi sonucunda oluşmuştur.⁶² Bu volkanik faaliyetlerin sonucunda oluşan Zelve Vadisi; suyun, aşınmanın ve kaya çökmelerinin meydana getirdiği üç doğal vadiden oluşmaktadır (Harita 5).⁶³ Bu vadileri, ince-uzun ve lifsi bir tuf yapısına sahip dik kayalar çevrelemektedir.⁶⁴ Bu kayalar tek tek yükselen ancak ikişer üçer gruplar halinde bulunan yükseklikleri 15-20 metre arasında değişen peri bacalarını bünyesinde

⁵⁶Güney (1994), s. 33.

⁵⁷Güney (1994), s. 81.

⁵⁸Kaşmer (2011), s. 37.

⁵⁹Dirik (2009), s. 6.

⁶⁰Ötüken (1987), s. 7.

⁶¹Ötüken (1987), s. 7.

⁶²S.Gökcan (2010).*Gülşehir Karşı Kilise (St. Jean) ikonografisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, s. 23.

⁶³U. Ayyıldız (1990). *Eşsiz Kapadokya*. İstanbul: Net Turistik yayımlar Sanayi ve Ticaret A.Ş. , s. 68.

⁶⁴Ötüken (1987), s. 7.

bulundurmaktadır (Resim 4). Vadi yamaçları, bazıları büyük ve oyuklar halinde olan aşınmalar ve çöküntüler ile doludur.

Zelve Vadisi'ndeki tuf yapısı farklı yüksekliklerde farklı özellikler göstermektedir. En alt seviyedeki tuf oluşumu Kavak üyesi, orta seviyedeki tuf oluşumu Zelve Üyesi⁶⁵, en üst seviyedeki tuf oluşumu ise Çökek üyesi olarak adlandırılmaktadır (Resim 5).

Vadideki yapılar “Zelve Üyesi” tufü seviyesinde bulunmaktadır (Harita 6). Tuf tabanı, kalınlığı 5-12 metre arasında değişen, yüksek gaz basıncı az ya da orta bir magmadan oluşan patlamalarla gaz ve buharların havada birkaç mil yükseğe fırlatılması sonucunda oluşan bir katmanla başlar⁶⁶, üst seviyede 100 metre kalınlığında piroklastik bir akıntı ile son bulur.⁶⁷ Tuf yığınları oldukça hafif; yeryüzünde en çok bulunan ve de ‘feldispat’⁶⁸ olarak adlandırılan minerallerce fakirdir. Tuf yapısının, gözeneklilik ve boşluk oranı değerleri ile buna bağlı olarak ağırlıkça ve hacimce su emme değeri oldukça yüksektir.⁶⁹

Zelve Açık Hava Müzesi'nde, karasal iklim hüküm sürmektedir. İklimle bağlı olarak vadide küçük otsu bitkiler yaygındır. 2006 ve 2011 yılları arasında, müze girişi ve içerisinde yapılan ölçümlere göre; vadide Kasım ve Mart ayları arasında donmanın arttığı, bahar ve kış aylarında nem oranının %80'e ulaştığı gözlenmiştir.⁷⁰ Bu gibi iklimsel değişimlerin tufün ayrışmasında dolayısıyla dayanımının azalmasında önemli bir rol oynayabileceği düşünülmektedir.

Zelve Vadisi'nin jeolojik anlamda tuf yapısının dayanıksız olması sebebiyle, vadi yamaçlarında yer yer blok düşmeleri, kaya bloklarında aşınma ve kaymalar, kavlaklanmalar kayaların en alt seviyeleri ve bir üst katmanları arasında oyuklar gözlemlenmektedir (Resim 6-7). Vadide tüflerde yapılan uzun dönemli ölçümlere göre, aşınmanın özellikle vadi tabanına yakın yerlerde, kış ve ilkbahar aylarında artış meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bunun sebebi bu mevsimlerdeki yağışa bağlı olarak kayaların yapısındaki su içeriğinin artması olarak düşünülebilir. Kaya bloklarındaki

⁶⁵ Zelve Üyesi, aynı zamanda Çavuşin, Çökek ve Ulaşlı Köyleri ile Avanos'un güney ve güneydoğusunda, Kızılırmak'ın güneyinde ve Mustafapaşa civarında yüzeylenmektedir. Temel 1992'den aktaran Kaşmer (2011), s. 20.

⁶⁶ Bu katman ‘plinien’ olarak adlandırılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güney (1994), s. 420.

⁶⁷ A.Temel (1992). *Kapadokya eksplozif volkanizmasının petrolojik ve jeokimyasal özellikleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Hacettepe Üniversitesi'nden aktaran Kaşmer (2011), s. 39.

⁶⁸ Güney (1994), s. 203.

⁶⁹ Kaşmer (2011), s. 80.

⁷⁰ Kaşmer (2011), s. 63.

açıklıkların çevresinde meydana gelen çekme ve gerilmelerin sonucunda kaya yüzeylerinde dökülmelerin meydana geldiği gözlemlenmektedir.⁷¹

Dünya kültür mirası açısından oldukça önemli bir yere sahip olan Zelve Açık Hava Müzesi'ndeki yapılar, bünyesinde bulundurduğu tüf yapısının kolay ayrışabilir olması ve mevsimsel değişimlere bağlı olarak kaya yapısının ıslanma, kuruma, donma ve çözülme⁷² süreçlerinde dayanıklılığının gün geçtikçe azalması sebebiyle, yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Müze girişinin karşısında bulunan Geyikli Kilise 2009 yılında tamamen göçmüştür (Resim 8-9).

Konuyla ilgili birimlerin, bu durumu dikkate alarak koruma, iyileştirme ve restorasyon çalışmalarına başlamaları gerekmektedir.

3.3. Zelve Vadisi Kaya Mimarisi

Üç vadiden oluşan Zelve Açık Hava Müzesi'nin birinci vadisinde (170 m.) Seten ile Balıklı ve Üzümlü Kilise, ikinci vadisinde (250 m.) ise Kutsal Haç Kilisesi yer almaktadır. İkinci ve üçüncü vadi arasındaki yaklaşık 30 m. uzunluğundaki bir tünel bu iki vadi arasındaki geçişi sağlamaktadır. Üçüncü vadide (1000 m.) cami, büyük bir kaya kütesinin içine oyulmuş manastır kompleksi, vadinin çıkış noktasında bir yamacın üstünde Direkli Kilise, müze girişinin batısında, girişe yaklaşık 1.25 m. uzaklıkta Yazılı Kilise bulunmaktadır. Üçüncü vadide yer alan ve 2009 yılında göçmüş olan Geyikli Kilise ise, bünyesinde bulundurduğu tekli figür tasvirlerinin vadi tarihçesi açısından önemi sebebiyle bu bölüme dâhiledilmiştir (Harita 7).

3.3.1. Seten (Değirmen)

Seten, tahılın kepeğini ayırmaya yarayan, hayvan ya da suyla döndürülen, dikey konulmuş değirmen taşı anlamına gelmektedir.⁷³Tarih boyunca farklı mekanizmalar ile çalışmış olan değirmenler, birbirine dik iki büyük değirmi taştan oluşan bulgur yapma düzeni⁷⁴ olarak da tanımlanabilir.

⁷¹Kaşmer (2011), s. iv.

⁷²Kaşmer (2011), s. 148.

⁷³ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.530f49a2d39584.62749968 (Erişim tarihi:27.02.2014)

⁷⁴ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.530f4a28a421d0.83469865 (Erişim tarihi:27.02.2014)

Unlu maddelerin ana maddesinin oluşumunda temel taşı niteliği gören değirmenlerin ilk olarak ne zaman kullanılmaya başladığı belli değildir. Un üretimi erken dönemlerde evlerde el değirmenleri aracılığıyla kadınlar ve köleler tarafından yapılmaktaydı. Mısır ve Mezopotamya’da bu tür değirmenlerin kullanıldığı bilinmektedir. Hellenistik Dönemde el ile çalıştırılan değirmen mekanizmasının değiştiği, döngüsel hareketle çalışan değirmenlerin kullanılmaya başlandığı bilinmektedir.⁷⁵ Bu tür değirmenlerde alt taş üst taşa ortadan geçen bir mil ile bağlanır ve üst taşa bir kumanda eklenirdi. Kumanda döndürülür, taşların birbirine sürtmesi sağlanırdı.

Döngüsel hareketle çalışan bu değirmenler yüzyıllar geçtikçe farklı şekiller almışlardır. İlk olarak insan gücü ile çalıştırılan değirmenlerde zamanla güç sistemi değişmiş, değirmen taşını döndürmek için hayvan gücü (eşek, at, sığır, deve), su değirmenlerinde su gücü, yel değirmenlerinde rüzgâr gücü ve son olarak sanayinin gelişmesi ile buhar elektrik, petrol gücü ile çalışmışlardır.⁷⁶

Zelve Açık Hava Müzesi’nde 1. Vadi’de yer alan Seten⁷⁷ (değirmen), Balıklı ve Üzümlü Kilise’nin bulunduğu kaya kütesinin kuzeyindedir (Resim 10).Vadi halkının bulgur ihtiyacını karşılamak için ortak olarak kullanılan setende güç kaynağı olarak hayvan gücü kullanılmaktaydı. Kaya kütesinin yaklaşık olarak ortasında bulunan seten, döner bir mekanizma ile hareket etmekteydi.

1,5m. çapında, 500 kg. ağırlığındaki dönertaşın tam ortasından geçirilen kolun, döndürme hareketine ivme kazandırması ile alttaki havan taşına konulan buğdayın kepeği çıkarılmaktaydı. Zelve Vadisi’ndeki mimari yapıyı konu alan kaynaklarda seten hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

3.3.2. Kutsal Haç Kilisesi

Kutsal Haç Kilisesi⁷⁸, ikinci vadinin doğusunda yer almaktadır. Tek mekânlı, doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise dikdörtgen planlıdır (Çizim 2).⁷⁹ Kilisenin ana

⁷⁵ F. Seçer (2002). *İstanbul’daki Osmanlı dönemi değirmenlerinin mimari açıdan incelenmesi ve Unkapı Değirmeni’nin günümüz şartlarında değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, s. 32.

⁷⁶ Seçer (2002), s. 33.

⁷⁷ Halk ağzında seten kelimesinin karşılığı olarak dink kelimesi de kullanılmaktadır

⁷⁸Kutsal Haç Kilisesi yayınlarda ‘2 no.lu kilise’ olarak ele alınmıştır. Kilise ile ilgili detaylı bilgiler için bkz.G. de. Jerphanion (1932).*Une nouvelle province de l’art Byzantin, Les eglises rupestres de*

mekânı 5.39x10.50 m. ölçülerindedir. Beşik tonoz ile örtülü olan kiliseye ait bir inşa kitabesi bulunmamaktadır.⁸⁰

Kiliseye giriş batıdaki beşik tonoz örtülü dikdörtgen bir açıklıktan sağlanmaktadır (Resim 11).Tonoz yarım dairesinin kuzey bölümü yıkıktır. Bu açıklığın üst kısmında bir yazıt yer almaktadır :⁸¹

Σημηρον Θεου	Σημεϊον Θεοῦ,
τητλον ἠ[ρηνης?]	τίτλος εἰρήνης,
πυ[λι] παραδης[ου]	πίλη παραδείσου,
[ι]λ[ασ]μα πτεσματο[ν]	ἴλασμα πταισμάτων,
θρ[α]σ[ο]ς [α]σθ[αι]νον	θράσος ἀσθένων,
κλισις [ε]θνο[ν]	κλήσις ἔθνων,
οπ[λ]ο[ν] αι[τι]τον	ὄπλον ἀήττητον,
υ[ψ]ι [ου]ρανο[ν] ισ[ον]	ὑψει οὐρανῶν ἴσον ²
.....
.....

Transkripsiyonu:

Ey kutsal haç, tanrının simgesi, İsa'nın unvanı, cennetin kapısı, kusurların akıntısı, yoksulların cürreti, halkların çağrısı, yenilmez silah, nefretin sarsılmazı, üç kere kutsanmış değnek, dilerim tanrı Khristos'u ve O'nun ellerini dilediğince hoşnut edersin. Niketas...

Doğuda yer alan apsis yarım daire planlıdır (Resim 12). Apsis, 3.71x4.96 m. ölçülerindedir.⁸² Zeminden iki basamak yüksekliğindedir. Apsisin iç yüzeyinde dökülmüş sıva izleri yer almaktadır. Apsisin içinde yer alan dikdörtgen altar oldukça iyi korunmuş durumdadır. Kilisenin güney duvarında yan yana iki kör niş⁸³ düzenlemesi bulunmaktadır (Resim 13). Her ikisi de yuvarlak kemerlidir. Doğudaki niş kemeri iki

Cappadoce. Paris, s. 582-583;N. B. Teteriatnikov (1998). A group of early churches in Cappadocia: evidence for dating. *Византийский временник*, т. 55, s 232; Thierry (2004), s. 335-340.

⁷⁹ Kilisenin genişliği 5.25 m. uzunluğu ise 10.50 m.'dir.Thierry kilisenin bu ölçüleriyle, normal bir basilikadan iki kat daha büyük olduğunu belirtmektedir.Ayrıntılı bilgi için bkz., Thierry (2004),s. 336.Jerphanion ise kilisenin genişliğine 5 m. uzunluğunu ise 10 m. olarak vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jerphanion (1932), s.582.

⁸⁰ N.B. Teteriatnikov 2 no.lu kilise olarak adlandırdığı Kutsal Haç Kilisesi'ni 6. yüzyıla tarihlendirmektedir. Araştırmacı ayrıca Balkan Deresi'nde yer alan Kubbeli Kilise, Çavuşin'de yer alan Vaftizci Yahya Kilisesi, Güllüdere'deki 3 no.lu şapeli 6. Yüzyıla tarihlendirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. N. B. Teteriatnikov (1998), s. 232-237.

⁸¹ Thierry (1994), s.336.

⁸² İlk verilen ölçü apsis genişliği, ikinci ölçü ise apsis derinliğidir. Tezde yer alan diğer kiliselerin apsis ölçülerinde de aynı sıra takip edilmiştir.

⁸³ Jerphanion, kilisede bulunan niş düzenlemelerinin 'arkad' olarak tanımlanması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jerphanion (1932), s. 334.

kademeli silme ile çevrenmiştir. Bu düzenleme iki niş arasında kalan duvar yüzeyinde de devam etmekte ve batıdaki niş kemerini de çevrelemektedir. Niş kemerlerinin sonlandığı duvar yüzeyinin üst kısmı, zikzak motiflerinden oluşan friz düzenlemesine sahiptir (Resim 14). Zikzak motifleri doğu ve batı duvar yönünde büyük ölçüde aşınmıştır. Her iki niş de alt seviyede seki düzenlemesine sahiptir. Batıdaki nişin yanındaki duvar yerden bir basamak yüksekliğinde dışta yuvarlak içte düzensiz bir şekilde oyulmuştur (Resim 15). Duvarın iç yüzeyine doğru oldukça derin bir şekilde oyulması sebebiyle karanlık olan bu mekânın, işlevi net değildir. Bu düzenlemenin batısında, yuvarlak kemerli bir niş düzenlemesi daha vardır (Resim 16). Niş kemeri iki kademeli silme ile çevrenmiştir. Kemer üst kısmında batı yönünde zikzak motiflerinden oluşan friz düzenlemesi görülmektedir. Nişin iç kısmındaki duvar yüzeyi kemer alt seviyesinde yuvarlak bir şekilde oyularak kademelendirilmiştir. Niş, seki düzenlemesine sahiptir. Bu nişin batısı zeminden bir basamak yüksekliğinde, dışta yuvarlak içte düzensiz bir biçimde oyulmuştur. Bu düzenleme nişin doğusundaki düzenlemeyle benzer ama daha dardır. Niş ve batısındaki düzenlemenin önünde zemin seviyesinde olasılıkla çocuk mezar yeri bulunmaktadır.

Kilisenin kuzey duvarında beş kör niş yer almaktadır (Resim 17). Doğu-batı doğrultusundaki dört niş oldukça iyi korunmuştur. Nişlerin kemerleri iki kademeli silme ile çevrenmiştir. Nişler, alt seviyede seki düzenlemesine sahiptir. En doğudaki beşinci niş ise zaman içerisinde kaya yüzeyinin aşınması sebebiyle iyi korunamamıştır.

Kuzey duvarda, niş kemerlerinin bitiminden itibaren başlayan, zikzak motiflerinden oluşan bir friz düzenlemesi yer almaktadır (Resim 18). Kuzey duvarın önünde ana mekânın zemininde dört mezar yeri bulunmaktadır (Resim 19). Kuzey duvarda batı yönünde birinci kör nişin önünde, bir mezar yeri bunun güneyinde iki çocuk mezar yeri ve ikinci kör nişin önünde bir mezar yeri daha vardır. Duvardaki üçüncü kör nişin önünde, zeminde, daha sonraki bir dönemde müdahale edilerek orjinal planı değiştirilmiş bir çocuk mezar yeri daha vardır.

Kilise, batısında bulunan kapı açıklığının üstünde, dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı ve bu açıklığın kuzeyinde bulunan kare bir açıklık ile aydınlatılmaktadır (Resim 20). Giriş açıklığının güneyinde ve kuzeyinde zeminde kuzeydeki güneydekine oranla daha büyük boyutta olan mezar yerleri bulunmaktadır (Resim 21).

Kilisede konulu sahne bulunmamaktadır. Mekânagirişin sağlandığı dikdörtgen açıklığın kuzey duvarında çerçeve içinde zikzak motifleri görülmektedir. Güney duvarda ise kırmızı kök boyası ile yapılmış Latin haçı tasvir edilmiştir (Resim 22). N.Thierry, kapı açıklığının üst kısmında bulunan arkad tasvirinin ortasında bir Latin haçı tasvirinin daha olduğundan söz etmektedir.⁸⁴ İki sütunun desteklediği üç basamaklı kaide üzerinde duran bu haç tasviri günümüze ulaşamamıştır (Çizim 3). Araştırmacı, sarı bir zemin üzerine tasvir edilen haç tasvirinin kollarının ucunda inci motiflerinin bulunduğundan söz etmektedir.⁸⁵ Kırmızı boyalı arkad tasviri ise kısmen günümüze ulaşabilmiştir. Arkad kemerinin içi zikzak motifleri ile bezenmiştir. Kapı açıklığının kuzey ve güney⁸⁶ iç duvarlarında daire biçimindeki çerçeveler içine alınmış olan kabartma haç tasvirleri yer almaktadır (Resim 23).

3.3.3. Cami

Üçüncü vadinin güneydoğusunda eğimli bir arazi üzerinde bulunan, doğu-batı doğrultusunda uzanan, dikdörtgen planlı cami; tek sahınlı ve beşik tonoz örtülüdür (Resim 24). Caminin 9.12x4.49 m. ölçülerindeki ana mekânı oldukça sade bir düzenlemeye sahiptir. Ana mekân, batıda kademeli sivri kemerle desteklenmiş beşik tonozla örtülüdür (Resim 25). Güneyde yer alan mihrap, yuvarlak kemerli dikdörtgen bir niş görünümündedir (Resim 26). Mihrap genişliği 0.70 m. derinliği 0.49 m. yüksekliği ise 2.10 m. dir. Mihrap kemerinin içi birbirine paralel yivler oyularak bezenmiştir. Mihrabın doğusunda, duvara oyulmuş dikdörtgen bir niş daha vardır (Resim 27). Niş, kademeli bir çerçeve içine alınmıştır.

Caminin batı cephesi; basık kemerli, cepheden dışa taşkın bir eyvanşeklinde düzenlenmiştir. Camiye giriş, batı duvarın kuzeyinden yuvarlak kemerli, dikdörtgen biçimli 1.90x1.01 m. ölçülerindeki bir açıklıktan sağlanır. Bu açıklık zeminden bir basamak yüksekte tutulmuştur. Cami, batı cephenin doğusuna kaydırılmış dikdörtgen biçimli bir pencere ile aydınlatılmaktadır. Caminin batı cephesindeki dışa taşkın eyvan, içten kuzey-güney doğrultusunda beşik tonozlu dıştan düz tavanlıdır. Çatının kuzeybatı

⁸⁴Thierry (1994), s. 335.

⁸⁵Thierry (1994), s. 334.

⁸⁶Jerphanion, Malta haçlarının her iki duvarda da daire biçimindeki çerçeveler içine alınmış olduğundan söz etmektedir. Güney duvardaki çerçeve günümüze ulaşamamıştır. Bu tasvirlerin benzerlerini Güllüdere Vadisi'nde yer alan dini yapılarda görmek mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz., Jerphanion (1932), s.582.

köşesinde yer alan baldeken minare, kare planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir (Resim 28). Baldeken biçimindeki minare kademeli başlıklara sahip dört sütunludur ve sütunlar arasında dilimli kemer düzenlemeleri bulunmaktadır (Resim 29). Kemer düzenlemesinin üzerinde iki kademeli düz saçak profilli bir düzlem yer alır. Bu düzlemin üzerinde yükselen külah sekizgen piramidal biçimlidir. Her bir yüzünde yuvarlak kemerli küçük nişler yer alır.⁸⁷

Kayaya oyma olarak yapılmış olan caminin giriş eyvanında, batı cephesinde, iç mekândaki batı yönündeki takviye kemerleri ile tonozda ve kuzey duvarda kesme taş kullanılmıştır. Çavuşin Köyü'nde yer alan ve inşa kitabesi olmayan Eski Kaya Camii de dışa taşkın ön cephesi, düz çatısı ve baldeken tarzındaki minaresi ile Zelve Açık Hava Müzesi'nde yer alan cami ile bazı paralellikler taşımaktadır (Resim 30).

3.3.4. Manastır

Günümüzde tehlike arz ettiği için girilemeyen, çevresi çitle çevrilmiş olan manastır bloğu, üçüncü vadinin güneyinde yer almaktadır (Resim 31). Doğal bir avlu ile çevrelenmiş olan kaya bloğu dört kattan oluşmaktadır. Kat ayrımları, dört ayrı kotta yer alan birbirinden farklı boyutta ve şekilde düzenlenmiş olan açıklıklar yardımıyla fark edilmektedir. Çökme tehlikesi sebebiyle içine girilemeyen blokta yer alan mekânların işlevleri hakkında bilgi vermek oldukça zordur. Manastır girişinde yer alan bilgilendirme levhası ve müze yetkililerinden edinilen bilgiler doğrultusunda, dört katlı blokta yer alan alt kat seviyelerinin hayvan barınakları üst kat seviyelerinin ise farklı işlevlerdeki yaşam alanları olduğu düşünülebilir. Bu alanların kathedon (ana kilise), trapeza (yemekhane), keşiş hücresi, mezar, yatakhane, depo gibi işlevlere sahip mekânlardan oluşması muhtemeldir. Yüzeyi tıraşlanmış olan kaya bloğunun alt kat hizasında farklı düzenlemelere sahip çok sayıda giriş açıklığı yer almaktadır. Kaya bloğunun ön cephesinde 2. ve 3. kat seviyesinde, kaya yüzeyinin içine doğru yuvarlak bir şekilde genişletilmiş doğal bir oyuk bulunmaktadır.

⁸⁷ Gülşehir Kızılkaya Köyü'nde Türk dönemine tarihlenen Karaani Hatun Camii, Nevşehir Sulusaray Kasabası'nda Alaeddin Camii, Gülşehir Aşçıbaşı Süleyman Ağa Camii, Nevşehir Nar Hasan Efendi Camii, Gülşehir Fakıuşağı Köyü Camii, Nevşehir Orta Bekdik Camii, Nevşehir Kilise Camii de köşk minare düzenlemesine sahiptir. Bu camilere ait köşk minareler hakkında detaylı bilgiler için bkz. M. Ekiz (2006). *Nevşehir'de Türk dönemi mimari eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

“Manastır” terimi, toplu yaşamın gereksinimlerini karşılayacak şekilde düzenlenmiş farklı işlevlere sahip ve içerisinde kilise barındıran kompleksler için kullanılmıştır.⁸⁸ Manastır sisteminin temeli 4. yüzyılda Aziz Pachomios tarafından Mısır’da atılmıştır. Kappadokia’da ise Aziz Basileios, 4. yüzyıldan sonra kurduğu manastır sistemini belirli kurallar dâhilinde düzenlemiştir. Kappadokia Bölgesi’nde manastırların yerleşim yerlerinin yakınında kurulması keşişlerin insanlardan uzak münzeviler olarak değil hayır işlerinde bulunan din görevlileri olarak yaşamalarına olanak sağlamıştır.⁸⁹ Zelve Açık Hava Müzesi’nde bulunan manastırda yaşayan keşişlerin, manastırın Göreme ve Avanos’a yakınlığı sebebiyle, münzevilikten uzak toplumun faydasına çalışmalarda bulunduğunu düşünülebilir. Vadide yer alan kiliselerin mütevâzi boyutları, resim programlarındaki sadelik, vadi halkının bulgur ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak kullanılan seten, şaraphane gibi birimler vadideki manastır oluşumunun aristokratik ya da askeri kesime hitap etmediğini, vadi halkının gündelik gereksinimlerini karşılamak amacıyla inşa edildiğini kanıtlar niteliktedir.

3.3.5. Direkli Kilise⁹⁰

Kilise üçüncü vadinin kuzeydoğusunda, yaklaşık üç metre yüksekliğinde bir yamacın üstünde yer alan kaya kütesine oyulmuştur (Resim 32). Kaya kütesine oldukça dar ve hafif eğimli bir yoldan ulaşılmaktadır. Kayanın geçirdiği erozyonlar ve çevresinin yoğun bir şekilde bitki örtüsü ile kaplanmış olması kilisenin dıştan fark edilmesini zorlaştırmaktadır. Yapı bir yer altı kilisesi görünümündedir.⁹¹ Kilisenin ana mekânı her birinde üçer paye bulunan iki sıra ile toplam üç nef ayrılmıştır. Bu özelliği sebebiyle kilise üç nefli bazilikal bir plana sahiptir.⁹² Kilise düz tavanlıdır; ikinci nef batı yönünde payeler arasındaki kemer atılımları sebebiyle çapraz tonoz örtülüdür.

Kiliseye giriş düzensiz dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığından sağlanmaktadır (Resim 33). Bu açıklık kaya kütesinin kuzey duvarına oyulmuştur. Kapının güneyinde,

⁸⁸ H. C. Karaca (2013) *Göreme açık hava müzesinde bulunan Azize Barbara kilisesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, s. 14.

⁸⁹ S. Doğan (2003) Ortaçağ manastır sistemi: doğu ve batı manastırları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2), s. 75.

⁹⁰ Kilise Harita 7’de, kuşbakışı görünüm sebebiyle ikinci vadi sınırları içerisinde yer almaktadır. Ancak Zelve Açık Hava Müzesi’ndeki birinci vadiden başlayan yürüyüş rotası takip edildiğinde ikinci vadiden Direkli Kilise’ye ulaşım sağlanamamaktadır. Kiliseye ulaşım üçüncü vadi tabanından sağlandığı için, bu tezde kilise üçüncü vadi sınırları içerisinde ele alınmıştır.

⁹¹ Thierry (1994), s. 360.

⁹² Thierry (1994), s. 360.

birinci nefin başlangıcında dikdörtgen biçimli bir paye yer almaktadır (Resim 34). Nefleri birbirinden ayıran orijinal formları günümüze ulaşamamış olan payelerin dikdörtgen biçimli oldukları anlaşılmaktadır (Resim 35).

Kilisenin kutsal mekânı ana mekândan duvarla ayrılmıştır. Kuzey yönünde birinci nefin sonlandığı yerde düzensiz forma sahip bir açıklıktan kutsal mekâna geçilmektedir (Resim 36). İkinci nefin bitiminde bir payenin ayırdığı kuzeyde dikdörtgen biçimli güneyde ise yuvarlak kemerli iki açıklık ile kutsal mekâna geçiş sağlanmaktadır (Resim 37). Mekânın ortasında güney yönde duvara bitişik bir seki düzenlemesi görülmektedir (Resim 38). Sekinin arka kısmında, kilisenin doğu ucunda yan yana kuzeydeki güneydekine oranla daha yüksekte tutulmuş olan yarım daire planlı iki niş düzenlemesi yer almaktadır. Bu düzenlemelerin kilisenin apsisleri olarak işlev görmüş olması muhtemeldir. Düzensiz yarım daire biçimli açıklığın güneyinde bir paye yer almaktadır. Bu payenin güneyinde, üçüncü nefin sonlandığı bölümde orijinal formu günümüze ulaşamamış olan düzensiz bir açıklıkla kutsal bölüme geçilmektedir (Resim 39). Kuzey duvara bitişik olan ortadaki seki düzenlemesi, mekânı neredeyse ortadan iki bölüme ayırmış durumdadır. Mekânın doğu duvarında yarım daire planlı bir apsis düzenlemesi bulunmaktadır (Resim 40).

Kilisenin kuzey yönündeki yan nef; orta nef ve güneydeki diğer yan nefe oranla daha yüksekte tutulmuştur. Kuzey nef; 8.01x3.10 m., ana nef; 6.05x3.60 m., güney nef ise 7.23x3.00 m. ölçülerindedir.

Thierry, kilisenin depo olarak kullanılmış olabilme ihtimalinden bahsetmektedir. Mevcut verilerin ışığında kilise ile ilgili herhangi bir tarihlendirme önerisinde bulunmak mümkün değildir. Thierry, Antik Dönemde de sıklıkla görülen, tonozlar arasındaki kemer atılımlarının Bizans mimarisinde de sıklıkla karşılaşılan bir mimari çözüm olduğundan söz etmektedir.⁹³

3.3.6. Geyikli Kilise

Zelve Açık Hava Müzesi'nde üçüncü vadinin kuzeybatısında yer alan Geyikli Kilise⁹⁴, 2009 yılında çökmüştür. Önceki yıllarda, kilisenin kaya bloğunun kısmi olarak

⁹³ Thierry (1994), s. 360.

⁹⁴ G.de Jerphanion ve N. Thierry yayınlarından Kutsal Haç Kilise'nden 3 no.lu Kilise olarak söz etmektedirler. Detaylı bilgi için bkz. Jerphanion (1932), s. 583-586 ve Thierry (1994), s. 341-347.

çökmesi sebebiyle, kilisenin çevresi çitle kapatılarak ziyarete izin verilmemiştir.⁹⁵ Kappadokia Bölgesi'ni konu alan yayınlar incelendiğinde kilise ile ilgili herhangi bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Bu nedenle yapının genel özellikleri G.de Jerphanion (1932) ve N.Thierry (1994) 'nin yayınlarından faydalanılarak aktarılmıştır. Bu kaynaklardan elde edilen bilgilere göre kilisenin inşa kitabesi bulunmamaktadır.⁹⁶

G.de Jerphanion kilisenin 7.00 x 6.45 m. ölçülerinde dikdörtgen iki neften oluştuğundan bahsetmektedir. İki nef arasındaki geçiş, düzensiz kemer açıklıkları ile sağlanmaktadır. Kilise düz tavanlıdır. Tavanda dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış kabartma bir haçvardır.⁹⁷ Kilisede G.de Jerphanion'dan altmış iki yıl sonra araştırma yapan N.Thierry ise, kilisenin mevcut durumundan yola çıkarak plan şeması hakkında fikir yürütmenin zor olduğundan, ayakta kalan duvarların kısmen restitüsyonunun yapılabileceğinden söz etmektedir. N.Thierry'nin verdiği bilgilere göre kilisenin batı ve kuzey duvarları ayaktadır. Kuzey duvar 8.00 m. uzunluğundadır. Duvar boyunca geniş bir seki düzenlemesi vardır. Güney duvarın sadece başlangıç kısmı korunmuştur. Bu duvar kuzey ve güney nefleri birbirinden ayırıyor olmalıdır.⁹⁸ Geçişin sağlandığı bu duvarda bir niş düzenlemesi ve kemerli bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Batı duvar uzunluğu ise 2.00 m.'dir.

Kilisenin kuzey duvarında sarmal rozetlerden oluşan bir şerit üstünde Latin haçı, haçın⁹⁹ sağında ise balık ve geyik tasvirleri yer almaktadır. Bu tasvirlerin sağında ve solunda kompozisyona düzensiz bir şekilde dâhil edilmiş olan, içinde haç tasvirleri bulunan madalyonlar görülmektedir. Bütün tasvirlerde kırmızı boya kullanılmıştır. Balığın haça bakar şekilde tasvir edilmesi erken dönem Bizans resim sanatı üslubunda

⁹⁵ Kaşmer (2011), s. 152.

⁹⁶ Thierry, İkonoklazma Dönemi figür tasvirleri örneklerini verdiği makalesinde; Geyikli Kilise, Mavruca 3 no.lu Kilise, Çavuşin Vaftizci Yahya Kilisesi ile Hagios Stephanos Kiliseleri'ni dekor süslemeleri sebebiyle 6. yüzyıla tarihlendirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Thierry (1976). *Mentalité et formulation iconoclastes en Anatolie. Journal des Savants*, 2, d.not: 18, s. 87.

⁹⁷ Jerphanion (1932), s. 584.

⁹⁸ Thierry bu veriden yola çıkarak kilisenin 'ikiz kilise' olma ihtimalinden söz etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Thierry (1994), s. 341.

⁹⁹ Thierry, çalışmasında Latin haçının reproduksiyonunu yapmıştır. Haç kollarına eşkenar dörtgen, dikdörtgen ve oval motifler eklemiştir. Yatay haç kollarından aşağıya doğru sarkan zincirler, zincirlerin altında da toplam dört tane balık figürü vardır. Balıkların yüzgeçleri realistik bir üslupla gri ve turkuaz tonlarda tasvir edilmiştir. Haç kollarında dikdörtgen şeklinde boncuk dizileri görülmektedir. Hagios Stephanos ve Ss. Pierre ve Paul Kiliseleri'nde de benzer uygulamalar bulunmaktadır. Haç kollarından aşağı doğru akar gibi görünen beyaz boncuk dizileri erken Hıristiyan sanatında sıkça betimlenen Golgotha tepesinden (kuzu ya da haç ile sembolize edilen İsa'yı yenen) kaçan cennetin ırmaklarını sembolize etmektedir. Bu boncuk dizileri, Selanik'te bulunan Hosios David Kilisesi'nde betimlenen İsa'nın ayakları altında akan ırmağı da sembolize ediyor olabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Thierry 1994, fig. 105., s. 343.

belirgin bir özelliktir.¹⁰⁰ Koşarken tasvir edilen geyik, arkasını dönmüş haça bakmaktadır (Çizim 4). Yatay haç kollarında yaşam suları motifleri ve doğu kolun altında balık figürü yer almaktadır (Çizim 5). Hıristiyan sanatında geyik figürü Aziz Eustathios'u temsil etmektedir. Haçın arka zemininde at üstünde Aziz Theodoros¹⁰¹ tasviri görülmektedir (Çizim 6). At açık kahverengidir. Aziz Theodoros'un yüzü izleyiciye dönüktür. Aziz Theodoros atın üstünde antik çağ İran süvarilerinin ok atma üslubu ile betimlenmiştir. Sağ elinde tuttuğu mızrak kısmen görülebilmektedir. Tasvirin tamamında İran etkisi hâkimdir. At tasvirindeki kafanın başa oranı Sasani sanat üslubuna uygundur. Aziz'in çene kemiğinin de kavisli olarak betimlenmesi İran ve Sasani sanatından başka bir üslupta görülmemektedir.¹⁰²

Malta haçı tasvirinin sol üst köşesinde bir piskopos tasviri görülmektedir (Çizim 7). Piskopos sol elinde kutsal kitabı tutmaktadır. Kırmızı ile çizilmiş olan yüzünün genel hatları belirgindir. Sakalı oldukça kısadır. Düz saçları yana doğru taranmıştır. Omophorionunun¹⁰³ üst kısmı iyi korunmuştur. Kıyafet boyunun hemen altında başlamıştır. Boyundan aşağı doğru inen dikey kuşak, omuzu çevreleyen yatay kuşağın altında kalmaktadır. Tasvirin bu özelliği, 7. yüzyıl resim sanatında sık karşılaşılan bir üsluptur.¹⁰⁴ Rahip tasvirinin tarihlendirilmesi; Aziz Eustathios'un geyik olarak tasviri, Malta haçı ve yaşam veren haç tasvirinin de aynı yüzyıla tarihlendirilmesi açısından *terminus antequem* özelliği taşımaktadır. Mavrucan 3 no'lu Kilise'de de Aziz Eustathios'un geyik olarak tasviri yer almaktadır (Çizim 8).¹⁰⁵

Theodoros tasviri ile aynı hizada, güney yönünde iki aziz tasviri yer almaktadır (Resim 41). İki genç aziz sakalsız olarak tasvir edilmiştir. Yüzleri ovaldir. Azizlerin saçları Bizans resim sanatında sıkça rastlanan İran etkisindeki üsluba benzemektedir. Azizlerin saçları turuncu renktedir. Kappadokia Bölgesi'nde azizlerin saçlarının turuncu olarak tasvir edilmesine sadece bu kilisede rastlanmaktadır. Soldaki azizin saçları ise

¹⁰⁰Jerphanion (1932), s. 584.

¹⁰¹Kappadokia Bölgesi'nde, hepsi 11. yüzyıla tarihlendirilen 11'i at üstünde, 10'u portre şeklinde askeri kostüm içerisindeki Aziz Theodoros tasvirleri için bkz. C. Walter (1999). Theodoros, archetype of the warrior Saint. *Revue des Etudes Byzantines*, 57, 163-210, s. 182.

¹⁰²Thierry (1994), s. 346.

¹⁰³ Yaklaşık olarak 3.5 m. uzunluğunda yalnızca piskoposların giydiği cüppeye verilen isimdir. Yün, keten ya da ipek kullanılarak üretilirdi. Kumaş haçlar ile süslenirdi. Detaylı bilgi için bkz. N. P. Sevcenko "Omophorion" ODB, 1991.

¹⁰⁴Thierry (1994), s. 345.

¹⁰⁵ Mavrucan (Güzelöz) 3 no'lu kilisenin nefinin kuzey duvarının üst kısmında Aziz Theodoros ve Georgios, alt kısmında ise Aziz Eustathios tasvirleri görülmektedir. Bu tasvirler aynı zamanda Geyikli Kilise'de bulunan tasvirlerdir. Tasvirlerle ilgili detaylar için bkz., Canverdi, 2005, s. 73-82.

kalın bir bant şeklinde azizin altına düşmüştür. Bu tasvirde erken Bizans üslubu belirgindir. Azizlerin tunikleri vücuda oturmuştur, gövdeleri izleyiciye dönüktür. Bu üslup Suriye tasvir geleneğinde oldukça yaygındır. Soldaki aziz büyük bir mızrak taşımaktadır. Bu detay azizin savaşçı aziz Georgios olabilme ihtimalini yükseltmektedir. Tasvirlerde kullanılan renkler; beyaz zemin üzerine altın sarısı ve açık turuncudur. N. Thierry, tasvirin bütününde Kıpti sanatı üslubunun etkileri hissedildiğinden bahsetmektedir.¹⁰⁶

Kilisedeki resim programı Hagios Stephanos Kilisesi'ndeki resim programı ile paralellikler göstermektedir.¹⁰⁷ Selanik'te bulunan St. Demetrius Kilisesi'ndeki sembolik tasvirler, St. Maria Antiqua Kilisesi'ndeki ikonlar, Kıpti kiliselerindeki aziz tasvirleri ile Geyikli Kilise resim üslubu arasında benzerlikler kurmak mümkündür.

Kilisenin kuzey duvarındaki resimler farklı dönemlere tarihlendirilebilir. Malta haçı, piskopos ve St. Eustathios tasvirlerini 6. ya da 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmek mümkündür. Latin haçı ve balık figürleri ise, kompozisyonda turkuaz rengin baskın olarak kullanılması sebebiyle erken dönem resim sanatının özelliklerini yansıtmaktadır. Doğu üslubunda betimlenen iki aziz ve Aziz Theodoros tasvirinin 7. ya da 8. yüzyıla ait olabileceği düşünülebilir.

3.3.7. Yazılı Kilise

Üçüncü vadinin kuzeyinde, müze girişine yaklaşık olarak 1.25 metre uzaklıkta yer almaktadır. Kilisenin önünde herhangi bir bilgilendirme levhası bulunmamaktadır. Thierry kiliseyi arkosolium olarak tanımlamakta, kiliseden Yazılı Kilise olarak söz etmektedir.¹⁰⁸

Tek mekânlı doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise dikdörtgen planlıdır. 4.61x3.91 m. ölçülerindeki kilise, düz tavanlıdır (Resim 42).

Kiliseye giriş düzensiz bir açıklıktan sağlanmaktadır. Mevcut verilerden açıklığın kuzeyinde bir paye olduğu anlaşılmaktadır. Açıklığın doğusunda apsis olarak işlev

¹⁰⁶ Kıpti kelimesi, VII. yüzyılda Müslümanların Mısır'ı fethetmesinin ardından Mısır'da yaşayan Hıristiyan halkı ifade etmek için kullanılmıştır. Kelimenin etimolojik kökeni ile ilgili detaylı bilgi için bkz. M. Erdem (1997). "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 143-178.

¹⁰⁷ Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin değerlendirme bölümünde Hagios Stephanos Kilisesi'nin resim programı ile karşılaştırmalar yapılmıştır. Resimler listesinde bu kilise ile ilgili görseller yer almaktadır.

¹⁰⁸ Thierry (1994), s. 329.

gördüğü tahmin edilen yarım daire planlı, 2.05x1.32 m. ölçülerinde bir niş yer almaktadır (Resim 43). Zemininde bir mezar yeri bulunmaktadır. Kilisenin kuzeyinde doğudaki nişe benzer şekilde düzenlenmiş olan 1.98x2.09 m. ölçülerinde yarım daire planlı bir niş daha yer almaktadır (Resim 44). Zemininde iki mezar yeri bulunmaktadır (Resim 45). Ana mekânın zeminde üç mezar yeri daha mevcuttur (Resim 46-47).

Kilisenin güneyindeki duvarda seki düzenlemesi yer almaktadır. Doğudaki niş düzenlemesinin kemer yüzeylerinde yer alan yazıt tam olarak günümüze ulaşmamıştır (Resim 48, Çizim 9). Thierry¹⁰⁹ yazıtı şu şekilde yayınlamıştır:

1	+ΔΗΒΕΛΟΝΕΛΕΥΘΕΡΗΑΣΕΚΤΗΘΗΣΠΑΡΕΜΨΑΝΘΙΜΨΠΡΕΣΒΥΤΕΡΨΚΕΧΩΡΕΠΗΣΚΟΠ.	
2	Κ.ΤΡΨΕΡΗΤΑΣ	
3	ΚΕΞΑ.....ΚΑΤΑΠΑΡΑΝΓΕΛΜΑΤΑΤΟΝΘΙΩΝΓΡΑΦΩΝΚΑΤΑΤΩΝΑΝΩΘΕ.	
4	ΡΩΜΑΝΨΚΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΨΤΟΝΕΚΘΥΕΣΤΕΜΕΝΟΝΜΕΓΑΛΟΝΒΑΧΛΕΟΝ	
5	ΚΚΕΛΕΒΟΝΤΩΝΥ.ΟΝΕΠΙΤΟΝΕΠΙΣΚΟΠΟΝ.ΕΠΗΤΗΣΥΝΑΓΩΜΕΝΗΕΚΛΗΣΙΑ	
ΠΑΡΕΧΗΝ		
6	ΤΥΣΔΕΣΠΟΤΕΣΕΛΕΥΘΕΡ..	ΤΟΥΣΑΥΤΟΥΚΕΤΑΣΕΔΟΞΕΝ
7	ΚΑΜΥΕΛΕΥΘΕΡΙ..	ΠΥ.ΣΕΗΣΤΨΣΔΨΛΨΣΜΨ
8	...ΤΟΝΔ...	... ΤΟΝΝΙΚΟΛΑ..

Transkripsiyonu: Ben Eritas kastronunun piskoposu ve eksarhı Anthimos. Bu dünyadan çoktan göçmüş olan kilisenin ve piskoposun taçlandığı Romanos ve Konstantin, kutsal İncil ve Tanrı'nın varlığı sayesinde yönettiler ve bu öğretilerle kölelerini özgür bıraktılar. Aynı benim gibi...Nicholas...

Thierry, Eritas Kastronu'nun Zelve olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Yazıtta Anthimos ortak hükümdarlar Romanos Lakapenos (921-944) ve VII. Konstantin (913-959) yönetimlerine karşı hoşnutsuzluğunu dile getirmektedir. Yazıtın sonundaki kişi Nikephoras Phokas (963-969) olmalıdır. Bu bilgilerin ışığında, yazıt vadinin 10. yüzyıldaki varlığına ışık tutmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁹ Thierry (1994), s. 331.

¹¹⁰ Thierry (1994), s. 332.

4. Balıklı ve Üzümlü Kilise

4.1. Kilisenin Yeri

Zelve¹¹¹ Açık Hava Müzesi, Göreme-Avanos karayolu üzerinde, Avanos'a 5 km., Paşabağları'na 1 km. uzaklıktadır. Aktepe'nin kuzey yamaçlarına kurulmuş olan vadi, Göreme-Avanos karayolundan 2 km. içeride bulunmaktadır (Harita 8).

Balıklı ve Üzümlü Kilise, Zelve Açık Hava Müzesi sınırları içinde yer alan manastıra ait doğal avlunun doğusundadır. Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin bulunduğu ana kaya (Resim 49), müze girişindeki avludan sola sapılarak ulaşılan oldukça eğimli bir arazi üzerine konumlanmıştır (Resim 50). Yapı topluluğuna bu eğimli araziden merdivenlerle çıkılarak ulaşılır. Yapı topluluğu, yaklaşık olarak 15 m. yüksekliğinde bir kaya içinde, birbirine bitişik olarak yapılan, iki kilise ve güneyde bir şapelden oluşur (Resim 51). Kiliseler ve şapel bu ana kayaya doğu-batı doğrultusunda, oyularak biçimlendirilmiştir.

Kilisenin bulunduğu kaya bloğu üç katlıdır (Çizim 10). En alt katta, Balıklı ve Üzümlü Kilise ile şapel, ikinci kat seviyesinde Balıklı ve Üzümlü Kilise'ye ait pencere açıklıkları ve bu açıklıkların kuzey yönünde, yuvarlak kemerle çevrili kare bir mekân içerisinde yine yuvarlak kemerli bir nişten oluşan, muhtemelen tek kişilik bir ibadet mekânı vardır (Resim 52). Üçüncü kat seviyesinde, kuzeybatı yönünde aşınmaya bağlı olarak gelişen derin bir oyuk bulunmaktadır. Kayanın en üst kısmı ise birbirine oldukça yakın ve sık konik görünümlü doğal oluşumlara sahiptir. Anakayanın batı cephesi, birinci vadi sınırları içinde bulunan diğer kaya kütlelerine oranla daha geniş ve biçimlendirmeye daha elverişlidir. Ana kayanın kuzeyinde yer alan, vadi halkının bulgur yapımında kullandığı setenin bulunduğu kaya kütlesi, anakayaya oranla daha konik ve vadi içerisinde daha alt seviyededir. Buradan da Balıklı ve Üzümlü Kilise'ye giden yola merdivenlerle ulaşılmaktadır. Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin bulunduğu anakayanın güneyinde yer alan kaya kütlesi ise, yaklaşık olarak aynı seviyede ancak daha dar gövdelidir. Bu kaya kütlelerinde herhangi bir yapı bulunmamaktadır.

¹¹¹ Zelve, H.Prokopios (Ürgüp) ve Uenasa (Avanos) arasında, H. Prokopios'a 6 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Zelve Vadisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. F. Hild ve M. Restle (1981). *Kappadokien, Tabula Imperii Byzantini*. Wien, s. 307.

4.2. Kiliseyi İsimlendirme Sorunları

Zelve Vadisi'ndeki Bizans Dönemi mimarisi hakkında çalışma yapan araştırmacılar eserlerinde, Balıklı ve Üzümlü Kilise'yi farklı isimlerle nitelendirmişlerdir.

G. de Jerphanion (1932), çalışmasında kiliseden 4 no.lu şapel olarak bahsetmiştir. C. Joliet- Levy (1991), Çavuşin Bölgesi sınırları içinde tanıttığı yapıyı hem 4 no.lu kilise hem de kilisede bulunan balık ve üzüm figürleri sebebiyle Balıklı ve Üzümlü Kilise olarak isimlendirmiştir. G. Köroğlu (1994), doktora tezinde kiliseyi Zelve Üzümlü Kilise (4 no.lu Kilise) olarak tanımlamış, plan tasviri yaparken Balıklı Kilise (Güney Bölüm) ve Üzümlü Kilise (Kuzey Bölüm) olarak ayrı başlıklar altında incelemiştir. N. Thierry (1994), Çavuşin'de Ortaçağ yapılarını incelediği eserinde, kiliseyi 4 no.lu Kilise olarak tanıtmıştır. N. B. Teteriatnikov (1996) ise kiliseyi 4 no.lu şapel ve Üzümlü Kilise olarak adlandırmıştır.

Bütün bunlara ek olarak; Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin mimari tasviri yapılırken bazı terminoloji farklılıkları ile karşılaşmaktadır. G de. Jerphanion yapının mekânları için şapel terimini kullanmıştır. C. Joliet-Levy, yapıyı bazilika olarak tanımlamış, nef terimini yalnızca güneydeki şapelin mimari tasvirini yaparken kullanmış, kuzey mekânı ise pareklesion olarak tanımlamıştır. N. Thierry ve N. B. Teteriatnikov ise yapının mekânları için nef terimini kullanmışlardır.

Kilise, bu tez çalışmasında, Balıklı ve Üzümlü Kilise olarak ele alınmakta, yapının kuzey ve güney mekânları için nef terimi, güneydeki ek yapı için ise şapel terimi kullanılmaktadır. Mimari planda güneydeki nef Balıklı Kilise, kuzeydeki nef ise Üzümlü Kilise'dir.

4.3. Mimari Tanım

4.3.1. Balıklı Kilise

4.3.1.1. Plan tasviri

Tek mekânlı, doğu-batı doğrultusunda uzanan Balıklı Kilise, dikdörtgen planlıdır. Kilisenin uzunluğu 7.14 m. genişliği ise 5.70 m.'dir. Kilise düz tavanlıdır (Çizim 11).

Tek mekânlı kilisenin batısında 2.17x1.97 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir narteks yer alır (Resim 53). Mekâna giriş batıdan sağlanır. Doğuda yer alan ana apsis merkezi içerde daire planlıdır. Üç niş düzenlemesine sahip olan apsisin ortasındaki niş, diğerlerine göre daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Ana apsisin kuzeyinde dikdörtgen biçimli; güneyinde ise daire biçimli birer yan apsis yer alır. Kilisenin kuzey duvarı boyunca uzanan seki, Üzümlü Kilise'ye geçişin sağlandığı kapı açıklıkları sebebiyle kesintiye uğramıştır.

4.3.1.2. İç tasvir

Balıkli Kilise'ye batısındaki dikdörtgen biçimli 2.16x1.27 m. ölçülerindeki bir kapıdan girilmektedir. Kilise ortadaki yanlarda yer alan diğer apsislere göre daha yüksekte olan üçlü apsis düzenlemesine sahiptir (Resim 54, Çizim 12). Ana apsis, naos zemininden toplam 0.55 m. yüksekliğindeki iki basamak ile daha yüksekte tutulmuştur (Resim 55). Apsis genişliği 3.30 m. derinliği 3.37 m. yüksekliği ise 3.03 m.'dir. Kademelendirilmiş apsis kemer yüzeyinin güney yarısı kısmen yıkıktır. Apsiste her birinin içinde kazıma yöntemiyle yapılmış toplam üç haç bulunan dikdörtgen planlı üç niş bulunmaktadır (Resim 56). Ortadaki niş diğer nişlere oranla daha yüksekte tutulmuştur.¹¹² Nişler kademeli yuvarlak kemerlidir. Apsis kuzey ve güney duvarlarına bitişik zeminden 0.51 m. yüksekliğinde oturma sekileri yer almaktadır. Kuzey yöndeki oturma sekisinin genişliği 0.32 m., güney yöndeki oturma sekisinin genişliği ise 0.34 m. ölçülerindedir (Resim 57-58). Her iki yöndeki seki düzenlemesi ana kayaya oyulmuş kolluk yerleri ile iki bölüme ayrılmıştır. Apsis iç yüzeyinde beyaz sıva izleri görülmektedir. Ana apsiste altar düzenlemesi bulunmamaktadır.

Kuzeyde yer alan yan apsis, naos zemininden 0.28 m. yüksekliğinde bir basamak ile daha yüksekte tutulmuştur (Resim 59). Basamağın üst kısmında iki gömme sütüncenin üzerine yuvarlak bir kemer oturmaktadır. Bu düzenleme dikdörtgen bir bordür ile çevrelenmiştir. Bordürün güney üst köşesi kısmen yıkıktır. Apsis genişliği 0.95 m., derinliği 1.18 m. yüksekliği ise 2.31 m.'dir. Apsis merkezinde ana kayaya bitişik olarak oyulmuş 1.30x0.65 m. ölçülerinde yaklaşık dikdörtgen prizma biçimli bir altar yer almaktadır (Resim 60). Günümüzde üst kısmı yıkılmış olan altanın ön yüzü,

¹¹² Ortadaki niş 2.02 m. yüksekliğinde, 0.97 m. genişliğinde, 0.54 m. derinliğindedir. Güneydeki ve kuzeydeki nişler 1.97 m. yüksekliğinde, 0.94 m. genişliğindedir. Güneydeki nişin derinliği 0.37 m. kuzeydeki nişin derinliği ise 0.43 m.'dir.

çerçeve oluşturacak şekilde kademelendirilmiştir. Güneyde yer alan yan apsis, naos zemininden 0.36 m. yüksekliğindeki bir basamak ile daha yüksekte tutulmuştur (Resim 61). Apsis kademeli yuvarlak kemerlidir. Apsis düzenlemesi kademeli dikdörtgen bir bordür ile çevrelenmiştir. Apsis kemeri ile bordür arasında kalan yüzeyin beyaz sıvalı olduğu görülmektedir. Apsis genişliği 0.78 m., derinliği 1.73 m., yüksekliği ise 2.27 m.'dir. Apsis yarım dairesinin merkezinde ana kayaya bitişik olarak oyulmuş 0.78x0.38 m. ölçülerinde bir altar bulunmaktadır (Resim 62). Altarın hemen üst kısmında yuvarlak kemerli, dikdörtgen biçimli niş yer almaktadır (Resim 63). Nişin merkezinde kazıma tekniği ile yapılmış Latin haçı tasviri vardır. Apsis yuvarlağının içi, niş hizasında ve üst kısmında beyaz sıvalıdır. Apsisin güney duvarına bitişik zeminden 0.57 m. yüksekliğinde, 0.21 m. genişliğinde seki düzenlemesi yer alır.

Ana apsisin güneyinde, zeminde 0.80x1.80 m. ölçülerinde dikdörtgen biçimli bir mezar yeri bulunmaktadır (Resim 64). Kilisenin güney duvarı naos zemininden 0.55 m. yüksekliğinde ve 0.40 m. genişliğindeki seki ile çevrilidir (Resim 65). Güney duvar, bu seki düzenlemesinin bitiminden itibaren doğu yönünde yıkıktır (Resim 66).

Kilisenin batı duvarında, kapı açıklığının üst hizasında dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığı bulunmaktadır (Resim 67, Çizim 13).

Kilise'nin kuzey duvarına bitişik zeminden 0.46 m. yüksekliğinde ve 0.28 m. genişliğinde kısmen aşınmış ve tahrip olmuş bir seki düzenlemesi görülmektedir. Ancak bu seki Üzümlü Kilise'ye geçişin sağlandığı, orjinal formunu günümüze kadar koruyamamış iki açıklık sebebiyle kesintiye uğramaktadır (Resim 68, Çizim 14). Üzümlü Kilise'ye geçişi sağlayan bu düzenleme kaya kütesinin aşınması nedeniyle orjinal biçimi kaybetmiştir. Mevcut verilerden; kuzey duvarın batı yönünde dikdörtgen biçimli 2.06x1.25 m. ölçülerinde bir kapı açıklığının olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıklıktan ayrı, doğu yönünde 3.16x1.67 m. ölçülerinde yuvarlak kemerli bir kapı açıklığının daha olduğu görülmektedir. Bu açıklığın doğu hizasında kemerli, pencere işlevi gördüğü düşünülen bir açıklık daha vardır. Bu açıklığın, alt duvar hizasında yuvarlak kemerli küçük bir niş bulunmaktadır. Nişin alt kısmında 0.35 m. yüksekliğinde 0.38 m. genişliğinde bir seki düzenlemesi yer alır.

Naos düz tavanında kuzey ve güney kolları aşınmış kabartma bir haç yer almaktadır (Resim 69, Çizim 15).

4.3.1.3. Dış Tasvir

4.3.1.3.1. Batı cephe

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan narteks beşik tonoz ile örtülüdür. Narteksin kuzey ve güney duvarlarında yuvarlak kemerli, tek kademeli dikdörtgen biçimli birer niş bulunur (Resim 70-71). Her iki nişin altında, zemin hizasında mezar yerleri mevcuttur.

Kiliseye girişin sağlandığı dikdörtgen biçimli kapının üstünde, ikinci kat seviyesinde iç mekâna açılan bir pencere yer alır. Dikdörtgen biçimli pencere üstten iki kademelidir. En dıştan ise yuvarlak kemerli, dikdörtgen düzenlemeyle çevrelenmiştir (Resim 72).

4.3.2. Üzümlü Kilise

4.3.2.1. Plan tasviri

Üzümlü Kilise, ana kilisenin (Balıklı Kilise) kuzeyinde yer alır (Çizim 11). Kiliseye geçiş Balıklı Kilise'nin kuzeyinde yer alan iki düzensiz açıklıktan sağlanmaktadır. Kilisenin ayrı bir girişi yoktur. 5.80 m. uzunluğundaki 3.25 m. genişliğindeki kilise dikdörtgen planlı ve düz tavanlıdır.

Üzümlü Kilise, doğuda tek apsis ile sonlanmaktadır. Yarım daire planlı olan apsis, iç kısımda tek sıra seki düzenlemesine sahiptir. Naosta batı, kuzey ve güney duvarlara bitişik olarak yapılmış seki düzenlemeleri mevcuttur.

4.3.2.2. İç tasvir

Üzümlü Kilise'nin apsisi, naos zeminden toplam 0.45 m. yüksekliğindeki iki basamakla daha yüksekte tutulmuştur (Resim 73, Çizim 16). Apsis yuvarlak kemerlidir. Apsis duvarına birleşik şekilde oyulan altar 0.80x0.54 m. ölçülerindedir (Resim 74). Altarın ön kısmı aşınmış durumdadır. Apsis kuzey ve güney duvarına bitişik olarak oyulmuş olan yarım daire biçimli seki düzenlemeleri altardan daha alçakta tutulmuştur. Bu düzenlemeler en kuzey ve en güney uçta daha alçakta tutulmuş olan oturma yerleri ile vurgulanmıştır (Resim 75-76). Apsis kemer yayının alt kısmı ile apsis yuvarlağının kuzeyi beyaz sıva ile kaplıdır.

Kilisenin güney duvarına bitişik zeminden 0.38 m. yüksekliğinde 0.27 m. genişliğinde seki düzenlemesi kiliseye geçişin sağlandığı açıklığa kadar devam etmektedir. Kuzey duvar boyunca 0.52 m. yüksekliğinde, 0.34 m. genişliğinde bir seki düzenlemesi daha görülmektedir (Resim 77).

Batı duvar boyunca zeminden 0.55 m. yüksekliğinde 0.31 m. genişliğinde bir seki düzenlemesi yer alır. Sekinin kuzey alt bölümü zaman içerisinde aşınarak yuvarlak bir oyuk şeklini almıştır. Kilise, bu seki düzenlemesinin üst kısmında, zeminden 93 cm yükseklikte bulunan yuvarlak kemerli dikdörtgen biçimli iki pencere ile aydınlatılmaktadır. Kuzeydeki pencere güneydekine oranla biraz daha yüksektir (Resim 78, Çizim 17).

Naos düz tavanında yalnızca doğu kolunun bir kısmı mevcut olan kabartma haç yer alır. Diğer haç kolları günümüzde mevcut değildir (Resim 77).

4.3.2.3. Dış tasvir

4.3.2.3.1. Batı cephe

Kilisenin batıdaki dış cephesinin ikinci kat seviyesinde, Balıklı Kilise'nin iç mekânına açılan pencere düzenlemesinin kuzeyinde, üstten üç kademeli çerçeve içine alınmış yuvarlak kemerli iki pencere açıklığı bulunur (Resim 79). Kuzeydeki açıklık güney yönü günümüzde aşınmış olan kademelendirilmiş dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır.

4.3.3. Şapel

4.3.3.1. Plan tasviri

Tek mekânlı doğu-batı doğrultusundaki şapel, kareye yakın dikdörtgen planlıdır (Çizim 11). 1.50x1.47 m. ölçülerindeki yapı beşik tonoz ile örtülüdür. Şapele giriş batı yönündeki dikdörtgen bir açıklıktan sağlanmaktadır. Yapının apsisi dikdörtgen planlıdır. Apsisin kuzey ve güney duvarlarında seki düzenlemeleri vardır. Yapının kuzey ve güney duvarlarına bitişik seki düzenlemeleri mevcuttur.

4.3.3.2. İç tasvir

Şapele giriş 0.80x1.51 m. ölçülerindeki dikdörtgen biçimli bir açıklıktan sağlanmaktadır (Resim 80). 1.04 m. genişliğindeki, 0.91 m. derinliğindeki, 2.04 m. yükseliğindeki apsis yuvarlak kemerlidir (Resim 81). Kemer yayının kuzey kısmının bir bölümü yıkıktır.

Apsisin iç kısmında 1.45 m. uzunluğunda bir yarık bulunmaktadır. Şapelin güney ve kuzey duvarını sırasıyla 0.13x1.4 m. ve 0.10x1.29 m. ölçülerinde dikdörtgen bir silme kuşağı çevrelemektedir. Şapelin kuzey duvarına bitişik olarak yapılmış olan sekinin zeminden yüksekliği 0.62 m. genişliği 0.20 m., güney duvarına bitişik olarak yapılmış olan sekinin zeminden yüksekliği 0.75 m., genişliği ise 0.20 m.'dir.

Batıdaki kapı açıklığı içte iki kademeli olarak düzenlenmiş dışa taşkın yuvarlak bir kemer düzenlemesine sahiptir (Resim 82).

4.3.3.3. Dış tasvir

4.3.3.3.1. Batı cephe

Şapele girişin sağlandığı batı cephedeki dikdörtgen açıklık zeminden toplam 1.20 m. daha yüksektedir. Bu açıklık dışta tek kademeli olarak düzenlenen dikdörtgen bir bordür ile vurgulanmıştır. Bordürün güney yönü iyi korunmuş, kuzey yönü ise doğal aşınmalar sebebiyle oldukça tahrip olmuştur.

4.4. Resim Programı

4.4.1. Tekli figür tasvirleri

Kilisede tekli figür tasvirleri; Balıklı Kilise'nin giriş kapısı alınlığında, narteksi örten tonozda, ana apsis kemer yayının üst kısmında; Üzümlü Kilise'nin apsisinde ve güney şapelin apsisinde yer almaktadır.

Balıklı ve Üzümlü Kilise' de narteksi örten kısmen yıkık olan giriş kapısının alınlığında, Tahtta Meryem ve Çocuk İsa, Helena ve Konstantin tasvirleri yer almaktadır (Resim 83, Çizim 18). Alınlık yüzeyinde, merkezde Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasviri bulunmaktadır. Meryem'in başı halelidir (Resim 84). Yüzü, kolları ve gövdesi büyük oranda bozulmaya uğramıştır. Meryem kızıl-kahverengi bir

maphorion¹¹³ giymiştir. Tasvirde, Meryem, arkalıklı bir taht üzerinde oturmaktadır. Tahtın arkalık kısmı yeşil eşkenar dörtgenler ile doldurulmuştur. Çocuk İsa'nın yüzü oldukça tahrip olmuştur, gövdesi ve kolları kısmen görülebilmektedir. Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasvirinin güneyinde biraz daha alt kısımda, Helena tasviri yer alır (Resim 85). Helena kızıl-kahverengi çerçevesi, içi mücevherlerle bezeli arkalıklı oldukça geniş tutulmuş imparatorluk tahtında oturmaktadır. Helena'nın başı halelidir, kızıl-kahverengi imparatorluk kıyafeti içindedir. Yüzü ve gövdesinin büyük kısmı tahrip olmuştur. Tasvirde fon lacivert renktedir. Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasvirinin kuzeyinde Helena tasviri ile aynı hizada İmparator Konstantin tasviri bulunmaktadır (Resim 86). Konstantin de kızıl-kahverengi çerçevesi mücevherlerle bezeli arkalıklı geniş tutulmuş imparatorluk tahtında oturmaktadır. Başı halelidir, imparatorluk kıyafeti içindedir. Yüzü ve gövdesi tahrip olmuştur. Tasvirde fon beyaz renktedir. Giriş kapısının üstünde yer alan ve cepheden tasvir edilen bu figürler simetrik bir düzenlemeye sahiptirler.

Giriş kapısını örten kemer tonozunun iç yüzeyinde daire içine yerleştirilmiş Malta haçı taşıyan baş melekler Mikail ve Cebrail tasvirleri yer alır (Resim 87, Çizim 19). Bu tasvirde baş melekler kanatlı genç adamlar olarak tasvir edilmişlerdir. Meleklerin kanatlarının boyutları oldukça büyüktür ve beyaz renktedir. Baş meleklerin taşıdığı daire içindeki Malta haçı tonoz kemeri iç yüzeyinin tam merkezinde bulunmaktadır (Resim 88, Çizim 20). Dairenin kenarını çevreleyen kızıl-kahverengi şeridin içinde dikdörtgen bezemeler mevcuttur. Dairenin içi ve haç kollarının çevresi koyu lacivert renktedir. Boydan tasvir edilen baş meleklerin her ikisi de beyaz khiton¹¹⁴ üzerine kızıl-kahverengi loros¹¹⁵ giymişlerdir. Baş melekler halelidir, halelerinin çevresi kızıl-

¹¹³ Kadınlar ve erkekler tarafından giyilebilen, başı ve omuzları örtecek şekilde tasarlanmış olan bu dini kostüm aynı zamanda *praipositos* olarak adlandırılan senato üyesi memurlar tarafından da kullanılırdı. Bakire Meryem'in geleneksel kıyafeti olarak resim sanatında önemli bir unsur olarak karşımıza çıkan bu kostüm, kendini dine adanmış kadınların tasvirlerinde de sıkça kullanılırdı. Terim hakkındaki detaylı bilgiler için bkz. N.P. Sevcenko ve A. Kazhdan, "Maphorion" ODB, 1991.

¹¹⁴ Tunik olarak adlandırılan kıyafetin Bizans terminolojisindeki karşılığıdır. Khiton, Bizans resim sanatında özellikle Eski Ahit figürleri ile İsa ve havarilerin tasvirlerinde sıkça karşımıza çıkan bir kıyafettir. Mahkemelerde görevli üst düzey yetkililer tarafından giyildiğinde, omuz kısımları altın panellerle süslenirdi. Kısa veya uzun kollu olarak tasarlanan kıyafetin boyu kısa veya uzun olabilirdi. Terim hakkındaki detaylı bilgiler için bkz. N.P. Sevcenko "Tunic" ODB, 1991.

¹¹⁵ Romalı konsül üyelerinin giydiği *trabea triumphalis* olarak adlandırılan kostümün, Bizans terminolojisindeki karşılığıdır. Kıyafetin ilk örneklerine II. Justinian dönemi sikkelerinde rastlanır. X şeklinde tasarlanmış olan Loros'un bir bölümü sağ omuz üstünden aşağı doğru inerek göğüs kısmını çaprazlamasına örter, sol kolun altından dolanarak tüm beli sarardı. Diğer bölümü ise sağ omuzdan dikey olarak aşağı doğru inerdi. Terim hakkındaki detaylı bilgi için bkz. N.P. Sevcenko ve A. Kazhdan, "Loros" ODB, 1991.

kahverengi içi ise beyazdır. Kompozisyonun zemini lacivert boyalı, batı yönünde ise beyaz sıvalıdır.

Balıklı Kilise’de apsis kemerinin üst kısmında daire içinde Malta haçının kuzey ve güneyinde iki balık figürünün olduğu anlaşılmaktadır (Resim 89, Çizim 21). Kuzeyde yer alan ve kiliseye adını veren balık figürünün altında IC XC yazısı okunabilmektedir. Ancak güneyde yer alan balık figürü tamamen tahrip olduğu için günümüze ulaşamamıştır. Malta haçını çevreleyen dairenin çevresinde tek sıra halinde daire motifleri yer almaktadır. Tasvirlerin tamamı kızıl-kahverengidir.

Üzümlü Kilise apsis yuvarlağının güney köşesinde; kızıl-kahverengi uzun dalların taşıdığı üzüm salkımları arasında Yusuf tasviri yer almaktadır (Resim 90, Çizim 22). Kompozisyonda Yusuf tasviri, apsis yarım yuvarlağı içinde kuzeydedir. Yusuf beyaz tunik içerisinde, tuniğin eteğinin alt kısmında kızıl-kahverengi dikey çizgiler görülmektedir. Başu halelidir. Halenin çevresi kızıl-kahverengi, içi ise beyaz renktedir. Figür oldukça tahrip olduğu için yüzünün detayları seçilememektedir. Figürün yüzü ve kolları açık tonda kızıl-kahverengidir. Bu tasvirin yanında yazıtı da vardır:¹¹⁶

ὁ ἅγιος Ἰωσήφ ὁ μνεσιτορ τῆ πανυμ[νῆ]του [Θε]ω[τό-κου]

Transkripsiyonu: Saygıdeğer bütün övgüleri hak eden Tanrı’nın anasıyla nişanlı Aziz Yusuf.

Üzüm salkımı tasvirleri apsis yarım yuvarlağının güney köşesinde. Üzüm dalları ve salkımları kızıl-kahverengi ve içi beyaz noktalıdır. Bazı tasvirlerde ise üzüm salkımlarının çevresi kızıl-kahverengiye boyanmış içleri ise kızıl-kahverengi noktalı olarak tasvir edilmiştir.

Güney şapelin apsis yuvarlağı içinde Aziz Stephanos¹¹⁷ tasviri yer almaktadır (Resim 91. Çizim 23). Aziz Stephanos kızıl-kahverengi dikdörtgen bir çerçeve içerisinde boydan tasvir edilmiştir. Figür kızıl-kahverengi dalmatika¹¹⁸ içerisinde. Sol elinde kutsal kitap, sağ elinde ise buhurdanlık taşımaktadır. Başu halelidir, yüzü oldukça

¹¹⁶ C. Joliet-Levy (1991). *Le eglises Byzantines de Cappadoce: le programme iconographique de l’abside de ses abords*. Paris: Editions Du CNRS, s. 6.

¹¹⁷ Hıristiyanlık tarihindeki ilk martırdır. İncil kökenlidir. Longinus ve antik Judea Bölgesi’ni kontrol altında tutan Yahudi isyan ordusunun liderleri de İncil kökenli azizler olarak gruplandırılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. V. M. Limberis (2011). *Architects of piety: the Cappadocian fathers and the cults of the martyrs*. New York: OUP, tablo 1.1., s. 42.

¹¹⁸ Toplumun her kesiminde hem kadınlar hem erkekler tarafından giyilebilen, kemersiz olarak tasarlanan; aristokratlar ve imparatorluk ailesinin fertleri tarafından giyiliyorsa yakası, bel kısmı, kol ağızları ve etekleri mücevherlerle süslenebilen uzun tunik. Ayrıntılı bilgi için bkz. J. L. Ball (2005). *Byzantine dress: representations of secular dress in eight-to twelfth century painting*. New York: Palgrave Macmillan, s.21.

tahrip olmuştur. Tasvir zemini altta yeşil üstte ise beyazdır. Tasvirin ortasında kaya kütleindeki çatlama sebebiyle bir kırık oluşmuştur.

4.4.2. Süsleme (Boya Bezemeler)

Yapı topluluğunda yer alan süslemeler (boya bezemeler) Balıklı Kilise'nin güney ve kuzey duvarında; Üzümlü Kilise'nin apsis kemer yayının çevresinde, güney ve kuzey duvarında, kiliseye girişin sağlandığı güneyde yer alan kapı açıklığının üst kısmında; şapelin ise apsis kemer yayının çevresinde, güney duvarında, batıdaki kapı açıklığını örten kemer yayının üst kısmında ve tavanda bulunmaktadır.

Balıklı Kilise'nin güney duvarında üst kısımda, üç tane kabartma daire biçimli madalyon yer almaktadır (Resim 92, Çizim 24). Doğu yönündeki ilk madalyonun içinde her hangi bir bezeme yoktur. İç içe iki daireden oluşan ikinci madalyonun ortasında Malta Haçı tasviri bulunmaktadır. Haç kollarının çevresi kızıl-kahverengidir. Dıştaki ilk dairenin çevresi kenarları aynı renkte eşkenar dörtgenler ile bezelidir. Bu madalyonun batısında siyah renkte, günümüzde oldukça tahrip olmuş hayat ağacına benzer bir motif yer almaktadır. En batıdaki madalyon ise diğer iki madalyona göre daha büyüktür. İç içe iki daireden oluşmaktadır. İçteki ikinci dairenin ortasında Malta haçı tasviri, dıştaki dairenin kenarlarında eşkenar dörtgen motifleri görülmektedir. Ortadaki ve batıdaki madalyonların alt duvar hizasında, daha küçük boyutta, her biri iç içe iki daireden oluşan toplam beş tane daire motifi bulunmaktadır. Dairelerin her birinin çevresi siyah boyalıdır. Dıştaki ve içteki dairelerin arasında eşkenar dörtgen motifleri mevcuttur. Doğu yönündeki ilk iki madalyonun içi kızıl-kahverengi, diğer üç madalyonun içi siyah renkte Latin haçı tasviri ile bezelidir.

Balıklı Kilise'nin kuzey duvarında üst kısımda, güney duvardaki kabartma madalyon tasvirlerine benzer, üç tane kabartma biçimli madalyon bulunmaktadır (Resim 93, Çizim 25). İç içe iki daireden oluşan batıdaki ilk madalyonun tam merkezinde, ikinci dairenin ortasında Malta haçı tasviri yer alır. Dıştaki ve içteki dairenin ortasında içleri boyanmamış, kenar çizgileri kızıl-kahverengi eşkenar dörtgenler görülmektedir. Bu madalyonun doğusunda, hayat ağacı motifine benzer bitkisel bir desen bulunmaktadır. Motif kızıl-kahverengidir. Hayat ağacına benzer bu motifin üstünde bir, doğusunda ve batısında dörder adet yuvarlak biçimli kıvrımlar mevcuttur. Bu motif oldukça iyi korunmuştur. Ortadaki madalyon ise iç içe üç daireden oluşmaktadır. Dıştan birinci ve

ikinci dairelerin arası eşkenar dörtgen motifleri ile bezelidir. En içteki dairenin ortasında Malta haçı tasviri bulunmaktadır. Bu madalyonun doğusunda yine hayat ağacına benzer bir motif daha yer alır. Oldukça kötü durumdaki bu motifin batıdaki diğer motif ile benzer şekilde tasvir edildiği anlaşılmaktadır. En doğudaki madalyon ise diğer iki madalyona göre daha az korunmuştur. İç içe iki daireden oluşan bu madalyonun yalnızca iki daire arasındaki yüzeyinde eşkenar dörtgen motifleri görülebilmektedir. Motiflerin kızıl-kahverengi olduğu anlaşılmaktadır. Bu madalyonun doğusunda üç kabartma daire motifi daha vardır ancak dairelerin içinde herhangi bir bezeme unsuru görülmemektedir. Kuzey alt duvarda, madalyonlarla paralel, altı yuvarlak kemer sırası içinde birer tane Latin haçı tasviri bulunur. Yuvarlak kemerler siyah, haç tasvirleri ise kızıl-kahverengidir. En doğudaki yarım daire içindeki altıncı haç tasviri oldukça tahrip olmuştur. Latin haçlarının alt kısmında, Üzümlü Kilise'ye geçişin sağlandığı kapının alınlığında ise eşkenar dörtgen motifleri mevcuttur.

Üzümlü Kilise'nin apsis kemer yayının çevresi, içleri küçük dairelerle bezeli iki sıra halinde zikzak motifleri ile bezelidir (Resim 94, Çizim 26). Kuzeyde beş adet dikey şerit bulunmaktadır. İlk şeridin içi küçük yarım daire ve birbirine paralel yatay çizgiler ile bezelidir. Bu paralel çizgiler ikinci şeritte de devam etmektedir. Üçüncü şeridin içinde eşkenar dörtgen motifleri bulunmaktadır. Dördüncü şerit üç sıra halinde zikzak motifleri ile bezelidir. Beşinci şeridin içinde eşkenar dörtgen motifleri yer almaktadır. Bu çerçeveden itibaren, apsis kemer yayını kuzey, güney ve doğu yönde çevreleyen yine toplam on sıra halinde yatay şeritler bulunmaktadır. Şeritlerin içi düzensiz bir şekilde dağıtılmış olan yarım daire şeklinde kızıl-kahverengi çizgilerle bezelidir. Apsis kemer yayının sonlandığı en üst hizada, içi kızıl-kahverengi boyalı zikzak motifleri bulunan bir şerit görülmektedir.

Üzümlü Kilise'nin güney duvarında yer alan ve Balıklı Kiliseye geçişin sağlandığı kapı açıklığının alınlık kısmında ortasında Malta haçı bulunan iç içe iki daireden oluşan bir madalyon yer alır (Resim 95, Çizim 27). Haç kolları ve dairelerin yayları kızıl-kahverengidir. Madalyon tasviri, üstten yuvarlak kemer biçiminde bir motifle çevrelenmiştir. Kızıl-kahverengi boyayla yapılmış bu çerçevenin içi eşkenar dörtgenlerle bezenmiştir. Eşkenar dörtgenlerin ortasında basit ve küçük boyutta daireler vardır. Bu bezeme batı yönünde yatay olarak duvar bitimine kadar devam etmektedir. Kemer şeklindeki bu süslemenin doğusunda, beş sıra yatay şerit yer alır. En alt şeritte

eşkenar dörtgenler, ikinci ve dördüncü şeritte batı yönünde ters üçgenler, en üst şeritte ise düz üçgenler görülmektedir. Üçüncü şeritte herhangi bir bezeme unsuru yoktur. Bu düzenleme tavan hizasında uzunlamasına bir şeritle sonlanır. Şeridin içi balıksırtı motifi ile bezelidir.

Üzümlü Kilise'nin kuzey duvarında üç tane madalyon motifi bulunmaktadır (Resim 96, Çizim 28). Bu madalyonlardan en batıda olanı iyi korunamamıştır. İç içe iki daireden oluşan bu madalyon, en dışta yuvarlak kemer biçiminde, içinde kızıl-kahverengi zikzak motifleri olan bir çerçeve içine alınmıştır. Ortadaki madalyon da içinde kızıl-kahverengi eşkenar dörtgenler olan yuvarlak kemer biçimindeki bir çerçeve içine alınmıştır. Madalyon, iç içe iki daireden oluşmaktadır. Daireler arasında tek sıra halinde, içi kızıl-kahverengi boyalı zikzak motifleri görülmektedir. İçteki ikinci dairenin tam ortasında *khristogram* tasviri yer almaktadır. Khristogramın çevresinde içi düzensiz üçgen motifleri vardır. En doğudaki madalyon iç içe iki daireden oluşmaktadır. Daireler arasında içi kızıl-kahverengi boyalı zikzak motifleri vardır. En içteki dairede Malta haçı tasviri bulunmaktadır. Haçın kolları kızıl-kahverengidir.

Güneyde yer alan şapelin apsis kemeri, içi kırmızı noktalı basit zikzak dizileri ile bezelidir. Zikzakların içi yeşil boyalıdır. Apsis kemerinin çevresi ise, yine içi kızıl-kahverengi noktalı çevresi yeşil boyalı iç-içe-konsantrik daireler ile çevrilidir.¹¹⁹

Şapelin güney duvarını, alt hizada apsis kemerinin bitiminden başlayan içi noktalı zikzak motifleri ile bezeli kabartma bir silme kuşağı dolanmaktadır (Resim 97). Bu bezemeler kızıl-kahverengidir. Zikzak motiflerinin bazılarının içi yeşil boyalıdır. Şapelin kuzey duvarı güney duvar ile aynı bezemeye sahiptir (Resim 98). Ancak duvarı dolanan kuşakgüney duvara oranla biraz daha yukarı seviyededir. Silme kuşağının üst duvar hizasında üç yeşil iç-içe konsantrik daire motifi yer alır. Bu motiflerin daha üst kısmında ise içi kızıl-kahverengi noktalı çevresi yeşil boyalı oldukça küçük boyutta daire motifleri bulunmaktadır.

Şapelin batıda yer alan kapı açıklığının üst kısmında iç içe iki daire motifi yer alır (Resim 99, Çizim 29). Daireler kızıl-kahverengidir. İçteki dairenin merkezinde Malta haçı tasviri bulunur. Haç kollarının çevresi dışta yeşil içte kızıl-kahverengidir. Kapı açıklığını çevreleyen kemer yayı içi kızıl-kahverengi noktalı zikzak motifi ile bezelidir.

¹¹⁹ Resim 89, Çizim 22.

Şapelin tavanında yeşil renkte, daire içinde Malta haçı tasviri yer almaktadır (Resim 100). Haç kollarında içi kızıl-kahverengi noktalı çevresi yeşil, küçük basit daireler bulunmaktadır. Haçın tam ortasından, doğu-batı yönünde, içinde kızıl-kahverengi noktalı yeşil basit dairelerin bulunduğu dar bir şerit geçmektedir. Haç tasvirinin kuzey ve güneyinde üç sıra halinde yine içi kızıl-kahverengi noktalı basit daireler yer almaktadır.

5. Değerlendirme

5.1. Mimari

Kappadokia Bölgesi'nde yer alan farklı mimari özelliklere sahip olan kaya kiliseleri, hem buldukları yerleşim yerinin inanç sistemini hem de inşa edildikleri dönemin sosyo-ekonomik ve siyasi şartları doğrultusunda gelişen sanat anlayışını yansıtan önemli dini yapılardır. Balıklı ve Üzümlü Kilise, sahip olduğu mimari özellikleri ile bölgedeki Bizans Dönemi sanat anlayışını değerlendirmede önemli bir örnektir.

Y.Ötüken Kappadokia Bölgesi'ndeki kaya ve duvar kiliselerinin¹²⁰ mimari özelliklerini ayrıntılı bir şekilde değerlendirerek bu kiliseleri yedi ana plan tipinde sınıflandırmıştır.¹²¹ Bu tipolojiye göre Kappadokia Bölgesi'ndeki kiliseler tek nefli, iki nefli, üç neflibazilika, serbest haç, kapalı Yunan haçı, trikonkhos ve oktagon planlı kiliseler olmak üzere yedi ana başlık altında incelenmektedir. Bu tipoloji önerisi, kendi içinde mimari özelliklerine göre alt sınıflara ayrılmaktadır (Ek 2).

Balıklı ve Üzümlü Kilise iki neften oluşmaktadır. Kappadokia Bölgesi'nde önceki çalışmalardan yola çıkarak tespit edilen iki nefli kilise sayısı 29'dur (Ek 3). Bu kiliselerin 12'si Aksaray, 8'i Kayseri, 9'u Nevşehir sınırları içerisinde. Y. Ötüken iki nefli kiliseleri; uzunlamasına dikdörtgen planlı, iki nefli, iki apsisli (2a) ve uzunlamasına dikdörtgen planlı, iki nefli, tek apsisli (2b) olmak üzere iki alt sınıfa ayırmıştır. Bu tipolojiye göre;Tip 2a sınıflandırmasına, bölgedeki kaya ve duvar kiliselerini; Tip 2b sınıflandırmasına ise yalnızca duvar kiliselerini dâhil etmektedir. Bu iki sınıflandırmayı da nefler arasındaki geçiş sistemlerine göre üçer alt başlık halinde gruplandırmıştır. Buna göre; Kappadokia Bölgesi'ndeki kiliseleri nefler arası geçiş sistemine göre;

¹²⁰ Metin içinde geçen 'K' kaya kiliselerini,'D' duvar kiliselerini,'K-D' ise hem kaya hem de duvar kiliselerini belirtmek için kullanılmıştır. Bu kısaltmalar, Ek 2' deki kısaltmalarla aynı anlama gelmektedir.

¹²¹ Y. Ötüken (1983). Kapadokya bölgesi araştırmaları. 1. Araştırma Sonuçları Toplantısı. İstanbul: Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Tablo 3, s.102-103.

Tip 2a;

2a' Nefler arası arkadlı (K)

2a'' Nefler arası kapılı (K)

2a''' Bölüntüsüz (KD)

Tip 2b;

2b' Nefler arası arkadlı (D)

2b'' Nefler arası kapılı (D)

2b''' Bölüntüsüz (D)

alt başlıkları halinde incelemek mümkündür. Bu gruplandırmaya göre Balıklı ve Üzümlü Kilise, nefler arası kapı düzenlemesine sahip olan 2a'' plan tipine sahiptir. Kilisede güney neften kuzey nefe geçiş, nefleri ikiye ayıran duvarın doğu ve batısındaki iki açıklıktan sağlanmaktadır. Güzelyurt'ta bulunan, birbirine simetrik iki neften oluşan Fırıntaşlı Kilise ve Kalburlu Kilise'de nefleri arasındaki geçiş sistemi Balıklı ve Üzümlü Kilise ile benzerlik göstermektedir. Her iki kilisede nefler arası geçiş, ortadaki duvarın doğu ve batısında yer alan iki kapı açıklığı ile sağlanmaktadır.¹²² Bu açıdan bölgede tespit edilen benzer örnekler sınırlıdır (Resim 101-102, Çizim 30-31).

Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin her iki nefinde de apsis düzenlemesi görülmektedir. Araştırmacılar, iki apsisli kiliselerin iki azizeadanmış olabileceğini ya da farklı mezhepten olanların ayrı neflerde dini gereksinimlerini karşılayabileceğini düşünmektedirler.¹²³ Y. Ötüken, iki nefli kiliselerde neflerden birinin mezar yapısı olduğunu düşünmekte ve genellikle küçük boyutlu olan nefte arkosolium ya da zemin mezarlarının olduğundan bahsetmektedir.¹²⁴ Ancak Balıklı ve Üzümlü Kilise'de daha büyük boyutlu olan güney nef zemininde, ana apsisin kuzeyinde bir zemin mezarı bulunmaktadır. Kappadokia Bölgesi'nde bulunan iki nefli kiliseler arasında Ballı Kilise(10. yüzyıl) (Çizim 32), Çeltek Kilise¹²⁵ (Çizim 33), Ahmatlı Kilise (10. ya da 11. yüzyıl)(Çizim 34), Aziz Eustathios Kilisesi (12. yüzyılın ilk yarısı) (Çizim 35), Kalburlu Kilise (690) (Çizim 31), Çifte Kilise (Çizim 36), Pürenli Seki Kilisesi (850-950) (Çizim 37), Kutsal Havariler Kilisesi (850-950 ya da 10. yüzyıl başı) (Çizim 38),

¹²²S. Pekak(1993). Güzelyurtta (Gelveri) bulunan Bizans/Post Bizans dönemi kiliseleri 1. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 123-160, s. 136

¹²³G. Demetrokales ve Ötüken' den aktaran Türker (2008), s. 192.

¹²⁴Y. Ötüken (1982). Zweischiffige kirchen in Kappadokien un in den abgrenzenden gebieten. XVI. Internationaler Byzantinistenkongress Akten II/4, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/4. ss. 543-555, s.545.

¹²⁵Çeltek Kilise ve Çifte Kilise'ye ait bir tarihlendirme önerisi bulunmamaktadır.

ile Kırk Martirlar Kiliseleri'nde (13. yüzyılın ilk yarısı) (Çizim 39) Balıklı ve Üzümlü Kilise'ye benzer olarak güney nef kuzey nefe oranla daha geniş tutulmuştur. Ancak bu kiliselerde neflerin işlevleri belirlenememiştir. N.B.Teteriatnikov, kuzey nefe geçişin güney neften sağlanması, dışarıdan bir girişin olmaması sebebiyle, kuzey nefin ruhban sınıfa ayrıldığını düşünmektedir.¹²⁶

N.B.Teteriatnikov Kappadokia Bölgesi'ndeki farklı plan tipine sahip kiliselerde, kutsal mekân (apsis ve bema) düzenlemesinin gelişim evrelerini incelemiştir. Araştırmacı, bölgedeki kiliseleri tekli apsis ve bema düzenlemesine sahip kiliseler ve aynı nefte bulunan ana apsisin yan apsislerle desteklendiği kiliseler olmak üzere iki başlık altında değerlendirmiştir. Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin, aynı nefte bulunan ana apsisin yan apsislerle desteklendiği kiliseler arasında en erken tarihli kilise olduğunu belirtmiştir.¹²⁷ Güney nefte yer alan bu düzenlemede, yan apsisler kayaya uzunlamasına ve dar bir şekilde oyulması sebebiyle niş görünümündedirler. Kappadokia Bölgesi'ndeki iki nefli kiliseler arasında Aksaray, Belisırma Köyü'nde bulunan Ballı Kilise güney nefte iki, kuzey nefte bir olmak üzere üç apsis düzenlemesine sahiptir (Çizim 32). Bu örnek dışında Kappadokia Bölgesi'ndeki iki nefli kiliselerin tamamında güney ve kuzey neflerde birer tane olmak üzere toplam iki apsis bulunmaktadır.¹²⁸

Günümüzde Balıklı Kilise'nin apsisinde altar bulunmamaktadır. Apsis zeminindeki kalıntılardan kilisenin önceki dönemlerde dikdörtgen prizma şeklinde bir altar düzenlemesine sahip olduğu anlaşılmaktadır (Resim 103).

Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin güneyinde ek bir şapel düzenlemesi yer almaktadır. Kappadokia Bölgesi'ndeki iki nefli kiliseler arasında yalnızca Çeltek Kilise'de (Çizim 33), Balıklı ve Üzümlü Kilise'de yer alan şapel düzenlemesine benzer olarak, ek bir şapel düzenlemesi mevcuttur. Her iki örnekte de şapele giriş, ana kiliseden bağımsız batıda yer alan bir kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Çeltek Kilise'de yer alan şapelde, Balıklı ve Üzümlü Kilise'de yer alan şapelden farklı olarak yer mezarları bulunmaktadır.

¹²⁶ Teteriatnikov (1996), s. 4.

¹²⁷ Teteriatnikov (1996), s. 55.

¹²⁸ Ayrıca, plan üzerinde Kızıl Kilise üçlü apsis düzenlemesine sahip gibi görünmesine rağmen ortadaki unsur iki apsis arasındaki geçişi belirtmektedir. Aksaray, Güzelyurtta bulunan Kızıl (21 no.lu/Aziz Spiridon) Kilise'de güney ve kuzey neflerde yer alan apsis düzenlemeleri arasındaki geçit ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Pekak (1993), s.140.

Balıkli ve Üzümlü Kilise'nin batısında dışa taşkın yuvarlak kemerle örtülü dikdörtgen bir narteks yer almaktadır. Benzer olarak, iki nefli Cemil- Baş Melekler Kilisesi'nde yapıya giriş kilisenin batısında yer alan narteksten sağlanmaktadır (Resim 104). Ihlara Vadisi'ndeki iki neften oluşan Pürenli Seki Kilisesi'nde yapıya giriş beşik tonoz örtülü bir narteksten sağlanmaktadır (Resim 105).

Kaya kiliseleri, Anadolu Hıristiyan mimarisinde önemli bir yere sahiptir. Bu önemlerine rağmen Kappadokia Bölgesi dışındaki kaya kiliseleri araştırmacılar tarafından detaylı bir şekilde araştırılmamıştır. Anadolu'da Kappadokia Bölgesi dışında zengin mimarisi ile dikkati çeken Frigya ve Lykaonia sınırları içinde yer alan Kilistra'da birçok kaya kilisesi ve bunlarla bağlantılı mekânların yer aldığı son yıllarda yapılan çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır.¹²⁹ Frigya ve Kilistra'da bulunan yapıların yanlarında, çeşitli mekânların bulunmasına rağmen, trapezalara rastlanılmaması bu yapıların manastır kuruluşu yerine yerleşim alanları içerisinde olduğunu akla getirmektedir. Fakat Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin yer aldığı Zelve Vadisi bir manastır kuruluşudur.

Frigya Bölgesi'nde Afyonkarahisar/İşcehisar'da yer alan Ağmönü Kilisesi, Balıklı ve Üzümlü Kilise ile benzer olarak iki nefli plan tipinin uygulandığı bir örnektir (Resim 106). Kilise düzgün olmayan dikdörtgen planlı, iki nefli, üç apsisli bir düzenlemeye sahiptir. Kilisede nefler arası ayırım, dörtgen masif üç paye ile sağlanmıştır.¹³⁰ Afyonkarahisar, İşcehisar'a bağlı olan Seydiler Kasabasında yer alan üç katlı olarak düzenlenmiş, Leylek Kayalığı Kaya Kompleksi'nin ikinci katındaki II. no.lu kilise olarak adlandırılan kilise üçlü apsis düzenlemesine sahiptir (Resim 107, Çizim 40). Ana apsis yan apsislere göre daha yüksekte tutulmuştur, Balıklı Kilise'nin ana apsis düzenlemesine benzer olarak, niş düzenlemelerinin içinde kazıma yöntemiyle yapılmış Latin haçları yer almaktadır.¹³¹ Lykaonia sınırları içerisinde yer alan Kilistra'da ise iki

¹²⁹ İ.M Mimirolu (2010). *Frigya (Phrygia) bölgesi kaya kiliselerinin Anadolu'daki yeri: Frigya (Phrygia) bölgesinde Bizans dönemi kaya mimarisi.* (Ed: B.Y. Olcay Uçkan). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Kültür Yayınları, s. 131.

¹³⁰ B.Y. Olcay Uçkan,. (2010). *Değerlendirme: Frigya (Phrygia) bölgesinde Bizans dönemi kaya mimarisi.* (Ed: B.Y. Olcay Uçkan). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Kültür Yayınları, s. 145.

¹³¹ S. Evcim ve G. K. Öztaşkın (2010). *Frigya bölgesi kaya kiliseleri. Frigya (Phrygia) bölgesinde Bizans dönemi kaya mimarisi.* (Ed: B.Y. Olcay Uçkan). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Kültür Yayınları, s. 102.

nefli kilise bulunmamaktadır.¹³² Kentte yapılan çalışmalarda kayalara oyularak yapılan iki manastır, on şapel tespit edilmiştir.

Balıkli ve Üzümlü Kilise, güney nefte üçlü apsis düzenlemesine ve kuzey nefte tek apsis düzenlemesine sahip olmasıyla Kappadokia Bölgesi'ndeki iki nefli kiliseler arasında özgün bir yere sahiptir. Kilisede nefler arası geçiş Fırıntaş ve Kalburlu Kiliseler ile paralel özellikler taşısa da Fırıntaş ve Kalburlu Kilise'de nefleri ayıran duvarın doğu ve batısındaki açıklıklar yaklaşık olarak eşit yükseklikte ve yuvarlak kemerlidir. Balıklı ve Üzümlü Kilise'de doğudaki açıklık batıdaki açıklıktan daha yüksekte ve sadece doğudaki açıklık yuvarlak kemerlidir.

5.2. Resim Programı

Balıkli ve Üzümlü Kilise'de tekli figür tasvirleri ile süsleme, boya bezemeler dışında konulu sahne bulunmamaktadır. Kappadokia Bölgesi'ndeki iki nefli kiliseler arasında Balıklı ve Üzümlü Kilise ile benzer olarak Yolüstü Kilisesi (12. yüzyılın ikinci yarısı), Mağara Kilise¹³³, Fırıntaş Kilisesi, Kalburlu Kilise (690), Çifte Kilise ve Harim Kilise'de konulu sahne yer almamaktadır. Yolüstü Kilisesi'nde güney nef batı duvarda iki aziz tasviri, Mağara Kilise'de kapının üzerinde kabartma haç motifleri, Fırıntaş Kilise'de belirlenemeyen fresko izleri ile Kalburlu Kilise'de kapının üzerinde kabartma tekniği ile yapılmış haçlardan oluşan bezemeler dışında tekli figür tasvirleri ile süsleme ve boya bezemeler yer almaktadır. Çifte Kilise ile Harim Kilise'de fresko izine rastlanmamıştır. Bu kiliseler dışındaki diğer iki nefli kiliselerin tamamında Tevrat ve İncil kaynaklı sahneler ile Meryem, İsa, melekler, aziz ve azizeleri konu edinen tekli figür tasvirleri bir aradadır.¹³⁴

Balıkli ve Üzümlü Kilise'nin giriş kapısının alınlığında merkezde Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasviri bulunmaktadır. M.S. 431 yılında toplanan Efes Konsili'nde İsa'nın dünyevi ve ruhani tabiatı ile birlikte Meryem'in kimliği de tartışılmış, İsa'nın insani

¹³² Kilistra'da yer alan kayaya oyma dini yapılar hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Mimiroğlu. (2005). *Orta çağda Konya- Kilistra Kenti Yapıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi. Ayrıca Konya sınırları içerisinde yer alan Bizans yapıları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İ. M. Mimiroğlu (2006). *Konya'da Bizans mimarisi: Konya Kitabı IX*. (Ed: H.Karpuz ve O. Eravşar). Konya: Konya Ticaret Odası, ss. 139-171.

¹³³ Mağara Kilise, Fırıntaş Kilise, Çifte Kilise ve Harim Kilise'ye ait bir tarihlendirme önerisi bulunmamaktadır.

¹³⁴ Kappadokia Bölgesi'ndeki iki nefli kiliselerin resim programları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. M. Evren (1994). *Kappadokya Bölgesi'nde iki nefli kaya kiliselerinin resim programı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

(beşeri) kimliğinin Meryem'den geldiğine ve Meryem'in "Tanrı Anası" *Meter Theou* olduğuna karar verilmiştir. Böylece Meryem "Tanrı Doğuran" *Theotokos* sıfatı ile anılmaya başlamıştır. M.S. 432-440 yılları arasına tarihlenen Roma Santa Maria Maggiore Kilisesi, Meryem'in "Tanrı Anası" sıfatıyla tasvir edildiği ve Meryem'e adanan ilk kilisedir.¹³⁵ Kappadokia Bölgesi'nde, Meryem'in çocuk İsa ile birlikte betimlendiği ve "Tanrı Anası" kimliğinin vurgulandığı 7 tip Meryem tasviri bulunmaktadır.¹³⁶ Bu 7 tip arasında Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasvirleri en sık karşılaşılan örneklerdir. Kappadokia Bölgesi'nde toplam 32 kilisede Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasviri bulunmaktadır (Ek 4). 9. ve 13. yüzyıllar arasına tarihlenen bu tasvirlerden çoğunluğu apsiste olmak üzere diğerleri naos duvarları ve tonoz alınlıklarında yer almaktadır.¹³⁷ Bu kiliseler arasında Balıklı ve Üzümlü Kilise; tasvirin giriş mekânı, doğu tonoz alınlığında bulunan tek örnek olması sebebiyle önemlidir. Kucağında İsa'yı taşıyan Meryem mücevherle bezeli bir kutsal bilgelik tahtında (*Katedra tis Hagia Sophia*)¹³⁸ oturmaktadır. Kappadokia Bölgesi'nde genellikle baş melekler, azizler ya da piskoposlarla birlikte tasvir edilen Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasviri Balıklı ve Üzümlü Kilise'de bu geleneğe uygun şekilde baş melekler ile birlikte betimlenmiştir.

Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasvirinin güneyinde Helena kuzeyinde Konstantin tasviri yer almaktadır. Büyük Konstantin, M.S. 313 yılında her türlü inancın hoşgörüsü ile karşılanacağını temin eden Milano Fermanı'nı imzalaması ve M.S. 324 yılında

¹³⁵ A. Türker (2009). Bizans Sanatında Meryem tipleri: Kappadokia örnekleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, s. 104.

¹³⁶ "Blakhernitissa Meryem" tasvirinde Meryem, dua eder şekilde, cepheden, ayakta, tam ya da yarım figür olarak tasvir edilir. Detaylı bilgi için bkz. Türker (2009), s.108. Eleousa Meryem tasviri, "Şefkatli Meryem" tasviridir. Ayakta ya da oturur halde tasvir edilebilen "Eleousa Meryem", yavaş yavaş İsa'nın yavaş yavaş dokundurmak için başını hafifçe yana doğru eğer. İsa ise annesinin boynuna sarılır. Detaylı bilgi için bkz. N. P. Sevcenko, "Virgin Eleousa" ODB, 1991. "Hagiosoritissa Meryem" tasvirinde Meryem dua eder şekilde, boydan ya da yarım figür olarak tasvir edilebilirdi. Elleri açık olarak tasvir edilen Meryem'in üst kısmında bazen büst şeklinde tasvir edilmiş olan İsa figürü de yer yer alabilir. Detaylı bilgi için bkz. N. P. Sevcenko, "Virgin Hagiosoritissa" ODB 1991. "Hodegetria Meryem" tasvirinde, Meryem, tam ya da yarım figür olarak ayakta ya da tahtta tasvir edilirdi. Bu tasvirde Meryem, sol elinde İsa'yı tutar, sağ eliyle de İsa'yı işaret eder. Detaylı bilgi için bkz. N. P. Sevcenko, "Virgin Hodegetria" ODB 1991. "Dexiokratousa Meryem" tasviri, Hodegetria Meryem tasvirinin bir çeşitlemesidir. Meryem sağ kolunda İsa'yı taşır, sol eliyle de İsa'yı işaret eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Türker (2009), s. 107. "Nikopios Meryem" tasvirinde Meryem ayakta tasvir edilir, kucağında taşıdığı İsa seyirciye dönüktür. Detaylı bilgi için bkz. N. P. Sevcenko, "Virgin Nikopios" ODB 1991. "Platytera Meryem" tasviri "Blakhernitissa Meryem" tasvirine benzer. Orans duruşundaki Meryem, göğsünün üstünde tasvir edilen bir madalyon içinde çocuk İsa'yı taşır. Detaylı bilgi için bkz. N. P. Sevcenko, "Virgin Platytera" ODB 1991.

¹³⁷ Türker, (2009), s. 116.

¹³⁸ Türker, (2009), s.109.

imparatorluğun başkentini Byzantium'a taşımasıyla Hıristiyanlık ve dünya tarihinin akışını değiştirmiştir. Annesi Helena'nın ise Kudüs'e yaptığı ziyaret sırasında İsa'nın asıldığı orijinal haçı bulduğu rivayet edilmektedir.¹³⁹ Bu sebeplerle, Hıristiyan dininin yayılmasında ve korunmasında önemli roller oynayan bu iki figür Bizans resim sanatında da önemli ikonografik anlamlar taşımaları sebebiyle sıklıkla tasvir edilmişlerdir. Konstantin ve Helena, Kappadokia Bölgesi'ndeki kayaya oyma kiliselerde en çok tasvir edilen iki imparatorluk figürüdür.

Balıkli ve Üzümlü Kilise'de, giriş kapısını örten kemer tonozunda daire içinde Malta haçı taşıyan Mikail ve Cebrail tasvirleri bulunmaktadır. Kappadokia Bölgesi'ndeki kiliselerde, her dönemde baş melek Mikail (can alan) ve Cebrail (haber getiren) tasvirleri görülmektedir. Baş melekler her dönemde kanatlı genç adamlar olarak tasvir edilmişlerdir. Genellikle ayakta ve cepheden tasvir edilen Mikail'in başı sarı haleyle çevrilidir, kahverengi dalgalı saçları ise omuzlarına kadar iner. Uzun kollu bir tunik giyer, sağ elinde bir asa tutar ve bu asanın ucu bir haç ile sonuçlandırılır. Baş melek Mikail'in standart görünümü tarif edilen gibi olmasına karşın farklı betimlemeleri de bulunmaktadır.¹⁴⁰ Cebrail ise dalgalı saçlıdır ve üzerinde uzun bir tunik ile tasvir edilir. Bir elinde evreni simgeleyen küresini diğer elinde ise asasını tutar.¹⁴¹ Dolayısıyla Mikail ve Cebrail tasvirleri oldukça benzer özellikler taşımaktadırlar. Bu sebeple, Kappadokia Bölgesi'nde yapılan çalışmalarda, Mikail ve Cebrail tasvirlerinin ayırt edici özellikleri belirlenememiştir. Bölgede, melek tasvirli sahnelerde, meleklerin kimliklerini belirlemede etkili olan tek unsur yazıtlardır.¹⁴² Balıklı ve Üzümlü Kilise'de yer alan kompozisyonda baş melekleri ayırt edebilmemize yardımcı olacak herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Khiton üzerine loros giymiş olan baş meleklerin taşıdığı Malta haçının çevresi değerli taşlar ile süslenmiştir. Tasvirde vurgunun Malta haçı üzerinde olması Hıristiyanlığın zaferine bir göndermedir. Oldukça büyük oranlı figürler olarak tasvir edilen baş melekler Hıristiyan dininin kutsallığını vurgulamaktadırlar. Ayrıca baş meleklerin kanatlarının kompozisyonun büyük bir

¹³⁹ G. Morgan (2010). *Yeni Roma ya da Konstantin şehri Bizans'ın kısa tarihi*.(Çev: Eylem Çağdaş Babaoğlu) İstanbul: Kalkedon Yayınları, s. 26.

¹⁴⁰ I. Özalan (2010). *Bizans sanatında melek tasvirleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi. s. 39.

¹⁴¹ Özalan (2010), s. 42.

¹⁴² G. Pehlivan (2007). Kappadokia Bölgesi'nde kayaya oyma kiliselerdeki baş melek Cebrail ve Mikail tasvirleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 125, s. 88.

bölümünü kaplaması, tanrının ulaşılmazlığını simgeleyerek baş meleklerin ruhani yönünü öne çıkarmaktadır.

Güney şapelin apsisinde ilk martir Aziz Stephanos'un tasviri yer almaktadır. Aziz Stephanos'un hayatıyla ilgili bilgileri Elçilerin İşleri'nden edinmekteyiz. Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı günlerde Grekçe konuşan Yahudiler; günlük yardım dağıtımını esnasında kendi dullarına gereken ilginin gösterilmediğini ileri sürerek İbranice konuşan Yahudilerden yakınmaya başlarlar. On iki havariler, 'Tanrı'nın sözünü yayma işini bırakıp maddi işlerle uğraşmamız doğru olmaz. Bu nedenle aranızdan ruhla ve bilgelikle dolu, yedi saygın kişi seçin' derler. Bunun üzerine topluluk; Stephanos, Philipus, Prohoros, Nikanor, Timon, Parmenas ve Nikolas'ı seçip elçilerin önüne çıkarırlar. Bu yedi öğrenci arasında Stephanos, (Elçilerin işleri 7:2-53) halk arasında mucizeler yapmaktadır. Fakat Azatlılar Havrası diye bilinen havranın bazı üyeleri, Kirene'den İskenderiye'den, Kilikya'dan ve Asya ilinden bazı kişiler Stephanos ile çekişmeye başlarlar. Çoğu zaman Aziz Stephanos'un konuşmalarındaki bilgelige karşı koyamazlar. Halkı kızdırtmak amacıyla yalancı tanıklara 'Bu adamın Musa'ya ve Tanrı'ya karşı küfür dolu sözler söylediğini duyduk.' dedirtirler. Bunun üzerine Aziz Stephenos'u yakalattır ve Yüksek Kurul'un önüne çıkarırlar. Yalancı tanıklar Yüksek Kurul'a, 'Bu adam durmadan kutsal yere ve Yasa'ya karşı konuşuyor. Nasıralı İsa burayı yıkacak, Musa'nın bize emanet ettiği töreleri de değiştirecek dediğini duyduk.' derler. Bu iddialar karşısında Aziz Stephanos, Yüksek Kurul'a, Musa'nın ataları olduğunu, melekler aracılığıyla buyrulan yasayı alıp buna uymadıklarını, adil Olan'a ihanet ettiklerini ve O'nu katlettiklerini anlatan bir konuşma yapar (Ek 5). Bu konuşmanın ardından Aziz Stephanos kentin dışına çıkarılır ve taş yağmuruna tutulur. Taş yağmuru altındaki Stephanos'un son sözleri, 'Rab İsa ruhumu al. Ya rab bu günahları onlara yükleme.' olur. Efsaneye göre, Filistin'de yaşayan Lucianus isimli bir rahip, ölümünden dört yüz yıl sonra Aziz Stephanos'un mezarının olduğu sanılan yerde Aziz Stephanos'un ruhunu gördüğünü iddia eder. Bunun üzerine mezarda gömülü olan azizin kemikleri Roma'ya taşınır ve Aziz Lawrence'ın kemiklerinin yanına gömülür. Bu efsane sebebiyle Bizans resim sanatında Aziz Stephanos ve Lawrence çoğunlukla birlikte tasvir edilmektedirler.¹⁴³ Aziz Stephanos çoğunlukla dalmatika içerisinde, bir elinde kutsal kitap diğer elinde ise palmiye ya da buhurdanlık taşıırken genç görünümlü olarak tasvir

¹⁴³ G. Ferguson (1954). *Sign & symbols in Christian art*. New York: Oxford University Press, s.143.

edilmektedir. Aziz Stephanos tasvirlerinin Kappadokia Bölgesi'nde çok fazla örneği bulunmamakla birlikte, tasvirlerinden birisi Ihlara Vadisi'ndeki Yılanlı Kilise'de zafer kemerinin sonlandığı güney duvarda yer almaktadır (Resim 108). Geç 10. yüzyıla ya da erken 11. yüzyıla tarihlenen bu tasvirde Aziz Stephanos, sol omzunda *orarion*¹⁴⁴ ile tamamlanan, uzun beyaz, üstü kırmızı ve kahverengi noktalı bir *stikharion*¹⁴⁵ içindedir.¹⁴⁶ Cepheden tasvir edilen Aziz Stephanos, sağ elinde kutsal kitap, sol elinde buhurdanlık taşımaktadır. Thierry, Aziz Stephanos'un diğer bir tasvirinin ise 1006-1021 yılları arasına tarihlenen Soğanlı Vadisi'ndeki Azize Barbara Kilisesi'nde bulunduğundan, kutsal mekân duvarında diakon kostümü içerisinde cepheden tasvir edilen Aziz Stephanos, sağ elinde buhurdanlık sol elinde kutsal kitap taşıdığından söz etmektedir.¹⁴⁷ Ancak kilisenin özellikle kutsal mekânında yer alan tasvirler oldukça tahrip olduğundan, mekândaki Aziz Stephanos tasviri tespit edilememiştir (Resim 109-110).

Kısmen yıkık olan giriş kapısının alınlığında yer alan Tahtta Meryem ve Çocuk İsa, bu tasvirin güneyinde yer alan Helena kuzeyinde yer alan Konstantin tasvirleri; giriş kapısını örten kemer tonozunda yer alan baş melek tasvirleri ile güney şapelde yer alan Aziz Stephanostasviri Arkaik Dönem üslup özelliklerini taşımaktadır.¹⁴⁸ Kappadokia Bölgesi'nde 850-950 yılları arasına tarihlenen kiliseler, Arkaik Grup Kiliseleri olarak adlandırılmaktadırlar. Arkaik Grup Kiliseleri'nin en önemli özelliği, resim programlarında çoğunlukla Yeni Ahit konulu sahnelerin tasvir edilmesi ve sahnelerin eşit dengeli kızıl-kahverengi çerçevelerle birbirinden ayrılmasıdır. Bu tasvirlerde sahenin en önemli figürü kompozisyonun merkezinde yer alır, diğer figürler ise kompozisyonun sağında ve solunda birbirini dengeleyecek şekilde yerleştirilir. Tahtta

¹⁴⁴ Sol omuzdan öne ve arkaya doğru sarkıtılan, keten bezi ya da ipekten üretilen, diakonlar tarafından görevleri esnasında giyilen bir tür cüppedir. İlk olarak 4. yüzyılda gerçekleştirilen Laodekia Konsili'nde giyildiği düşünülmektedir. Bizans resim sanatındaki temsili ise 9. yüzyıl ve sonrasında tasvirlerde karşımıza çıkmaktadır. Orarion'un, havarilerin ayaklarını yıkama esnasında İsa'nın elinde tuttuğu havluyu ya da meleklerin kanatlarını sembolize ettiği yönünde görüşler vardır. Terim hakkındaki detaylı bilgiler için bkz. N.P. Sevcenko ve A. Kazhdan, "Orarion" ODB, 1991.

¹⁴⁵ Ortodoks ruhban sınıfı tarafından giyilen, uzun kolları uzun tünığe verilen isimdir. Keten ya da ipekten üretilen tunik herhangi bir renkte olabilir. Stikharion psikoposlar tarafından giyildiğinde *polamoi* olarak adlandırılan iki sıra halinde koyu renkli dikey çizgilere sahip olurdu. Detaylı bilgiler için bkz. N.P. Sevcenko, "Stikharion" ODB, 1991.

¹⁴⁶ N. M. Thierry (1963). *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dağı*. Paris. *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, s.108

¹⁴⁷ Thierry (1963), s.109.

¹⁴⁸ Kappadokia Bölgesi'ndeki kiliselerde yer alan resim programları ve üslup özellikleri için bkz. M. Restle (1967). *Byzantine wall paintings in Asia Minor I-III*. Irish University Press.

Meryem ve Çocuk İsa, Konstantin, Helena tasvirleri kıvılcık-kahverengi dikdörtgen çerçevelerle birbirinden ayrılmıştır. Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasviri merkezdedir. Bu tasvirin sağında bulunan Helena, solunda bulunan Konstantin tasvirleri simetrik ve dengeli bir düzende kompozisyona yerleştirilmişlerdir. Narteksi örten kemer tonozunda bulunan baş melek Cebrail ve Mikail tasvirleri de kompozisyonu tamamlar niteliktedir. Cepheden tasvir edilen bu tekli figürlerin hepsi tahrip olmasına rağmen büyük oranda tanınabilecek durumdadır. Figürlerin tamamında baş ve gövde birbiri ile orantılı bir şekilde tasvir edilmiştir. Yüzleri ovale yakın, alınları geniş olan figürlerin, gözleri ve burunları tahrip olmuştur. Kompozisyonun tamamında başkent üslubundan uzak, Suriye-Filistin kökenli ikonografik özelliklerden söz etmek mümkündür. Güney şapelde bulunan Aziz Stephanos tasviri ise kıvılcık-kahverengi bir çerçeve içine alınmıştır. Cepheden tasvir edilen figürün yüz, kol ve gövdesi birbiri ile orantılıdır. Yüzü ovale yakın geniş alınlı olan figürün yüz hatları tanınmayacak durumdadır.

Üzümlü Kilise’de apsis yarım yuvarlağının içinde uzun dalların taşıdığı üzüm figürleri içinde başı haleli, tunik içinde Yusuf tasviri bulunmaktadır. Bu tasvir, Kappadokia Bölgesi’nde ünik özellikler taşıyan bir örnektir.¹⁴⁹ Apsiste sıvaların tamamen dökülmüş olması bu tasvirin, İsa’nın doğumunu ya da Meryem’in mabede takdimini anlatan bir resim programına ait olup olmadığını akla getirmektedir. Ancak, bu tasvirlerin ikonografileri ile benzerlik taşımadığı için bunu söylemek oldukça güçtür.¹⁵⁰ Dolayısıyla kilisede bulunan üzüm tasvirleri ökaristinın sembolik anlatımları arasındadır. Asma ve üzüm şarabı, şarap da İsa’nın kanını sembolize etmektedir. İlk çağda Dionysos kültürüyle olan ilişkisi sebebiyle önemli bir unsur olan üzüm salkımları ve asma dalları Orta çağda Hıristiyanlık inancıyla yeni bir anlam kazanmıştır. Erken Hıristiyan Dönemi’nden itibaren Bizans sanatında görülen asmalı motifler, İsa’nın ‘*ben gerçek asmayım ve Babam bağcıdır*’ (Yuhanna 15:1) sözlerinin sanata yansımalarıdır.¹⁵¹ Balıklı Kilise’de güney üst duvar hizasında içinde Malta haçı bulunan ikinci ve üçüncü madalyonlar arasında hayat ağacına benzer bir tasvir yer almaktadır. Hayat ağacının,

¹⁴⁹Thierry (1994), s. 353.

¹⁵⁰C. J. Levy (1991). *Le eglises Byzantines de Cappadoce: le programme iconographique de l’abside et de ses abords*. Paris: Editions Du CNRS, s. 6.

¹⁵¹Z. Mercangöz (2004). *Orta çağ Hıristiyanlık inancında ökaristi ve sanattaki yansımaları: Bizans sanatında ökaristi sembolleri. Sanat ve İnanç 2*. (Ed: B. Mahir, H. Katipoğlu). İstanbul: MSGSÜ Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, s. 49.

gökyüzü ve yeryüzünü birbirine bağladığına inanılmaktadır.¹⁵² Dolayısıyla hayat ağacının Hıristiyan inancında maddi ve manevi dünya arasında sembolik olarak merdiven işlevi gördüğünü düşünmek yanlış olmayacaktır.

Balıklı Kilise'nin ana apsis kemerinin kuzeydoğu üst kısmında bir balık figürü bulunmaktadır. Balık, Hıristiyan inancında sembolik bir figürdür. Bizans resim sanatında İsa'nın sembollerinden biri olarak karşımıza çıkan balık figürü Greko-Roman sanatında da Apollo, Afrodit, Poseidon ve Dyonisos'un sembollerinden biri olması sebebiyle de önemlidir.¹⁵³ Özellikle Geç Antik Dönemde bazen mitolojik bazen de realistik bir anlatımla süsleme unsuru olarak oldukça yaygın bir şekilde kullanılan balık figürü, Hıristiyanlığın erken dönemlerinde zulme uğrayan inananlar tarafından kendilerini tanımlamak amacıyla kullanılan gizli bir semboldü.¹⁵⁴ Hıristiyan inancında balığın su olmadan yaşayamayacağı gibi gerçek Hıristiyanların da vaftiz suyu olmadan kurtulamayacaklarına inanılırdı.¹⁵⁵ Aynı zamanda vaftizin de sembolü olan balık figürünün Yunanca karşılığı olan *Ictus* kelimesini oluşturan beş harf aynı zamanda Yunanca *İsa, Tanrı'nın kurtarıcı oğlu'nu* oluşturan kelimelerin ilk harflerinin de kısaltmasıdır. Bu sebeple de balık figürü Hıristiyanlar için kutsal bir anlam taşımaktadır. Balık figürü dini yapılarda, tekli figür tasviri olarak betimlenebileceği gibi ilk iki havari, balık avı mucizesi, ekmek ve balıkların çoğalması, son akşam yemeği gibi konulu sahnelerde de karşımıza çıkmaktadır. Balıklı ve Üzümlü Kilise'deki balık tasviri, tahrip olduğu için, kısmen görülebilmektedir. Kilisede çalışma yapan araştırmacıların kaynaklarından apsis kemerinin üst kısmında daire içinde Malta haçının kuzey ve güneyinde iki balık figürünün olduğu anlaşılmaktadır. Kuzeyde yer alan kiliseye adını veren balık figürünün altında IC XC yazıtı okunabilmektedir. Ancak güneyde yer alan balık figürü tamamen tahrip olmuştur. Zelve vadisinde yapılan çalışmalardan; 2009 yılında tamamen yıkılmış olan Geyikli Kilise'de de balık figürünün olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Kappadokia Bölgesi'nde kayaya oyma kiliseler arasında tasvir yanlısı olmayan kişiler tarafından resim edilmiş ve kullanılmış olduğuna inanılan tek örnek olan iki nefli Hagios Basileos Kilisesi'nin

¹⁵² G. Öney (1968). Anadolu Selçuklu sanatında hayat ağacı motifi. *Belleten*, XXXII (125), s. 36.

¹⁵³ R. M. Jensen (2000). *Understanding early Christian art*. London: Routledge, s. 47.

¹⁵⁴ G. G. Sill (1996). *A handbook of symbols in Christian art*. New York: First Touchstone Edition, s. 20.

¹⁵⁵ Ferguson (1954), s. 18.

güney nefindeki apsisinin kuzey duvarında bir balık figürü yer almaktadır.¹⁵⁶ Apsisin kuzey duvarındaki Latin haçının alt kolundan iki yana doğru iki yaprak kıvrılarak yükselir. Yaşam haçı olarak adlandırılan bu haçın üst kısmında bir balık tasviri bulunmaktadır. Balıklı ve Üzümlü Kilise’de yer alan balık tasviri de iç içe iki daire içinde yer alan Malta haçının yanında tasvir edilmesi sebebiyle, 2009 yılında yıkılmış olan vadi içerisinde yer alan Geyikli Kilise’deki balık tasviri ile bazı ortak ikonografik özellikler taşımaktadır.

Balıklı ve Üzümlü Kilise’de yoğun bir haç sembolizmi görülmektedir. Hıristiyanlık öncesinde de pek çok alanda çeşitli amaçlarla kullanılan haç, Hıristiyanlığın doğması ve yayılmaya başlamasıyla birlikte kutsal bir anlam kazanmıştır. Haç ayrıca İsa’nın çarmıha gerilmesini anlatması sebebiyle Hıristiyan teolojisinde önemli bir sembol haline gelmiştir. Fakat İsa’nın haç üzerinde Bizans resim sanatında temsili M.S. 608 yılından sonra başlamıştır.¹⁵⁷ Bu sebeple haçın Hıristiyan dininde pek çok anlamının olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Hıristiyanlıkta haç; tanrının bilgeliğini, inancı, insanoğlunun kurtuluşunu, kötülüğe karşı zaferi sembolize etmesinin yanında imparatorluğu, kilise hiyerarşisini, papayı, kardinal ve başpiskoposları da sembolize ederek Hıristiyan teolojisinde çok geniş bir anlamda sembolik ifadelerle sahip olmuştur.¹⁵⁸ Dolayısıyla haç taşıdığı anlamlar itibarıyla Bizans resim sanatında her dönemde en sık rastlanılan tasvirlerden birisidir. Balıklı ve Üzümlü Kilise’de güney nefte apsis kemerinin üst kısmında Malta haçı, kuzey ve güney duvarlarda; üst kısımda kabartma madalyonlar içinde Malta Haçı, alt duvarlarda ise doğrudan duvara yapılmış Latin haçı; kuzey nefte; kuzey duvarın doğu kısmında daire içinde ve güney nefte geçişin sağlandığı kapı açıklığının alınlık kısmında daire içinde Malta haçı, güney şapelde batıda yer alan kapı açıklığının üst kısmında ve tavanda daireler içinde Malta haçı tasvirleri görülmektedir.¹⁵⁹ Ayrıca güney ve kuzey nef tavanları kabartma Latin haçı ile süslenmiştir. Zelve Vadisi’nde ve Kappadokia Bölgesi’nde bulunan ikonoklazma veya ikonoklazma sonrası döneme tarihlendirilen

¹⁵⁶G.Köroğlu (2004). *İkonoklazma döneminden Bizans resim sanatı örnekleri. Sanat ve İnanç* 2. (Ed: B. Mahir, H. Katipoğlu). İstanbul: MSGSÜ Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, s. 37.

¹⁵⁷A. Gül (2005). *Haçın Hıristiyan teolojisindeki yeri ve önemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, s. 30.

¹⁵⁸Hıristiyan haç sembolleri için bkz. Ek 6.

¹⁵⁹Kappadokia Bölgesi’nde ayrıca Kızılçukur ve Balkan Dere’de yer alan kiliselerde Malta haçı tasvirleri yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. N. Thierry ve M. Thierry (1964). *Haçlı Kilise, l'Église à la croix, en Cappadoce. Journal des savants*, 241-254.

kiliselerdeki bezemelerde haç figürlerin çokluğu göze çarpmaktadır. Araştırmacılar, özellikle dekoratif unsurlarla bezeli haç figürlerinin İkonoklazma Dönemine ait olduğunu belirtmektedirler.¹⁶⁰

Balıkli Kilise’de güney duvarda iki sıra halindeki haç tasvirlerinin alt kısmında zikzak motifleri, Üzümlü Kilise’de apsis kemer yayının üst kısmı ile güney ve kuzey duvarları, kilisenin kuzey duvarı ile batıdaki kapı açıklığının alınlık kısmında eşkenar dörtgen, zikzak motifleri, şeritler, güney şapelde ise apsis kemer yayı içi ve çevresinde, kuzey-güney duvarlarda, giriş açıklığının alınlık kısmında içi noktalı zikzak motifleri ile iç içe daireler olmak üzere geometrik kuruluşlu bezemeler yer almaktadır. Kilise ile ilgili çalışma yapan araştırmacılar, tekli figür tasvirlerine oranla daha yoğun olarak görülen bu bezemelerin ne olduğuna ilişkin bir değerlendirmede bulunmamışlardır. Balıklı ve Üzümlü Kilise’deki bu bezemeler ile benzer olarak Sinassos yakınlarındaki Aziz Basileos Kilisesi, Cemil Köyü’nün dışındaki Aziz Stephanos Kilisesi (Resim 111-114) Kızılçukur’daki Anna ve Ioakhim Kiliseleri (Resim 115-118) ile Balkan Deresi’ndeki 1 No’lu şapel (Resim 119-122) figürsüz-anikonik ve yoğun geometrik bezemeleri sebebiyle Pre-İkonoklazma veya İkonoklazma Dönemine tarihlendirilmektedirler.¹⁶¹ Kesin tarihlendirilmesi yapılamayan¹⁶² Hallaç Manastırı 3 no.lu odanın kuzeydoğu köşesinde yer alan geometrik bezemeler de Üzümlü Kilise’de nefler arası geçişi sağlayan batı kapı açıklığının alınlık kısmında bulunan geometrik bezemeler ile oldukça benzerdir.

Balıkli ve Üzümlü Kilise’de yer alan tekli figür tasvirleri ile boya-bezemeler oldukça tahrip olmuş durumdadırlar. Örneğin, N. Thierry’nin eserinde yer alan bir resimden Üzümlü Kilise’nin kuzey duvarında yer alan geometrik bezemelerin duvarın tamamını kapladığı anlaşılmaktadır¹⁶³ (Resim 123).

Sonuç olarak, Balıklı ve Üzümlü Kilise’de bulunan tekli figür tasvirleri ile süsleme, boya ve bezemelerde Pre-ikonoklazma veya İkonoklazma ve Arkaik Dönem

¹⁶⁰ R. Cormack (1967). The archaic group of wall-paintings. *Journal of the British Archeological Association*, XXX, s. 29.

¹⁶¹ A.W. Epstein (1977). *The iconoclast churches of Cappadocia. Iconoclasm: papers given at the ninth spring symposium of Byzantine studies* .(Ed: A. Bryer ve J. Herrin).University of Birmingham. Birmingham: Center for Byzantine Studies, s.104-111. Ayrıca bkz. N. Thierry (1998). La Cappadoce de l'Antiquité au Moyen Âge. *Mélanges de l'Ecole française de Rome Moyen-Age, Temps modernes*, 110 (2), s.882, d. not. 41.

¹⁶² L. Rodley (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge: Cambridge University Press. s. 25.

¹⁶³ Thierry (1994), levha 186c.

olmak üzere iki evreden söz etmek mümkündür. Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin süsleme, boya ve bezemelerine benzer olarak, Zelve Açık Hava Müzesi'nde yer alan Kutsal Haç Kilisesi, Direkli Kilise, Yazılı Kilise ve 2009 yılında yıkılmış olan Geyikli Kilise'nin resim programlarında konulu sahne olmayışı; kiliselerde genel olarak kabartma haç, geyik, üzüm, balık tasvirlerine yer verilmiş olması vadide ikon karşıtı inananların hâkim olduğunu kanıtlar niteliktedir.

5.3. Tarihlendirme

Balıklı ve Üzümlü Kilise'ye ait bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. Kappadokia Bölgesi'nde bulunan yirmi dokuz kayaya oyma iki nefli kilise arasında en erken tarihlisi 630 yılına tarihlendirilen Aksaray Güzelyurt'ta bulunan Kalburlu (14 no.lu/Aziz Epthemios) Kilise, en geç tarihlisi ise 14. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Ürgüp Cemil Köyü'nde bulunan Baş Melekler Kilisesi'dir. Bu sebeple, mimari plan özelliklerinden yola çıkarak, hem bu tezin konusunu oluşturan Balıklı ve Üzümlü Kilise'yi hem de Kappadokia Bölgesi'ndeki iki nefli kiliseleri belirli bir döneme tarihlendirmek mümkün değildir.

Araştırmacılar yapıyı tarihlendirirken; kilisenin bulunduğu Zelve Vadisi'nin tarihçesini ve kilisenin resim programını değerlendirerek sonuçlara ulaşmaya çalışmaktadırlar. Kilisede bulunan tekli figür tasvirleri ile boya-bezemeler değerlendirildiğinde kilisede farklı dönemlerden söz etmek mümkündür.

N. Thierry 7. yüzyıldan itibaren Arap akınlarına maruz kalan Göreme (Korama) ve Avanos'ta (Uenasa) yaşayan halkın daha korunaklı bir bölge olan Zelve'de yaşamaya başladığı görüşünü savunmaktadır. N. Thierry ayrıca, Zelve Vadisi'nde 2009 yılında yıkılmış olan Geyikli Kilise, Balıklı ve Üzümlü Kilise ile Çavuşin'deki Vaftizci Yahya Kilisesi'nin büyük boyutlu kiliseler olması sebebiyle 6. ya da 7. yüzyıl yapıları olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁴ N. B. Teteriatnikov ise, kilisenin Kappadokia Bölgesi'ndeki en erken tarihli iki nefli kilise olduğunu ve kilisenin 6. ya da 7. yüzyıl yapısı olabileceği görüşündedir.¹⁶⁵

İsa'nın balık olarak tasvir edilmesi özellikle erken Hıristiyan sanatı resim üslubunda önemli bir özelliktir. Ancak Balıklı ve Üzümlü Kilise'deki balık figürü Malta

¹⁶⁴ Thierry (1981), s.127-128.

¹⁶⁵ Teteriatnikov (1996), s.42.

haçının yanında resmedilmiştir. Kappadokia Bölgesi'ndeki kilise ve şapellerde doğrudan kaya üzerine kırmızı boya ile yapılan Malta haçları, madalyonlar, stilize böcek ve kuşlar, balık dama tahtası, balıksırtı, dörtgen gibi geometrik şekillerin bir arada bulunduğu kompozisyonları İkonoklazma Dönemi sanat anlayışı ile bağdaştırmaktadırlar.¹⁶⁶ Ancak haç yalnızca ikonoklastların sembolü değildir. Kappadokia Bölgesi'nde ikonoklazma veya ikonoklazma sonrası döneme ait olduğu düşünülen süsleme, boya-bezemelerde de değişik haç tasvirleri ile dekoratif ve simgesel kompozisyonlara, İsa ve Azizler ile ilgili şematik anlatımlara sıkça rastlanmaktadır.¹⁶⁷ Balıklı ve Üzümlü Kilise'de; duvarlarda yer alan kabartma Malta haçları, duvarlarda ve tavanda yer alan kabartma Latin haçları, geometrik kuruluşlu düzenlemeler pre-ikonoklazma, ikonoklazma ve sonrasındaki döneme ait olan süslemelerdir. Kilisenin giriş kapısının alınlığında yer alan Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasvirleri ile Konstantin ve Helena tasvirleri, narteksi örten tonoz iç yüzeyinde yer alan baş melek Mikail ve Cebrail tasvirleri ile güney şapel apsisinde yer alan Aziz Stephanos tasvirleri 850-950 yılları arasına tarihlendirilen Arkaik Dönem resim üslubu özelliklerini taşımakta ve araştırmacılar tarafından 10. Yüzyıla tarihlendirilmektedirler.

Bu bilgilerin ışığında Balıklı ve Üzümlü Kilise'nin 6. ya da 7. yüzyıl arasındaki dönemde inşa edilmiş olması muhtemeldir.¹⁶⁸ Kilisenin resim programı ise Pre-İkonoklazma veya İkonoklazma Dönemi ile 10. yüzyıl olmak üzere iki farklı evreyi içermektedir. Kilise ayrıca İkonoklazma Döneminden sonra vadide resim programı yenilenen tek kilisedir.

¹⁶⁶ Köroğlu (2004), s. 34.

¹⁶⁷ Köroğlu (2004), s. 35.

¹⁶⁸ N. Thierry, Zelve ve Güllüdere Vadileri'nde yer alan kiliseler ile, Çavuşı'nda yer alan Vaftizci Yahya Kilisesi ile ilgili çalışmaların yetersizliğinden bahsetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Thierry (1968). Notes critiques a propos des peintures rupestres de Cappadoce. *Revue des Etudes Byzantines*, 26, s. 338.

6. Sonuç

Günümüzde Zelve Açık Hava Müzesi olarak adlandırılan vadi, bünyesinde bulundurduğu Bizans Dönemine tarihlendirilen dört kilise, manastır topluluğu, cami, vadi halkının bulgur ihtiyacını karşıladığı seten (değirmen) ve bu çalışmaya dâhil edilmeyen şaraphane gibi farklı mimari yapıları bir arada bulundurması sebebiyle Kappadokia Bölgesi Bizans sanatı açısından önemli karakteristik özellikler taşımaktadır. Vadide hem kilise hem de caminin bulunması bölgede bir arada yaşayan kültürlerin çeşitliliğine işaret etmektedir.

Balıkli ve Üzümlü Kilise de dâhil olmak üzere vadide bulunan kiliselerin hiçbirine ait bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. Bu durum, vadinin tarihçesinin çevre yerleşimlerde meydana gelen tarihi süreçlerle birlikte değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır.7. yüzyıldan sonra Arap akınlarına maruz kalan Göreme (Korama) ve Avanos (Uenasa) 'da yaşayan halkın daha korunaklı bir topografik yapıya sahip olan Zelve Vadisi'nde yaşamaya başladığı düşünülmektedir.

Balıkli ve Üzümlü Kilise nefler arası geçişin kapı açıklığı ile sağlandığı iki nefli kiliseler grubuna girmektedir. Kappadokia Bölgesi'nde tespit edilen iki nefli kiliseler arasında nefler arası geçişin kapı açıklığı ile sağlandığı örnekler son derece sınırlıdır (Ek 3). Balıklı Kilise ayrıca aynı nefte ana apsinin yan apsislerden daha yüksek tutulduğu bir kutsal alan düzenlemesine sahip olması sebebiyle de hem vadi hem de Kappadokia Bölgesi'ndeki iki nefli kiliseler arasında özgün bir yere sahiptir.

Balıkli ve Üzümlü Kilise'nin resim programında konulu sahne bulunmamaktadır. Bizans resim sanatına dair çalışmalar incelendiğinde, haç figürlerinin ve diğer tekli figür tasvirlerinin yoğun olarak bulunduğu kiliseler Konstantinopolis'te bulunan örneklerden de yola çıkarak İkonoklazma Dönemine tarihlendirilmektedir. Son yıllarda gerek Kappadokia Bölgesi gerek Bizans kültürünün yoğun olarak yaşandığı diğer merkezlerdeki çalışmalar bu görüşü yetersiz bulmaktadır. Hıristiyanlık tarihinde İkonoklazma Dönemi öncesinde de sonrasında da ikon karşıtı inananların varlığı bilinmektedir. Bu sebeple bu araştırma sürecinde, kilisede bulunan balık, hayat ağacı motifi ve üzüm tasvirlerinin Bizans sanatındaki yeri ve önemi üzerinde durulmuş, kilisenin İkonoklazma Döneminden biraz daha erken bir tarihte inşa edilmiş olabileceği düşünülmüş aynı zamanda bölgede Pre-ikonoklazma veya İkonoklazma Dönemine tarihlendirmesi yapılan Sinassos yakınlarındaki Aziz Basileos Kilisesi, Cemil Köyü'nün

dışındaki Aziz Stephanos Kilisesi, Kızılçukur'daki Anna ve Ioakhim Kiliseleri ile Balkan Deresi'ndeki 1 no.lu şapel ile benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırılmıştır. Kilise, İkonoklazma Döneminden sonraki süreçte vadide resim programı değiştirilen tek kilisedir. Kilisede bulunan Arkaik Dönem resim üslubunu yansıtan Tahtta Meryem ve Çocuk İsa, Konstantin, Helena, Malta haçı taşıyan baş melekler ile güney şapel apsisinde bulunan Aziz Stephanos tasvirleri gerek bölge sanatı açısından gerekse vadinin karakteristik özelliklerini belirlemede son derece önemli örneklerdir.

Kappadokia Bölgesi, gerek ülkemiz gerekse dünya kültür mirası açısından Hıristiyanlık tarihine ışık tutacak nitelikte pek çok kültür varlığına ev sahipliği yapmaktadır. Ne yazık ki, bölgedeki araştırmalarımız esnasında özellikle yerli turistlerin bölgeye gerekli özeni göstermedikleri, araştırma konumuz olan Balıklı ve Üzümlü Kilise de dâhil olmak üzere pek çok kilisedeki resim programlarını tahrip etmeye yönelik girişimlerde buldukları görülmüştür. Ayrıca bölgede yürütülen yanlış işletme politikaları da bölgenin tarihi dokusunu zedeler niteliktedir. Kappadokia Bölgesi'ne gereken hassasiyetin gösterilmesi ve bölgedeki kültürel mirasın yeni nesillere aktarılması amacıyla; bölgede ivedilikle bilinçlendirme eğitimlerinin başlaması, yapılan iyileştirme çalışmalarına gereken bütçenin ayrılması ve bu çalışmaların uzman ellere bırakılması temennimizdir.

Ek 1: Kappadokia Bölgesi'nin Değişik Dönemlerdeki Coğrafi Sınırları*

1-Bölge, Kral Hirodes'in oğlu olan ve Yahudiye eyaletine vali olarak atanan**Archelaus Döneminde (M.Ö. 22- M.S. 18) on hükümete ayrılmıştır. Bu hükümetler şunlardır:

Melitene	Livinasene
Kataonya	Sargarausene
Kilikya	Chamanene
Tyanitis	Saravene
Isaurya	Morimene

2-Ptolemee***, Kappadokia Bölgesi'nin Pont Krallığı ile birleştiğinden söz eder. Pont Hükümeti; Galatya Pontu, Polemonyak Pontu ve Kappadokia Pontu olmak üzere üç vilayete ayrılır.Kappadokia Pontu altı vilayetten oluşur,bu vilayetler şunlardır:

Chamenene	Kilikya
Sagarausene	Lakonya
Garsauritis	Antiokya

3-Herakles, Roma İmparatorluğu döneminde, Pont ile Galatya'nın ayrı birer hükümet olduğundan, Kappadokia Bölgesi'nin Büyük Kappadokia ve Küçük Kappadokia olmak üzere iki vilayete ayrıldığından bahseder.

Büyük Kappadokia Vilayeti (Birinci Kappadokia):

Cesaree	(Kayseri)
Nyssa	(Nevşehir)
Thermae	(Kırşehir)
Regepodondus	(Pozantı)
Tyane	(Kemerhisar)
Faustinopolis	(Antik Alala)

*Bu coğrafi sınırlar, kaynakça bölümünde detaylı bilgileri verilen C.Texier (2002)'in kitabında yer alan "Kırk Beşinci Bölüm:Değişik Dönemlerde Kapadokya Sahasının ve Şehirlerinin Çizelgesi"nden faydalanılarak belirlenmiştir.

** <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/1729-archelaus> (Erişim tarihi: 02. 08. 2014)

*** M.S. 2. yüzyılda yaşamış olan ünlü coğrafyacı Ptolemee (Batlamyus)'in "Coğrafya" isimli kitabının günümüz diline çevrilmiş ve sadeleştirilmiş versiyonu için bkz. C. Ptolemy (2011). *Geography of Claudius Ptolemy*.(Çev: Edward Luther Stevenson), New York: CosimoClassics.

Nazianze (Viranşehir)

Parnasos (Parlasan Köyü)

Regedöara (Derinkuyu yakınlarında küçük bir şehir)

Regecucusus (Göksun)

4-Bizans İmparatorluğu, beş patrikliğe ayrıldığında ruhani liderler Konstantinopolis'ten seçilirdi. Bu dönemde Kappadokia Bölgesi, üç vilayete ayrılmıştı. Bu üç vilayetin sınırları şöyledir:

Birinci Kappadokia:

Cesaree

Thermae

Nyssa

Kamuliana (Kayseri-Tabya arasındaki Kemer)

Kiskissa (Develi-Yaylacık Köyü)

Theodosiopolis

Tyana (Kemerhisar)

İkinci Kappadokia:

Doara

Ereğli

Faustinopolis

Sasimi

Kırşehir

Sinassos

Mocissus (Kayseri yakınlarındaki bir kale)

Üçüncü Kappadokia:

Naziazum

Archelais (Aksaray)

Parnassus

Doara

Sebasta (Sivas)

İkinci Armenia'nın Metropolitlikleri:

Arca

Komana

Arabissus

Cocusum

Ariarathia

Amasa

Zelona

Sophene (Fırat'ın doğusunda olduğu düşünölen antik şehir)

Drosponthium

Melitene

Ek 2. Kappadokia Bölgesi'ndeki Kiliselerin Plan Tipolojisi*

Tip 1 Tek Nefli (K-D)

1 a Uzunlamasına dikdörtgen planlı (K-D)

1 a' Tonoz (KD)

1 a'' Düz (K)

1 a''' Ahşap (D)

1 b Enlemesine dikdörtgen planlı (K)

1 b' Bölüntüsüz naos (K)

1 b'' Destekle bölünmüş naos (K)

1 b''' Karma (K)

Tip 2 İki Nefli (K-D)

2 a Uzunlamasına dikdörtgen planlı, iki nefli, iki apsisli (K-D)

2 a' Nefler arası arkadlı (K)

2 a'' Nefler arası kapılı (K)

2 a''' Bölüntüsüz (KD)

2b Uzunlamasına dikdörtgen planlı, iki nefli, tek apsisli (D)

2 b' Nefler arası arkadlı (D)

2 b'' Nefler arası kapılı (D)

2 b''' Bölüntüsüz (D)

Tip 3 Üç Nefli Bazilika (K-D)

3 a Tonoz (KD)

* Kappadokia Bölgesi'ndeki kaya ve duvar kiliselerinin plan tipolojisini özetleyen bu ek, kaynakça bölümünde detaylı bilgileri verilen Ötügen 1983'ten faydalanılarak oluşturulmuştur.

3 a Tonoz (KD)

3 b Ahşap (D)

3 c Düz (K)

3 d Tonoz ve Düz (K)

Tip 4 Serbest Haç (K-D)

4 a Üç kollu haç (T plan) KD

4 a' Basit (KD)

4a'' Köşe mekânlı (KD)

4 b Dört kollu haç (Yunan haçı plan) (KD)

Tip 5 Kapalı Yunan Haçı (K-D)

5 a Dört serbest destekli (K-D)

5a' Basit (K)

5 a'' Karma (K)

5 a''' Gelişmiş (D)

5 b İki serbest destekli (K)

5 b' Batıda Destekli (K)

5 b'' Doğuda Destekli (K)

Tip 6 Trikonkhos (K-D)

Tip 7 Oktogon (D)

7 a Basit Destek Dizili (D)

7 a' Galerisiz (D)

7 a'' Galerili (D)

Ek 3. Kappadokia Bölgesi'ndeki İki Nefli Kiliselerin Yeri, Tarihi, Kitabesi, Apsis Sayısı, Nefler Arası Geçiş Sistemi, Ek Şapel Düzenlemesi ile İlgili Bilgileri****

Adı	Yeri	Tarih	Kitabe	Apsis Sayısı	Nefler Arası Geçiş	Ek Şapel
Ballı Kilise	Aksaray, Belisırma	10. yüzyıl sonu (Lafontaine-Dosogne,1963) 10. yüzyıl 2. çeyrek ya da sonu (Thierry, 1971; Hild-Restle,1981)	-	3 apsisli Güney nef:2 Kuzey nef:1	2 paye 3 kemer	-
Çeltek Kilisesi	Aksaray, Çeltek Köyü	-	-	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey nef:1	1 paye 2 kemer (Mevcut değil.)	Güney nefin güneyinde
Ahmatlı (8 no.lu) Kilise	Aksaray, Güzelyurt	10.-11. yüzyıl (Schiemenz, 1988)	-	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey nef:1	Yuvarlak kemerli iki kapı	-
Mağara (2 no.lu) Kilise	Aksaray, Güzelyurt	-	-	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey nef:1	2 paye 1 kemer	-
Harim (26 no.lu) Kilise C	Aksaray, Güzelyurt	-	-	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey nef:1	2 duvar payesine oturan takviye kemeri	-
Fırıntaşı (11 no.lu) Kilise	Aksaray, Güzelyurt	-	-	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey nef:1	Ortadaki payenin iki yanındaki yuvarlak kemerli	-

*Tabloda yer alan iki nefli kiliseler ile ilgili bilgiler tarih sütununda yer alan araştırmacıların kaynaklarının yanı sıra Pekak 1993-1994 ve Türker 2008'in yüksek lisans tezinin sonunda yer alan iki nefli kiliseler ile ilgili Ek 2'den faydalanılarak hazırlanmıştır.

**Yukarıdaki ekte, tablo içerisinde * işareti ile belirtilen kiliseler Y. Ötügen'in danışmanlığını yaptığı Evren, M. (1994). Kappadokya bölgesinde iki nefli kaya kiliselerinin resim programı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. kaynakça bilgilerine ait tezin, arazi çalışmaları esnasında bulunamayan kiliselerdir. M. Evren bu kiliseler ile ilgili bilgileri diğer araştırmacıların kaynaklarından faydalanarak aktarmıştır. Alçak Kaya Altı (Rahip Ioannes) Kilisesi ve Eski Baca (Kara Baca) Kilise, Yolüstü Kiliseleri günümüze ulaşamamıştır. Bu kiliselerin yanlarındaki satırlarda yer alan '?' ile belirtilen bölümler, bu kiliseler ile ilgili yayınlarda yer almayan bilgileri ifade etmektedir.

Adı	Yeri	Tarih	Kitabe	Apsis Sayısı	Nefler Arası Geçiş	Ek Şapel
Kalburlu (14 no.lu/Aziz Ephemios) Kilisesi	Aksaray, Güzelyurt	690 yılı (Ramsay ve Bell 1909)	-	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef:	Ortadaki serbest bir payenin doğu ve batısındaki açıklıklar	-
Çifte (18 no.lu) Kilise	Aksaray, Güzelyurt	-	-	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef:	Beşik tonoz örtülü koridor	-
Kızıl (21 no.lu/Aziz Spiridon) Kilise	Aksaray, Güzelyurt	-	√	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef: 1	Günümüz e Ulaşmamış.	-
Pürenli Seki Kilisesi	Aksaray, İhlara	850-950 (Kostof,1989) 10. yüzyıl başı (Restle,1967)	-	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef: 1	2 paye 3 kemer Açıklığı	-
Alçak Kaya Altı (Rahip Ioannes) Kilisesi*	Aksaray, İhlara	10. yüzyıl ortaları (Thierry,1974;Restle,1981)	?	?	?	?
Eski Baca (Kara Baca) Kilisesi*	Aksaray, İhlara	10. yüzyıl (Hild-Restle,1981; Lafontaine-Dosogne,1963;Thierry,1963)	-	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef: 1	Destek Sistemi	-
Münhil Kilise	Kayseri, Soğanlıdere	10. yüzyıl başı (Rott, 1908;);9. yüzyıl sonu,10. yüzyıl başı (Jerphanion, 1936) 9-10. yüzyıl (Restle,1967;Hild-Restle 1981)	-	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef:	3 paye dört kemer	-
Karabaş Kilise	Kayseri, Soğanlıdere	11. yüzyıl (Rott 1908,Jerphanion 1936,Kostof 1989;Hild-Restle,1981;Rodley,1985)	√	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef: 1	İki paye üç kemer	-
Ballık Kilisesi	Kayseri, Soğanlıdere	11. yüzyıl sonu (Rott,1908;Jerphanion,1936; Kostof,1989;Hiild-Restle,1981)	-	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef: 1	İki paye üç kemer	-

Adı	Yeri	Tarih	Kitabe	Apsis Sayısı	Nefler Arası Geçiş	Ek Şapel
Yılanlı (Canavar) Kilise	Kayseri, Soğanlıdere	Güney Nef: 13. yüzyıl (Jerphanion,1925;Hild-Restle,1981) Kuzey Nef: 11. Yüzyıl sonu (Restle 1967)	-	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey nef:1 (Kuzey nef apsisli yıkık)	Bir paye iki kemer	-
Basileos Kilisesi	Kayseri, Güzelöz	10. yüzyılın ilk yarısı (Jerphanion,1936; Thierry 1971)	-	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey Nef:1	Destek Sistemi	-
Mikhael Kilisesi	Kayseri, Güzelöz	10. yüzyıl (Jerphanion, 1936) 11. yüzyıl (Thierry,1971)	-	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey nef:1	Destek Sistemi	-
Panagia Kilisesi	Kayseri, Güzelöz	11. yüzyıl (Jerphanion, 1936;Thierry,1971)	-	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey nef:1	Destek Sistemi	-
Yolüstü* Kilisesi	Kayseri, Güzelöz	12. yüzyılın 2. yarısı (Jerphanion,1936;Thierry, 1971)	?	?	?	?
Tatların Kilisesi	Nevşehir, Acıgöl		-	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey nef:1	İki paye üç kemer	-
Balık ve Üzümlü Kilise	Nevşehir Avanos	VI.,VII yüzyıl Thierry 1981 VI.,VII. yüzyıl Teteriatnikov	-	4 apsisli Güney nef:3 Kuzey nef:1	İki kapı açıklığı	Güney nefinde
Ayvalı Kilise	Nevşehir, Avanos	913-920	√	2 Güney nef:1 Kuzey nef:1	Beşik tonoz örtülü geçit	-
Aziz Eustathios Kilisesi	Nevşehir, Göreme	Kitabe:12. yüzyılın ilk yarısı (Rott,1908; Jerphanion,1934;Lafontaine, 1963;Restle 1967)	√	2 apsisli Güney nef:1 Kuzey nef:1	Arkad	-

Adı	Yeri	Tarih	Kitabe	Apsis Sayısı	Nefler Arası Geçiş	Ek Şapel
Anna ve Ioakim Kilisesi	Nevşehir, Kızılçukur	850-950 (Kostof,1989)	-	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef: 1	Dört paye üç kemer (Mevcut değil)	-
Babayan (İbrahim Paşa) Kilisesi	Nevşehir, Ortahisar	10. yüzyıl (Jerphanion, 1926; Schiemenz 1988)	-	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef: 1	İki arkadlı	-
Kutsal Havariler (12 Havari) Kilisesi	Nevşehir, Mustafapaşa	850-950 (Kostof,1989) 10. yüzyıl başı (Restle,1967)	-	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef: 1	Üç kemer paye (Mevcut değil)	-
Kırk Martirler Kilisesi	Nevşehir, Şahinefendi, Söviş Köyü	13. yüzyıl 1. yarı (Jerphanion,1926; Lafontaine-Dosogne,1963; Restle,1967; Hild-Restle,1981)	√	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef: 1	İki paye Üç kemer	-
Baş Melekler Kilisesi	Nevşehir, Ürgüp, Cemil Köyü	9-10. yüzyıl, 12. yüzyıl (Jerphanion,1936); 14. Yüzyıl 2. yarı (Lafontaine-Dosogne,1963; Restle,1967; Hild-Restle,1981)	-	2 apsisli Güney nef: 1 Kuzey nef: 1	Önce paye ve kemerden oluşan arkad sonra İki nef arasına kubbe	-

Ek 4. Kappadokia Bölgesi'nde Bulunan Tahtta Meryem ve Çocuk İsa Tasvirleri*

Aksaray	Kilisenin Adı	Duvar Resimlerinin Tarihi	Kilisedeki Yeri
Belisırma	Direkli	976-1025	Güney apsis
Doğan yuvası	Doğan yuvası	10. yüzyıl	Apsis
Ihlara	Eğritaş	9-11. yüzyıl	Kuzeydoğu mekân, doğu duvar
	Eğritaş	9-11. yüzyıl	Kuzeydoğu mekân, kuzey duvar
	Yılanlı	9-12. yüzyıl	Apsis duvarı
Kayseri	Kilisenin Adı	Duvar Resimlerinin Tarihi	Kilisedeki Yeri
Ballık	Ballık	850-950	Kuzey apsis
Nevşehir	Kilisenin Adı	Duvar Resimlerinin Tarihi	Kilisedeki Yeri
Balkanderesi	No.2	10-11. yüzyıl	Apsis
Cemil	Aziz Stefanos	7-8/9. Yüzyıl	Apsis
Çavuşin	Büyük Güvercinlik	963-969	Güney apsis
Göreme	Azize Barbara	11. yüzyıl	Batı duvar, kuzey bölüm
	El Nazar	850-950	Apsis
	Orta Mahalle	10-11. yüzyıl	Apsis
	Meryem Şapeli	11. yüzyıl	Apsis
	Sarnıç	11. yüzyıl	Doğu duvar, kuzey bölüm
	Tokalı 1	850-950	Kuzey duvar
	Tokalı 1	850-950	Doğu duvar, kuzey bölüm
	No. 4c-	11. yüzyıl	Apsis
Güllüdere	No. 1	850-950	Doğu tonoz alınlığı
Ayvalı	Ayvalı Kilise	913-920	Güney nef, doğu tonoz alınlığı
Haldere	No. 1	10. yüzyıl	Apsis
Hallaç	Hallaç Manastırı	11. yüzyıl	Apsis
İltaş	İltaş	9. yüzyıl	Doğu duvar, kuzey bölüm
Kızılçukur	Niketas Stilites	9. yüzyıl	Apsis
	Ioakim ve Anna	850-950	Kuzey nef, doğu tonoz alınlığı
Mustafapaşa	Kutsal Havariler	850-950	Kuzey nef, doğu tonoz alınlığı
Ortahisar	Cambazlı	13. yüzyıl	Kuzey apsis
Pancarlık	Aziz Theodoros	850-950	Güney duvar
Paşabağ	Keşiş Hücresi	11. yüzyıl	Apsis
Şahinefendi	Kırk Martirler	1216/1217	Güney apsis
Tatların	No. 1 (Batı)	13. yüzyıl	Kuzey apsis
	No. 2 (Doğu)	13. yüzyıl	Kuzey apsis duvarı
Zelve	Balıklı-Üzümlü	10. yüzyıl	Giriş mekânı, doğu tonoz alınlığı

* Türker (2009), s.117, tablo 5'ten alınmıştır.

Ek 5. Aziz Stephanos'un Konuşması*

Aziz Stephanos, kutsal yere ve Yasa'ya karşı geldiği ve Musa'nın öğretilerini değiştireceği yönündeki suçlamalara karşı şu konuşmayı yapar:

Başkahin,'Bu iddialar doğru mu?' diye sordu.

Stephanos şöyle karşılık verdi: 'Kardeşler ve babalar beni dinleyin. Atamız İbrahim daha Mezopotamya'dayken, Harran'a yerleşmeden önce, yüce Tanrı ona görünüp şöyle dedi: 'Ülkeni, akrabalarını bırak, sana göstereceğim ülkeye git.' Bunun üzerine İbrahim Kildaniler'in ülkesini bırakıp Harran'a yerleşti. Babasının ölümünden sonra da Tanrı onu oradan alıp şimdi sizin yaşadığımız bu ülkeye getirdi. Burada ona herhangi bir miras, bir karış toprak bile vermemişti. Ama İbrahim'in o sırada hiç çocuğu olmadığı halde, Tanrı bu ülkeyi mülk olarak ona ve ondan sonra gelecek torunlarına vereceğini vaat etti. Tanrı şöyle dedi: 'Senin soyun yabancı bir ülkede, gurbette yaşayacak. Dört yüzyıl köle olarak çalıştırılacak, baskı görecektir. Ama ben kölelik edecekleri ulusu cezalandıracağım. Bundan sonra oradan çıkacak ve bana bu yerde tapınacaklar.' Sonra Tanrı onunla, sünnete dayalı anlaşmayı yaptı. Böylelikle İbrahim, İshak'ın babası oldu ve onu sekiz günlükken sünnet etti. Ve İshak Yakup'un, Yakup da on iki büyük atamızın babası oldu. Yusuf'u kıskanan atalarımız, onu köle olarak Mısır'a sattılar. Ama Tanrı onunlaydı ve onu bütün sıkıntılardan kurtardı. Ona bilgelik vererek Mısır Firavunu'nun gözüne girmesini sağladı. Firavun da onu Mısır ve bütün saray halkı üzerine yönetici atadı. Sonra bütün Mısır ve Kenan ülkesini kıtlık vurdu, büyük sıkıntılar başladı. Atalarımız yiyecek bulamadılar. Mısır'da tahıl bulunduğunu duyan Yakup, atalarımızı oraya ilk yolculuklarına gönderdi. Mısır'a ikinci gelişlerinde Yusuf kardeşlerine kimliğini açıkladı. Firavun böylece Yusuf'un ailesini tanımış oldu. Yusuf haber yollayıp babası Yakup'u ve bütün akrabalarını, toplam yetmiş beş kişiyi çağırttı. Böylece Yakup Mısır'a gitti. Kendisi de atalarımız da orada öldüler. Kemikleri sonra Şekem'e getirilerek İbrahim'in Şekem'de Hamor oğullarından bir miktar gümüş karşılığında satın almış olduğu mezara konuldu. Tanrı'nın İbrahim'e verdiği sözün gerçekleşeceği zaman yaklaştığında, Mısır'daki halkımızın nüfusu bir hayli çoğalmıştı. Sonunda Yusuf hakkında bilgisi olmayan yeni bir kral Mısır'da tahta çıktı. Bu adam, halkımıza karşı haince davrandı, atalarımıza kötülük etti. Onları yeni doğan çocuklarını açıkta bırakıp ölüme terk etmeye zorladı. O sırada son derece güzel bir çocuk olan Musa doğdu. Musa, üç ay babasının evinde beslendikten sonra açıkta bırakıldı. Firavunun kızı onu bulup evlat edindi ve kendi oğlu olarak yetiştirdi. Musa, Mısırlılar'ın bütün bilim dallarında eğitildi. Gerek sözde, gerek eylemde güçlü biri oldu. Kırk yaşını doldurunca Musa'nın yüreğinde öz kardeşleri

* Elçilerin İşleri 7:2-51

İsrailoğulları'nın durumunu yakından görme arzusu doğdu. Onlardan birine haksızlık edildiğini gören Musa, onu savundu. Haksızlığı yapan Mısırlıyı öldürerek ezilenin öcünü aldı. 'Kardeşlerim Tanrı'nın benim aracılığımla kendilerini kurtaracağını anlarlar' diye düşünüyordu. Ama onlar bunu anlamadılar. Ertesi gün Musa, kavga eden iki İbrani'yle karşılaşınca onları barıştırmak istedi. 'efendiler' dedi, 'Siz kardeşsiniz. Niye birbirinize haksızlık ediyorsunuz?' Ne var ki, soydaşına haksızlık eden kişi Musa'yı yana iterek, 'Kim seni başımıza yönetici ve yargıç atadı?' dedi. 'Yoksa dün Mısırlıyı öldürdüğün gibi beni de mi öldürmek istiyorsun?' Bu söz üzerine Musa Midyan ülkesine kaçtı. Orada gurbette yaşadı ve iki oğul babası oldu. Kırk yıl geçtikten sonra Musa'ya, Sina Dağı'nın yakınlarındaki çölde, yanan bir çalının alevleri içinde bir melek görüldü. Musa gördüklerine şaşıtı. Daha yakından bakmak için yaklaştığında, Rab ona şöyle seslendi: 'Senin atalarının Tanrısı benim.' Korkuyla titreyen Musa bakmaya cesaret edemedi. Sonra Rab, 'Çarıklarını çıkar! Bastığın yer, kutsal topraktır' dedi. Mısır'da halkıma yapılan baskıyı yakından gördüm, iniltilerini duydum ve onları kurtarmaya geldim. Şimdi gel, seni Mısır'a göndereceğim.' Bu Musa, 'Kim seni yönetici ve yargıç atadı?' diye reddettikleri Musa'ydı. Tanrı onu, çalıda kendisine görünen meleğin aracılığı ile yönetici ve kurtarıcı olarak gönderdi. Halkı Mısır'dan çıkararak, orada Kızıldeniz'de ve kırk yıl boyunca çölde belirtiler ve harikalar yapan oydu. İsrailoğulları'na 'Tanrı size kendi kardeşlerinizin arasından benim gibi bir peygamber çıkaracak' diyen Musa odur. Çöldeki topluluğun arasında yaşamış, Sina Dağı'nda kendisiyle konuşan melek ve atalarımızla birlikte bulunmuş olan odur. Bize iletmek üzere yaşam dolu sözler aldı. Ne var ki, atalarımız onun sözünü dinlemek istemediler. Onu reddettiler, Mısır'a dönmeyi özler oldular. Harun'a, 'Bize öncülük edecek ilahlar yap dediler. 'Çünkü bizi Mısır'dan çıkararak o Musa'ya ne oldu bilmiyoruz!' Ve o günlerde buzağı biçiminde bir put yapıp ona kurban sundular. Kendi elleriyle yaptıkları bu put için bir şenlik düzenlediler. Bu yüzden Tanrı onlardan yüz çevirip onları göksel cisimlere kulluk etmeye terk etti. Peygamberlerin kitabında yazılmış olduğu gibi:

'Ey İsrail halkı,

Çölde kırk yıl boyunca

Bana mı sunular, kurbanlar sundunuz?

Siz Molek'in çadırını

Ve ilahınız Refan'ın yıldızını taşıdınız.

Tapınmak için yaptığınız putlardı bunlar.

Bu yüzden sizi Babil'in ötesine süreceğim.'

Çölde atalarımızın Tanıklık Çadırı vardı. Musa bunu, kendisiyle konuşan Tanrı'nın buyurduğu gibi, gördüğü örneğe göre yapmıştı. Tanıklık Çadırı'nı önceki kuşaktan teslim alan atalarımız, Yeşu'nun önderliğinde öteki ulusların topraklarını ele geçirdikleri zaman, çadırı yanlarında getirdiler. Ulusları atalarımızın önünden kovan, Tanrı'nın kendisiydi. Çadır Davut'un zamanına dek kaldı. Tanrı'nın beğenisini kazanmış olan Davut, Yakup'un Tanrısı için bir konut yapmaya izin istedi. Oysa Tanrı için bir ev yapan Süleyman oldu. Ne var ki, en yüce olan, elle yapılmış konutlarda oturmaz. Peygamberin belirttiği gibi

Gök tahtım,

Yeryüzü ayaklarımız taburesidir.

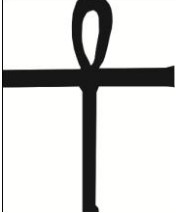
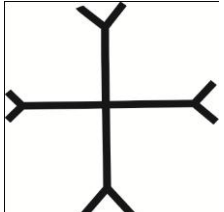

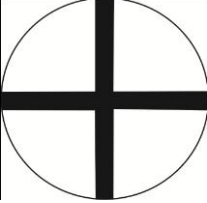
Benim için nasıl bir ev yapacaksınız?

Ya da neresi dinleneceğim yer?

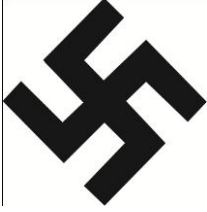
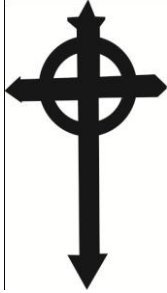
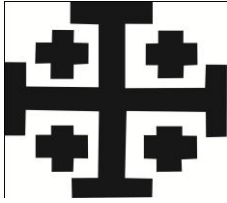
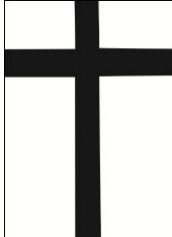
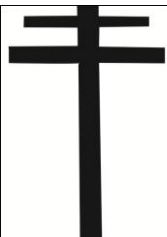
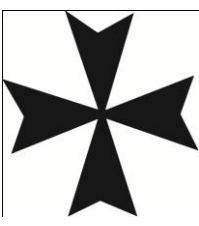
Bütün bunları yapan elim değil mi? diyor Rab.

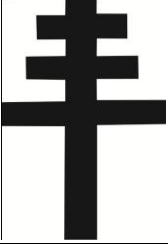
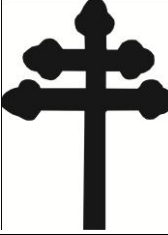
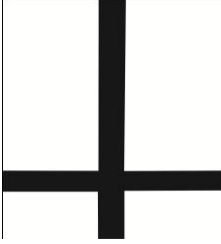
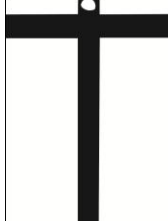
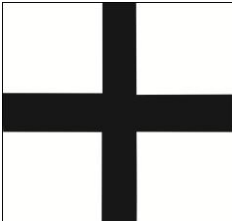
Ey dik kafalılar, yürekleri ve kulakları sünnet edilmemiş olanlar! Siz tıpkı atalarınıza benziyorsunuz, her zaman Kutsal Ruh'a karşı direniyorsunuz. Atalarınız peygamberlerin hangisine zulmetmediler ki? Adil Olan'ın geleceğini önceden bildirenleri de öldürdüler. Melekler aracılığı ile buyrulan Yasa'yı alıp da buna uymayan sizler, şimdi de Adil Olan'a ihanet edip onu katlettiniz.

Ek 6. Haç Çeşitleri*

Haçın Adı	Haçın Şekli
St. Andrew Haçı	
Ansated Haçı	
Çatallı Haç	
Çiçekli Haç	
Daire Haçı	

*Bu tablodaki bilgiler Gül 2005'in haçlarla ilgili yüksek lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. yüksek lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Çizimleri yapan değerli arkadaşım sanat tarihçi Berna Yıldırım'a teşekkür ediyorum.

Haçın Adı	Haçın Şekli
Gamalı Haç	
Kelt Haçı	
Kudüs Haçı	
Latin Haçı	
Lorraine Haçı	
Malta Haçı	

Haçın Adı	Haçın Şekli
Papa Haçı	 The Papal cross is a cross with four arms of equal length. The top arm has three small horizontal bars, one above the other, centered on the vertical stem.
Patrik Haçı	 The Patriarchal cross is a cross with four arms of equal length. Each of the four arms ends in a small circular knob.
Peter Haçı	 Peter's cross is a cross with a long vertical stem and a shorter horizontal arm at the bottom. The horizontal arm is positioned at the base of the vertical stem.
Tau Haçı	 The Tau cross is a cross with a long vertical stem and a shorter horizontal arm at the top. The horizontal arm is positioned at the top of the vertical stem.
Yunan Haçı	 The Greek cross is a cross with four arms of equal length, forming a simple cross shape.

Kaynakça

- Akkaya, T. (1987). İkonoklazma devri sanatı. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 36/37, 24-30.
- Ahrweiler, H. (1977) The Geography of the Iconoclast World. *Iconoclasm: papers given at the ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (Ed:A. Bryer ve J. Herrin).University Of Birmingham, ss. 21-27.
- Ball, J. L. (2005). *Byzantine dress: representations of secular dress in eight-to twelfth century painting*. New York: Palgrave Macmillan.
- Canverdi, A. (2005). *Kapadokya bölgesi Güzelöz (Mavruca) ve Ortaköy mevkiindeki kiliselerin duvar resimlerindeki sahnelerin ikonografisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Cormack, R. (1967). The archaic group of wall-paintings. *Journal of the British Archeological Association*, XXX, 19-36.
- Cormack, R. (1977a). Painting After Iconoclasm. *Iconoclasm: papers given at the ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (Ed: A. Bryer ve J. Herrin). University Of Birmingham, ss. 147-163.
- Cormack, R. (1977b). The Arts During The Age Of Iconoclasm. *Iconoclasm: papers given at the ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (Ed: A. Bryer ve J. Herrin). University Of Birmingham, ss. 35-44.
- Coşkuner, B. (2009). *11. yüzyılda Kapadokya bölgesinde İsa'nın doğumu ve İsa'nın çarmıha gerilmesi sahneleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Çuhadar, M. (1997). *Kapadokya*. İstanbul: Rehber Basın Yayın Dağıtım Reklamcılık ve Tic. A. Ş.

- Darga, A. M. (1998). *M.Ö. II. Binyıl: Orta ve Son Tunç Çağı*. Kapadokya. (Ed: M. Sözen). İstanbul, Ayhan Şahenk Vakfı, 124-169.
- Demir, Ö. (2007). *Kapadokya medeniyetin beşiği*. (7. Baskı). Promat A.Ş.
- Dirik, K. (2009). Kapadokya bölgesinin jeolojisi, jeomorfolojisi ve bunların bölgedeki medeniyetler üzerindeki etkisi. *1. Tıbbi Jeoloji Çalıştayı*, Ürgüp: Ürgüp Belediyesi Kültür Merkezi, ss. 6-9.
- Duymuş, H. H. (2011). Asur kaynaklarına göre demir çağında Tabal krallığı. *ODÜ: SosyalBilimler Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 34-46.
- Doğan, S. (2003). Ortaçağ manastır sistemi: doğu ve batı manastırları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 73-89.
- Ekiz, M. (2006). *Nevşehir'de Türk dönemi mimari eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Epstein, A. W. (1977). The iconoclast churches of Cappadocia. Iconoclasm. *Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (Ed:A. Bryer ve J. Herrin).University of Birmingham, ss.103-111.
- Erarslan, A. (2012). Ortaçağ Türk mimarlığında eyvan kullanımında mekan-işlev ilişkisi. *Megaron*, 7 (3), 145-160.
- Erdem, M. (1997). Kıpti kilisesi üzerine bir araştırma. *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 143-178.
- Evren, M. (1994). *Kappadokya Bölgesi'nde iki nefli kaya kiliselerinin resim programı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Ekiz, M. (2006). *Nevşehir'de Türk dönemi mimari eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

- Gökcan, F. S. (2010). *Gülşehir Karşı Kilise (St. Jean Kilisesi) ikonografisi*.
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Gül, A. (2005). *Haçın Hristiyan teolojisindeki yeri ve önemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Güney, E. (1994). *Jeoloji ve jeomorfoloji bilimleri sözlüğü*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları,
- Ferguson, G. (1954). *Sign & symbols in Christian art*. New York: Oxford University Press.
- Hild, F. ve Restle, M. (1981). *Kappadokien, Tabula Imperii Byzantini*. Wien.
- Jensen, R. M. (2000). *Understanding early Christian art*. London: Routledge .
- Jerphanion, G.de. (1931). La chronologie des peintures de Cappadoce. *Echos d'Orient*, 30 (161), 5-27.
- Jerphanion, G.de. (1932). *Une nouvelle province de l'art Byzantin, Les eglises rupestres de Cappadoce*. Paris.
- Joliet-Levy, C. (1991). *Le eglises Byzantines de Cappadoce: le programme iconographique de l'abside et de ses abords*. Paris: Editions Du CNRS.
- Karaca, H. C. (2013). *Göreme açık hava müzesinde bulunan Azize Barbara kilisesi*.
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Karakaya, M. (2007). *Seyahatnamelerde Nevşehir*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi.
- Kaşmer, Ö. (2011). *Zelve Açık Hava Müzesi'ndeki (Kapadokya) kayadan oyma tarihi yapıların jeomekanik açıdan değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

- Kazhdan, A. ve S.P. Sevckenko (1991). Loros. *Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford Press, 1251.
- Kazhdan, A. ve S.P. Sevckenko (1991). Maphorion. *Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford Press, 1294.
- Kazhdan, A. ve S.P. Sevckenko (1991). Orarion. *Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford Press, 1531.
- Kebapçı, C. (2011). *17 numaralı Nevşehir şeriyeye siciline göre Nevşehir ve havalisinde sosyal hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi.
- Kıracı, M. (2006). *Cumhuriyet döneminin ilk göçü: Türk-Yunan nüfus mübadelesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Kostof, S. (1989). *Caves of God. Cappadocia and Its Churches*. Oxford University Press.
- Köroğlu, G. (1994). *Bizans sanatında ikonoklazma dönemi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi
- Köroğlu, G. (2004). İkonoklazma döneminden Bizans resim sanatı örnekleri. *Sanat ve İnanç 2*. (Ed: B. Mahir, H. Katipoğlu). İstanbul: MSGSÜ Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, ss. 27-43.
- Kurt, M. (2010). Antik Lykaonia'da yönetim ve yerleşim. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 119-133.
- Lafontaine-Dosogne, J. (1963). Nouvelles notes Cappadociennes. *Byzantion*, 33, 121-183.
- Limberis, V. M. (2011). *Architects of piety: the cappadocian fathers and the cults of the martyrs*. New York: OUP.

- Mercangöz, Z. (2004). Orta çağ Hristiyanlık inanışında ökaristi ve sanattaki yansımaları: Bizans sanatında ökaristi sembolleri. *Sanat ve İnanç 2*. (Ed: B. Mahir, H. Katipoğlu). İstanbul: MSGSÜ Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, ss. 43-52.
- Mimiroğlu, İ. M. (2005). *Orta çağda Konya-Kilistra kenti yapıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Mimiroğlu, İ. M. (2006). Konya'da Bizans mimarisi. *Konya Kitabı IX*. (Ed: H.Karpuz ve O. Eravşar). Konya: Konya Ticaret Odası, ss. 139-171.
- Mimiroğlu, İ. M. (2010). Frigya bölgesi kaya kiliselerinin Anadolu'daki yeri. *Frigya (Phrygia) bölgesinde Bizans dönemi kaya mimarisi*. (Ed: B.Y. Olcay Uçkan). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 130-142.
- Morgan, G. (2010). *Yeni Roma ya da Konstantin şehri Bizans'ın kısa tarihi*. (Çev: E. Ç. Babaoğlu). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Müjde (2005) (İncil) (5. Baskı). İstanbul: Zirve Yayıncılık.
- Olcay, B. Y. (1990). *Kapadokya bölgesindeki serbest haç planlı kiliselerin mimari incelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Olcay Uçkan, B.Y. (2010). Değerlendirme. *Frigya (Phrygia) bölgesinde Bizans dönemi kayamimarisi*. (Ed: B.Y. Olcay Uçkan). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 142-158.
- Ostrogorsky, G. (1986). *Bizans devleti tarihi*. (2. Baskı). (Çev: F. Işıltan). Ankara: T.T.K. Tarih Basımevi.
- Öncü, İ. (2010). *Bizans imparatorluğunda ikonoklast dönem (726/730-843), Konstantinopolis ve yakın çevresindeki etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

- Öney, G. (1968). Anadolu Selçuklu sanatında hayat ağacı motifi. *Bellekten*, XXX (125), 25-36.
- Ötüken, Y. (1982). Zweischiifige kirchen in Kappadokien un in den abgrenzenden gebieten. *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress Akten II/4, Jabrbuch der Österrelchlschen Byzantinistik* 32/4. ss. 543-551.
- Ötüken, Y. (1983). Kapadokya bölgesi araştırmaları. 1. Araştırma Sonuçları Toplantısı. İstanbul: Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. ss. 89-105.
- Ötüken, Y. (1987). *Göreme*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özalan, I. (2010). *Bizans sanatında melek tasvirleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Özbaşaran, M; Duru, G; Teksöz, D; Omacan, S. (2010). Yaşayan geçmiş: Aşıklı Höyük. *TÜBA-KED*, 8, 7-20.
- Öztaşkın G. K. Ve Evcim S. (2010). *Frigya bölgesi kaya kiliseleri. Frigya (Phrygia) bölgesinde Bizans dönemi kaya mimarisi*. (Ed: B.Y. Olcay Uçkan). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Kültür Yayınları, s. 102.
- Pehlivan, G. (2007). Kappadokia bölgesinde kayaya oyma kiliselerdeki baş melek Cebrail ve Mikail tasvirleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 125, 83-92.
- Pekak, S. (1993). Güzelyurtta (Gelveri) bulunan Bizans/Post Bizans dönemi kiliseleri 1. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 123-160.
- Pekak, S. (1994). Güzelyurtta (Gelveri) Bulunan Bizans/Post-Bizans dönemi kiliseleri 2. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1-2), 177-216.
- Pekak, S. (2005). *Kapadokya'da Osmanlı Dönemi Kiliseleri*. Yeniden kurulan yaşamlar: 1923 Türk- Yunan zorunlu nüfus mübadelesi. (Ed: M. Pekin). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss.245-276.

- Ptolemy, C. (2011). *Geography of Claudius Ptolemy*.(Çev: E. L. Stevenson), New York: CosimoClassics.
- Ramsay, W. M. ve Bell, G. L. (1909). *The Thousand and One Churches*. London.
- Restle, M. (1967). *Byzantine wall paintings in Asia Minor I-III*. Irish University Press.
- Rodley, L. (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatlache Denkmaeler aus Psidien, Pamphilien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig.
- Schiemenz, G. P. (1988). Marla als ChrIstmutter in Güzelyurt. *Istanbuler Mitteilungen* 38: 315-342.
- Seçer, F. (2002). *İstanbul'daki Osmanlı dönemi değİrmenlerinin mimari açıdan incelenmesi ve Unkapanı Değİrmeni'nin günümüz şartlarında değİrlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.
- Sevcenko, N.P. (1991). Tunic. *Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford Pres, s. 2127.
- Sevcenko, N.P. (1991). Stikharion. *Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford Pres, s. 1956.
- Sevcenko, N.P. (1991). Virgin Eleousa. *Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford Pres, s. 2171.
- Sevcenko, N.P. (1991). Virgin Hagiosoritissa. *Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford Pres, s. 2171.
- Sevcenko, N.P. (1991). Virgin Hodegetria. *Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford Pres, s. 2172.

- Sevcenko, N.P. (1991). Virgin Nikopoios. *Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford Pres, s. 2176.
- Sevcenko, N.P. (1991). Virgin Platytera. *Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford Pres, s. 2177.
- Sevin, V. (1998). *Tarihsel coğrafya*. Kapadokya. (Ed: M. Sözen). İstanbul, Ayhan Şahenk Vakfi, ss. 44-61.
- Sill, G. G. (1996). *A handbook of symbols in Christian art*. New York: First Touchstone Edition.
- Sunay, S (2008). *Aksaray Güzelyurt manastır ve kilise binaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Strabon. *Geographika: XII-XIII-XIV*. (Çev. Adnan Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şahin, B. (2013). *29 numaralı Nevşehir Şer'iyye sicillerine göre Nevşehir ve havalisinde sosyal hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi.
- Şahin, H. A. (2007). Cumhuriyetin 80. yılında Kültepe Kaniş kazıları. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/1, 151-166.
- Tekin, F. (2009). *Nevşehir ili yerleşim adları üzerine bir dil incelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya (Asie Mineure)*. (Çev: :A. Suat, K. Y. Koprman ve M. Yıldız). Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmet Vakfi.
- Teteriatnikov, N. B. (1996). *The liturgical planning of Byzantine churches in Cappadocia*. Roma: Pontificio Instituto Orientale Piazza S. Maria Maggiore.
- Teteriatnikov, N. B. (1998). A group of early churches in Cappadocia: evidence for dating. *Византийский временник*, 55, 232-237.

- Thierry, N. M. (1963). *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dağı*. Paris.
- Thierry, N. ve Thierry, M. (1964). Haçlı Kilise, l'Église à la croix, en Cappadoce. *Journal des savants*, 241-254.
- Thierry, N. (1968). Notes critiques a propos des peintures rupestres de Cappadoce. *Revue des Etudes Byzantines*, 26, 337-366.
- Thierry, N. (1971). *The Rock Churches. Arts of Cappadocia*.(Ed: L. Giovannini). Nagel Publishers Geneva. ss. 129–171.
- Thierry, N. (1974). Documents etudes Cappadociennes Region du Hasan Dağı Complements pour. *Cahiers Archeologiques*, 24, 183-189.
- Thierry, N. (1976). Mentalité et formulation iconoclastes en Anatolie. *Journal des Savants*, 2, 81-130.
- Thierry, N. (1977). Un problème de continuité ou de rupture. La Cappadoce entre Rome, Byzance et les Arabes. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 121e année 1, ss. 98-145.
- Thierry, N. (1981). Avanos-Vanesa-Cappadoce. *Geographica Byzantina*. (Ed: H.Ahreweiler). Paris: Publications de la Sorbonne Université de Paris, ss. 119-129.
- Thierry, N. (1981). Les Enseignements Historiques de l'archéologie Cappadocienne", Hommage a M.Paul Lemerle, *Travaux et Memories*, 8, 501-519.
- Thierry, N. (1994). *Haut moyen-age en Cappadoce, Les églises de la region de Çavuşin*. Paris: Institut Français D'archéologie Du Proche-Orient.
- Thierry, N. (1998). La Cappadoce de l'Antiquité au Moyen Âge. *Mélanges de l'Ecole française de Rome Moyen-Age, Temps modernes*, 110 (2), 867-897.

Türker, A. (2008). *Güllüdere Vadisi'nde bulunan Ayvalı Kilise ve resim programı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Türker, A. (2009). Bizans sanatında Meryem tipleri: Kappadokia örnekleri. *Arkeoloji ve SanatDergisi*, 130, 103-125.

Tiefenbach, H. (2012). *Anadolu'nun azizleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Umar, B. (1998). *Kappadokia*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Walter, C. (1999). Theodore, archetype of the warrior Saint. *Revue des Etudes Byzantines*, 57, 163-210.

İnternet kaynakları

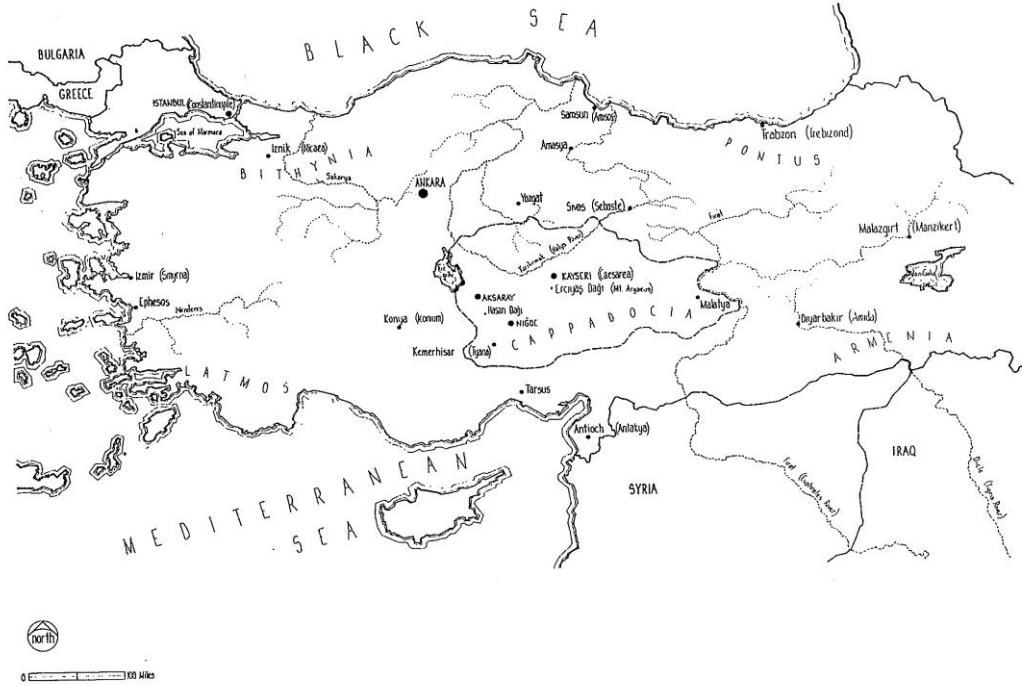
<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/1729-archelaus>(Erişim tarihi: 02. 08. 2014)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.530f49a2d39584.62749968(Erişim tarihi:27.02.2014)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.530f4a28a421d0.83469865 (Erişim tarihi:27.02.2014)

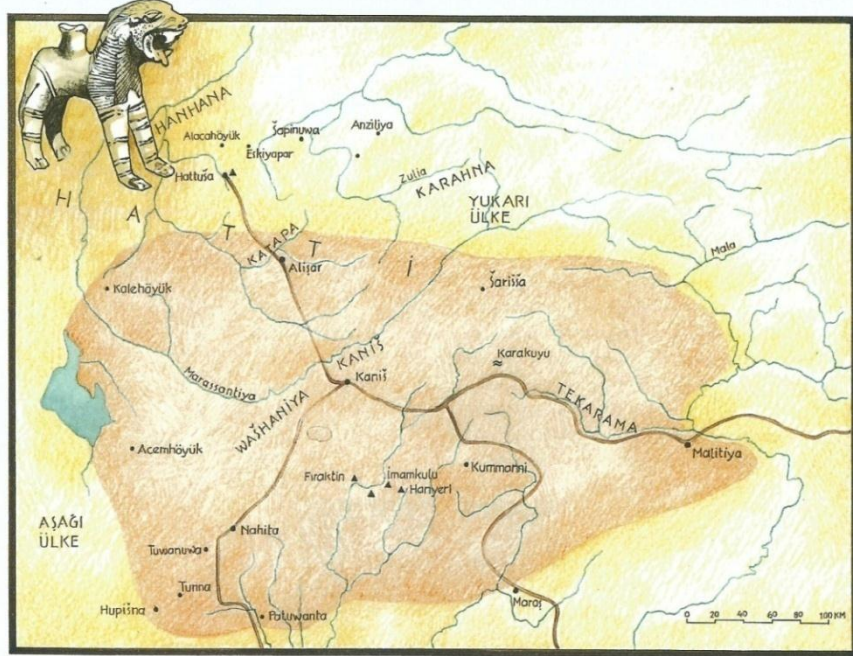
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.54468be85f0aa4.18651368 (Erişim tarihi: 21.10.2014)

Harita ve Çizimler

Harita 1. Kappadokia Bölgesi'nin coğrafi sınırları

Kaynak: Kostof 1985'ten aktaran Karaca, 2013, s. 4

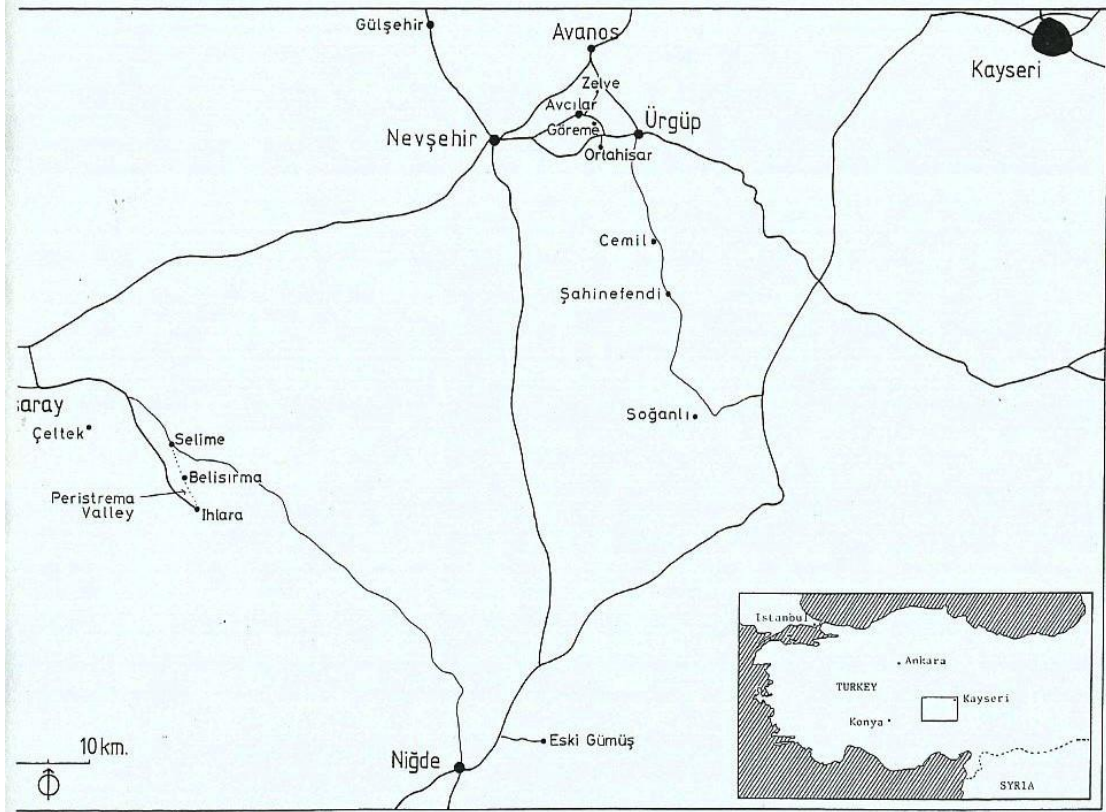
Harita 2. M.Ö II. Bin yılda Kappadokia-Kaniş yerleşimi

Kaynak: Darga, 1998: 128

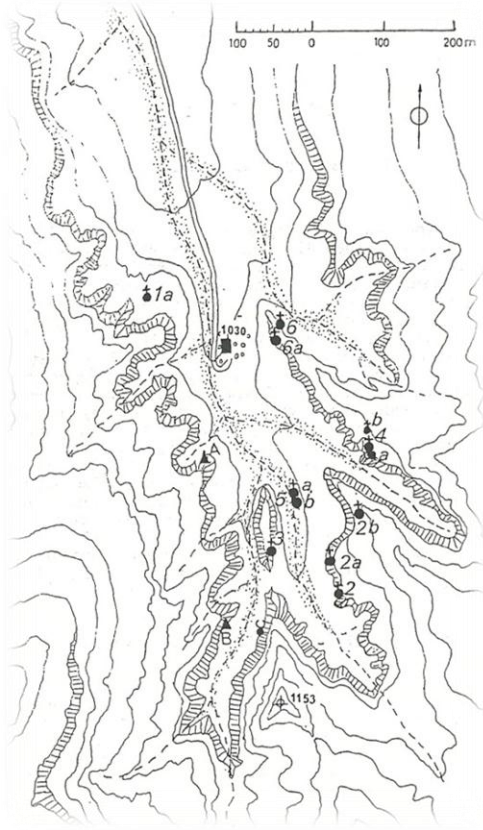
Harita 3. İlkçağda Anadolu Uygarlıkları ve Kappadokia Bölgesi

Kaynak: Umar, 1998: 1

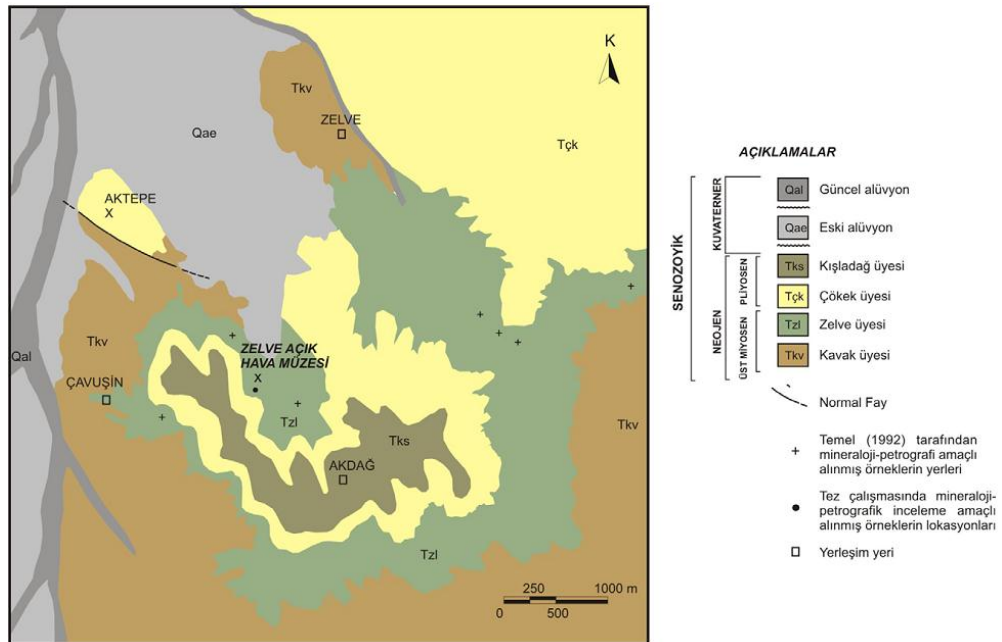
Harita 4. Avanos- Zelve

Kaynak: Rodley, 1985: 11

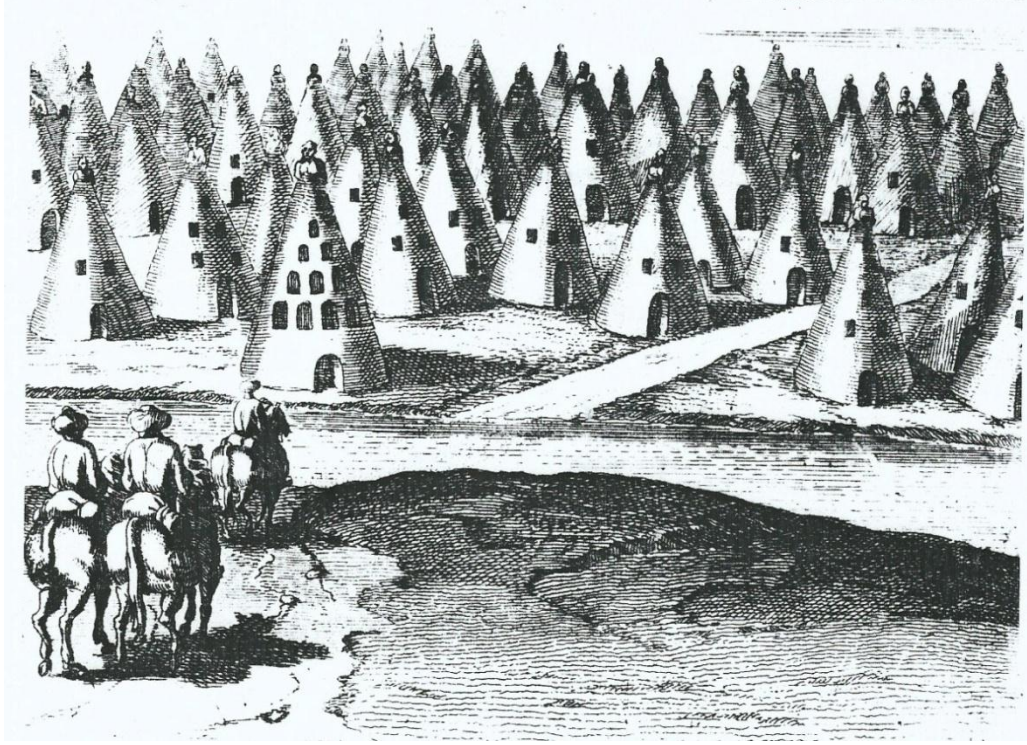
Harita 5. Zelve Vadisi

Kaynak: Thierry, 1994: 322

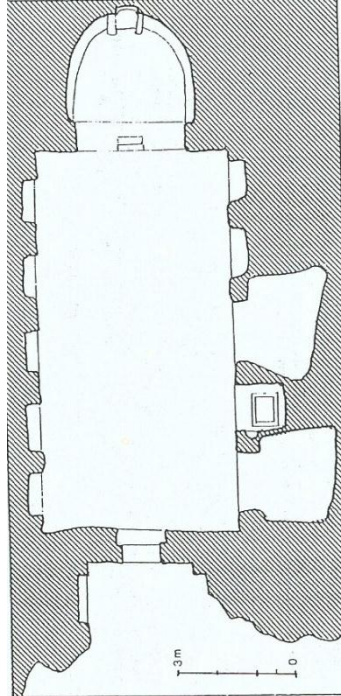
Harita 6. Zelve Vadisi ve yakın civarının jeoloji haritası

Kaynak: Temel 2002'den aktaran Kaşmer, 2011, s. 41

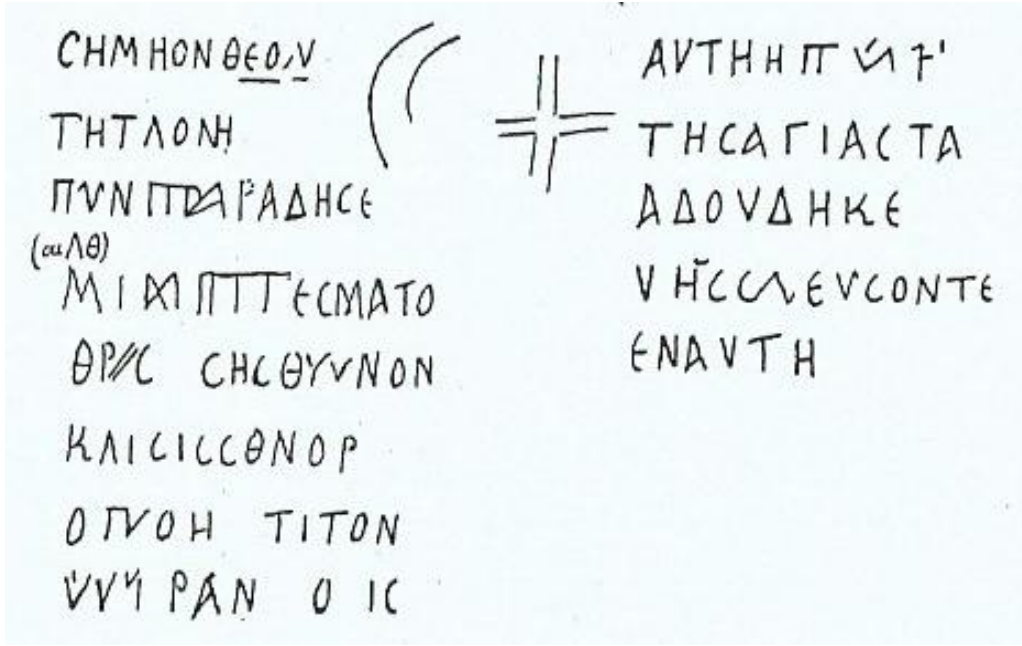
Çizim 1. Peribacaları gravürü

Kaynak: Lucas 1712'den aktaran Rodley, 1985, s. i

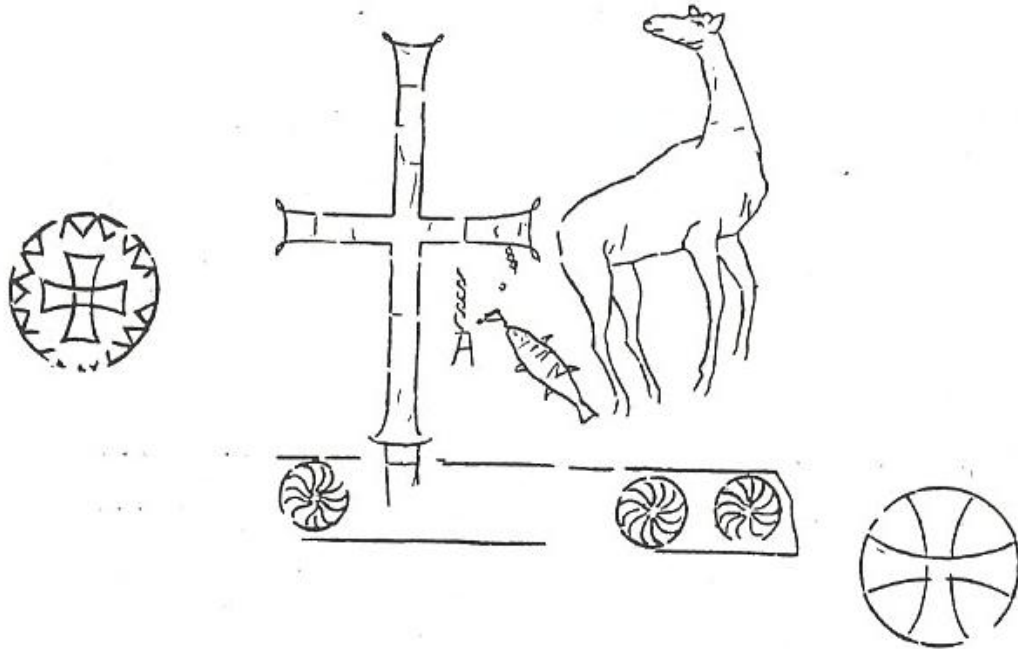
Çizim 2. Kutsal Haç Kilisesi, plan

Kaynak: Thierry, 1994: 338

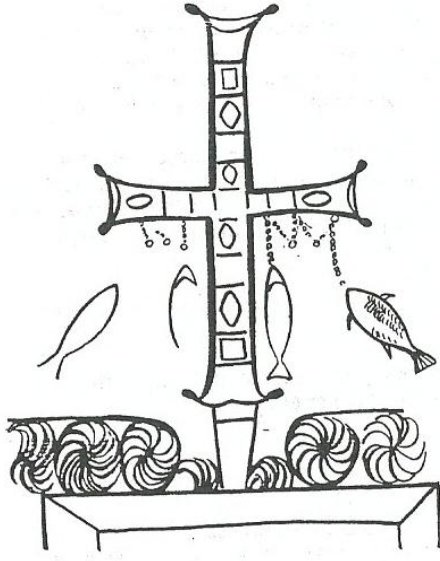
Çizim 3. Kutsal Haç Kilisesi, giriş alınlığında yer alan yazıt

Kaynak: Jerphanion, 1932: 583

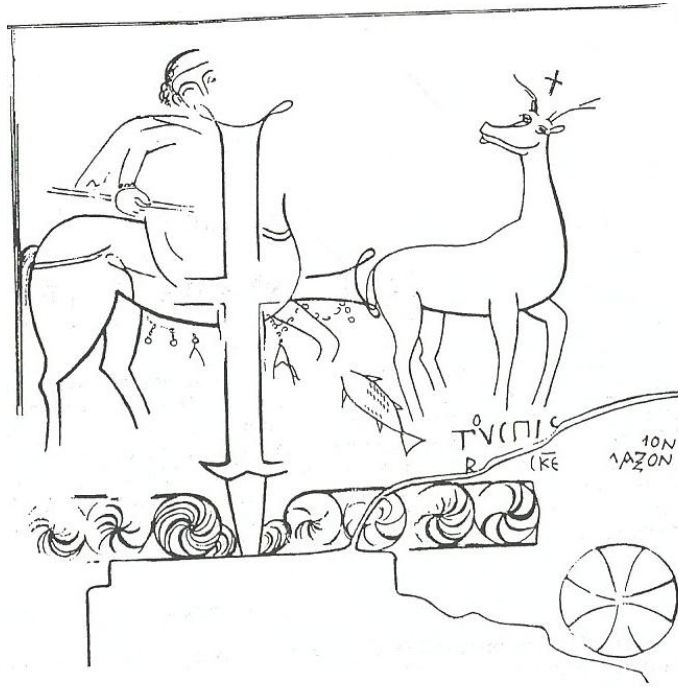
Çizim 4. Geyikli Kilise, Aziz Eustathios'un görünümü

Kaynak: Jerphanion, 1932: 584

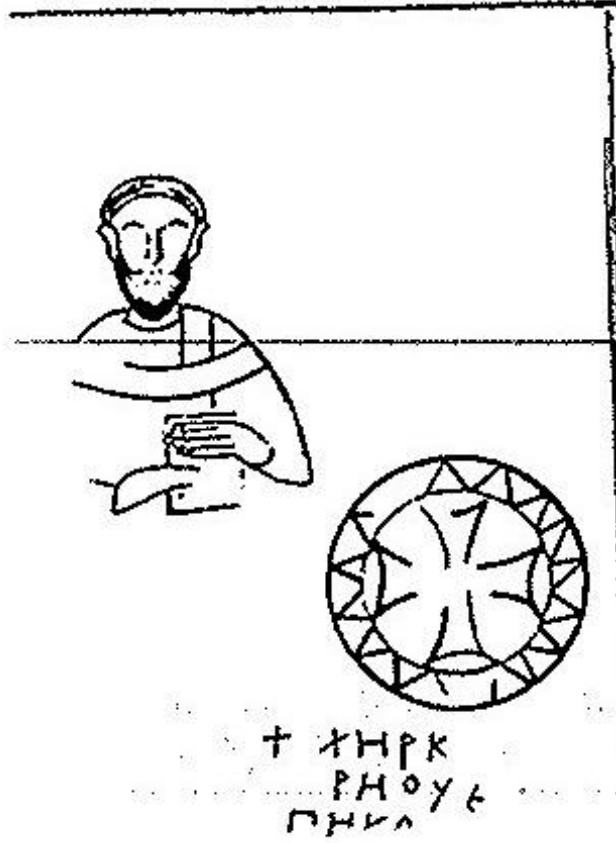
Çizim 5. Geyikli Kilise, yaşam haçı tasviri

Kaynak: Thierry, 1994: 342

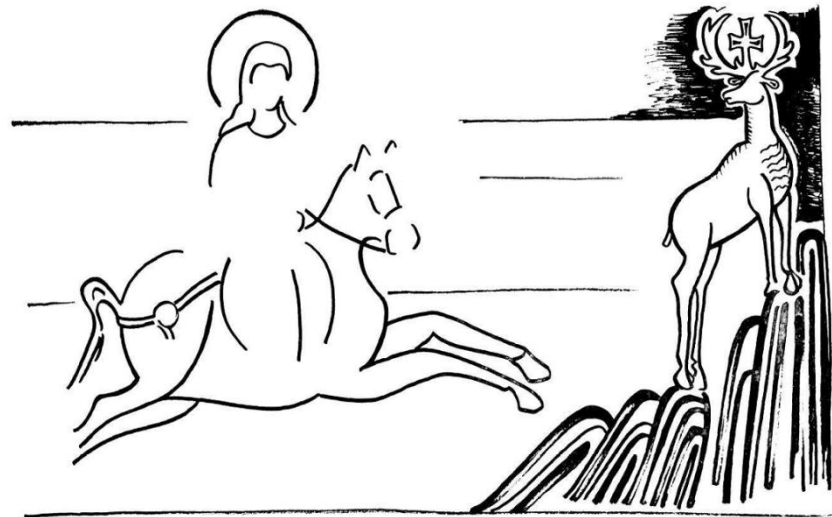
Çizim 6. Geyikli Kilise, Aziz Theodoros tasviri

Kaynak: Thierry, 1994: 342

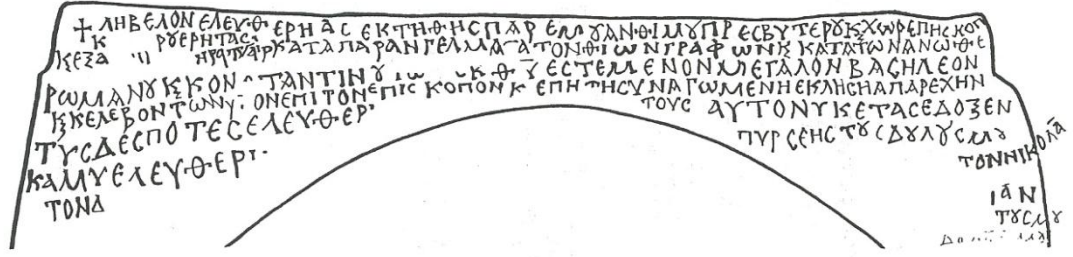
Çizim 7. Geyikli Kilise, piskopos tasviri

Kaynak. Thierry, 1994: 342

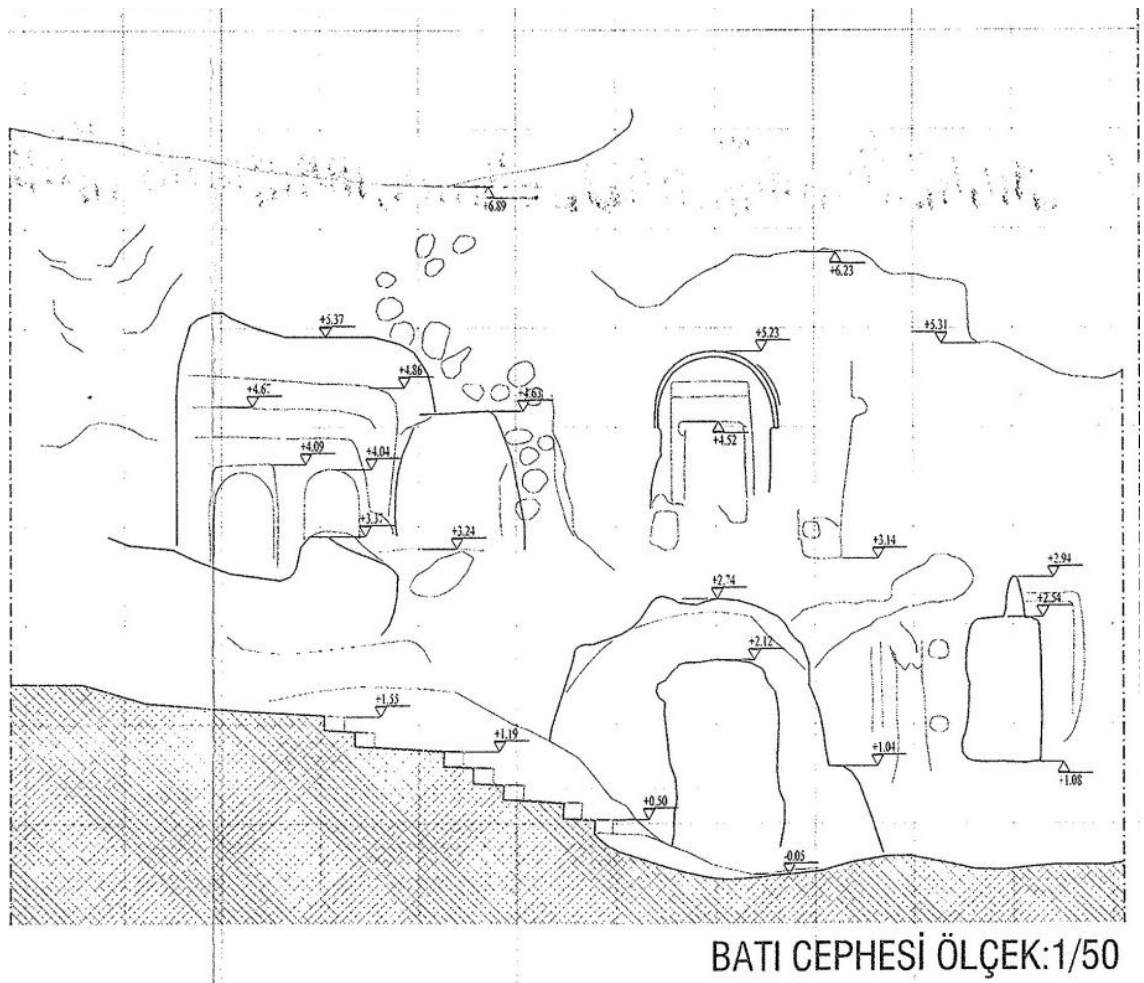
Çizim 8. Mavruca 3 no.lu Kilise, Aziz Eustathios'un görünümü

Kaynak: Thierry, 1972: 256

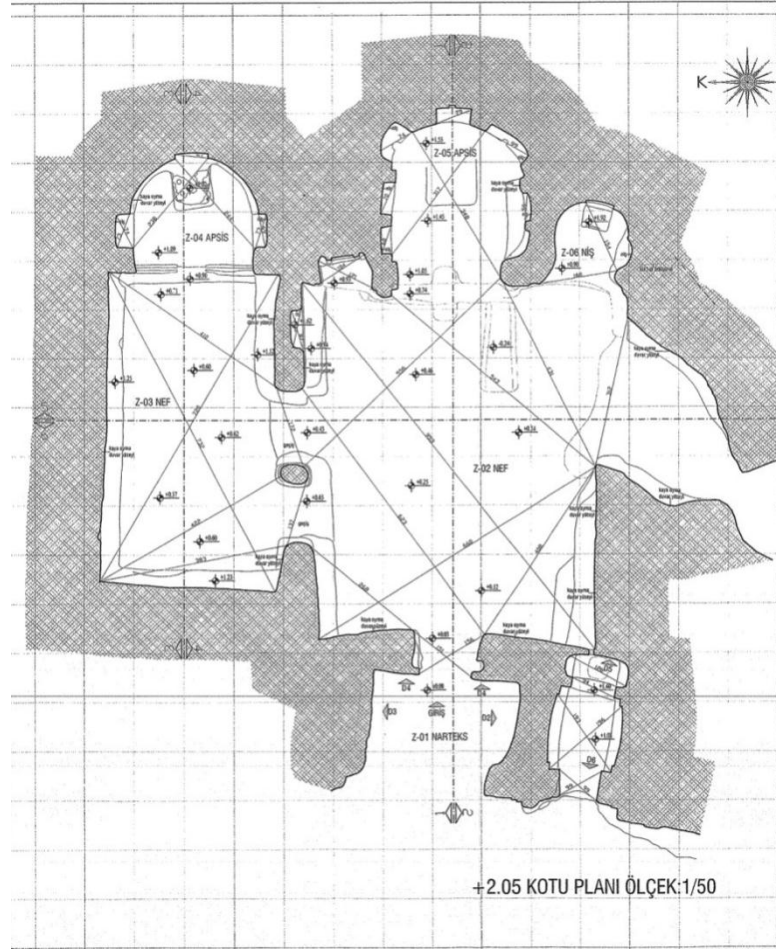

Çizim 9. Yazılı Kilise, doğu niş kemer yüzeyi, yazıt

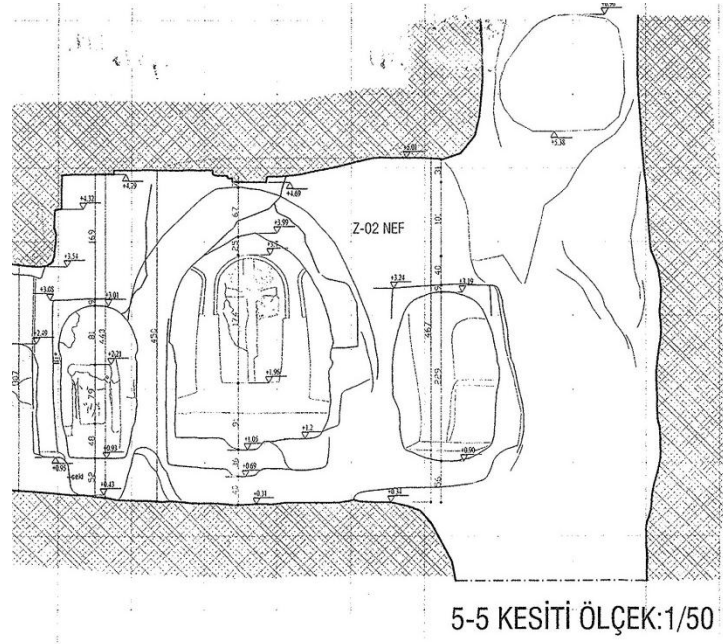
Kaynak: Thierry, 1994: 329

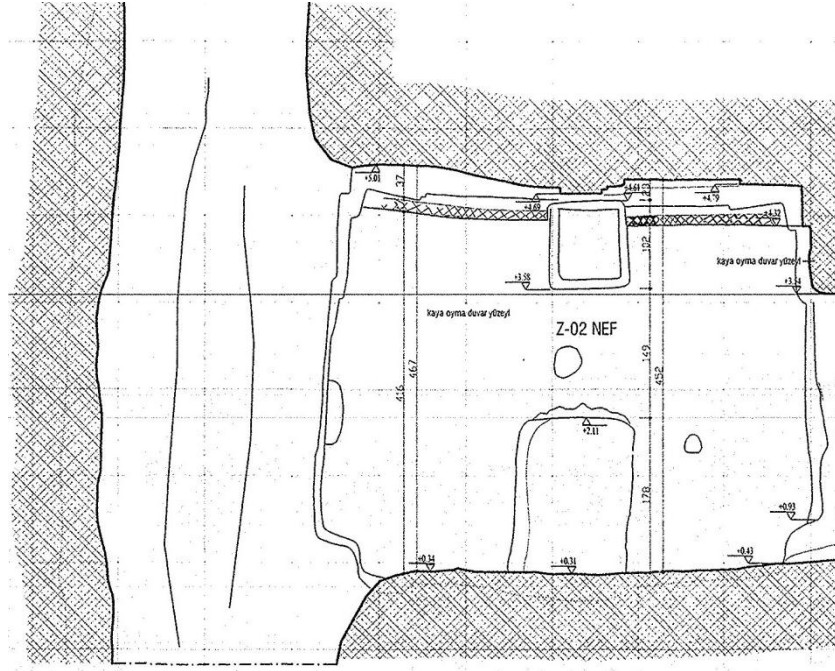
Çizim 10. Balıklı ve Üzümlü Kilise, batı cephe

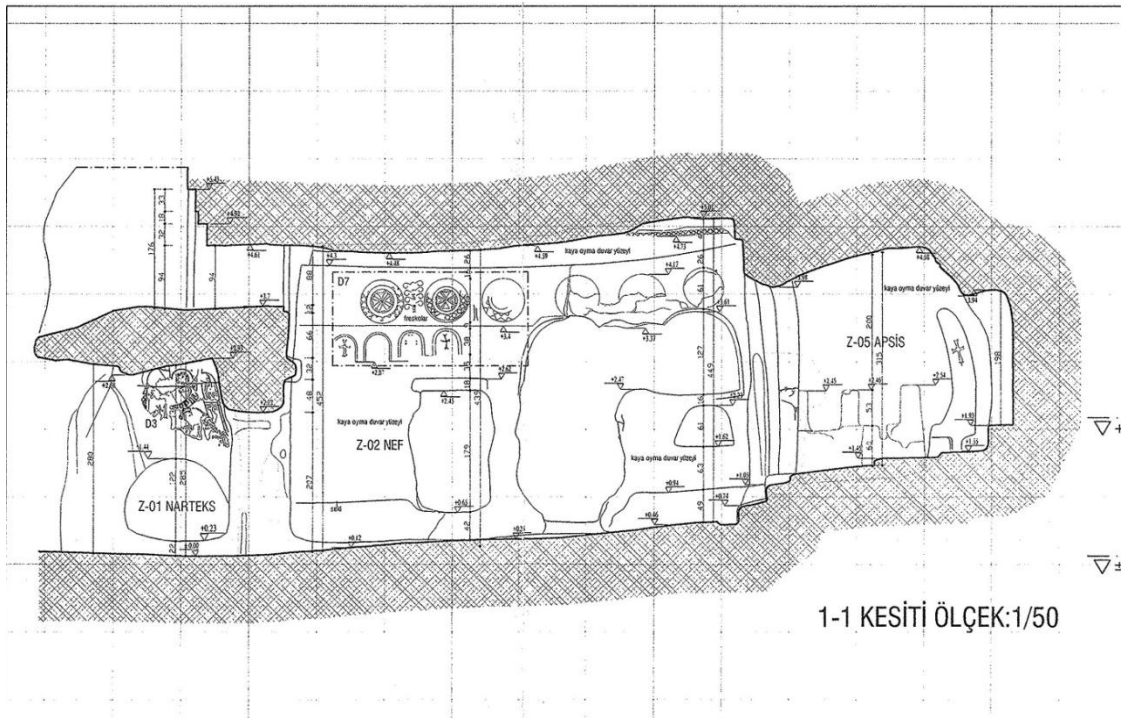
Çizim 11. Balıklı ve Üzümlü Kilise, plan

Çizim 12. Balıklı Kilise, 5-5 Kesiti, üçlü apsis düzenlemesi

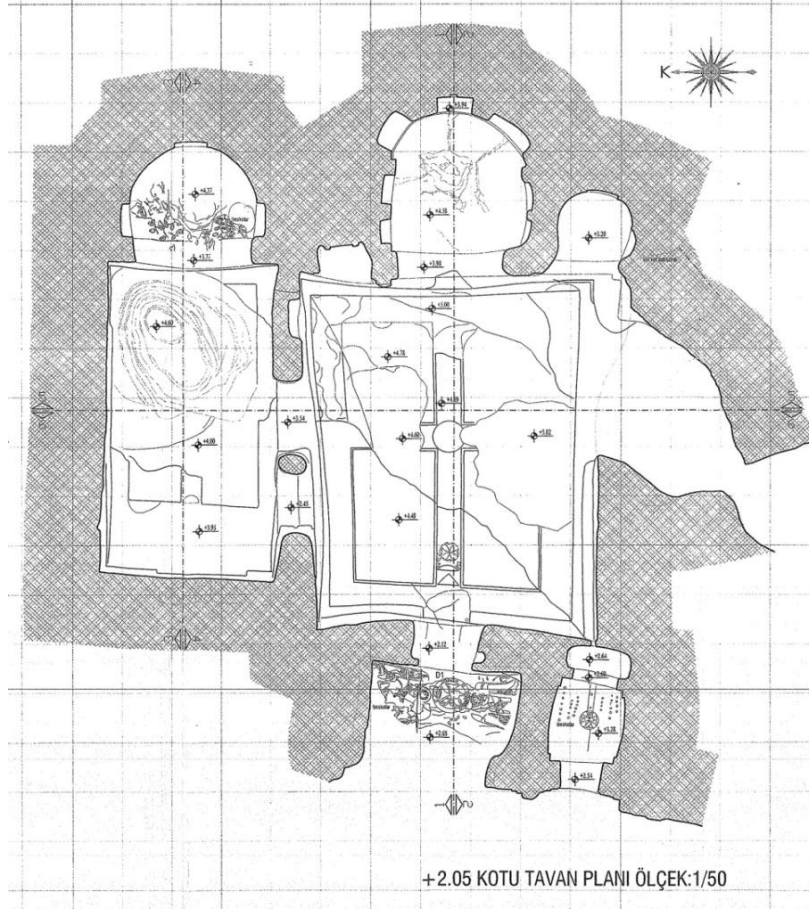

Çizim 13. Balıklı Kilise, batı duvar, pencere açıklığı

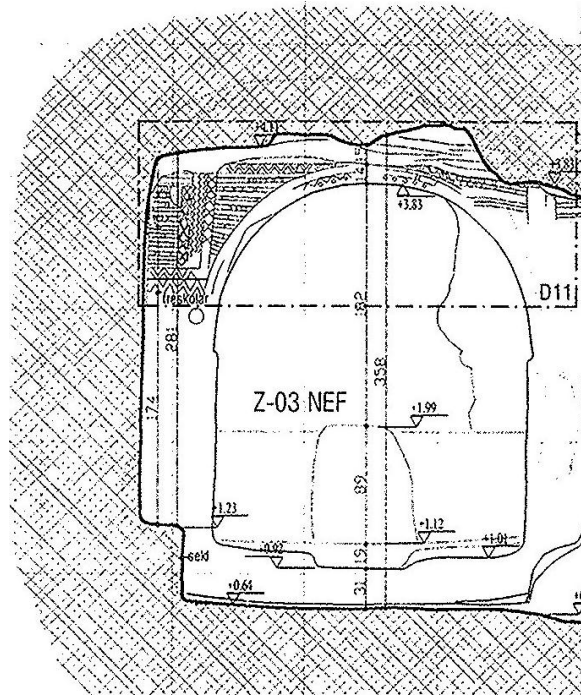

1-1 KESİTİ ÖLÇEK:1/50

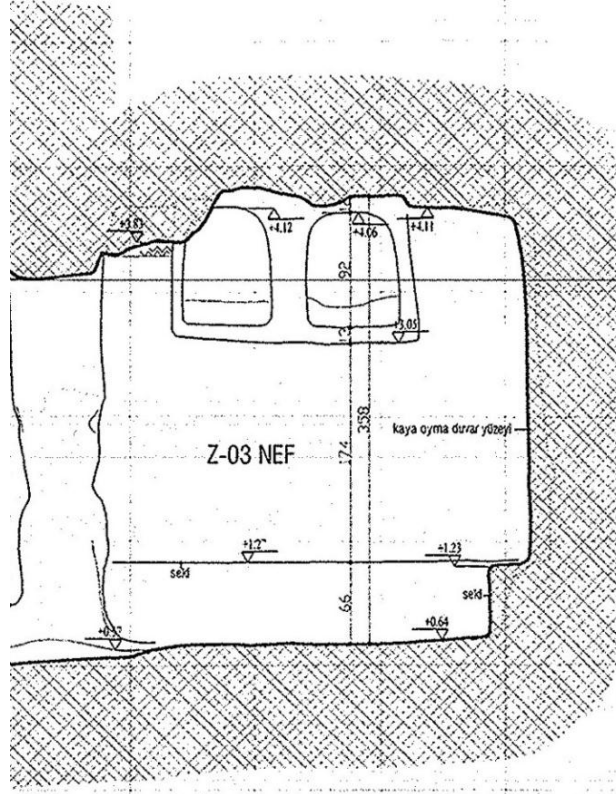
Çizim 14. Balıklı ve Üzümlü Kilise, 1-1 Kesiti, nefler arası geçiş

Çizim 15. Balıklı ve Üzümlü Kilise, tavan planları

Çizim 16. Üzümlü Kilise, apsis

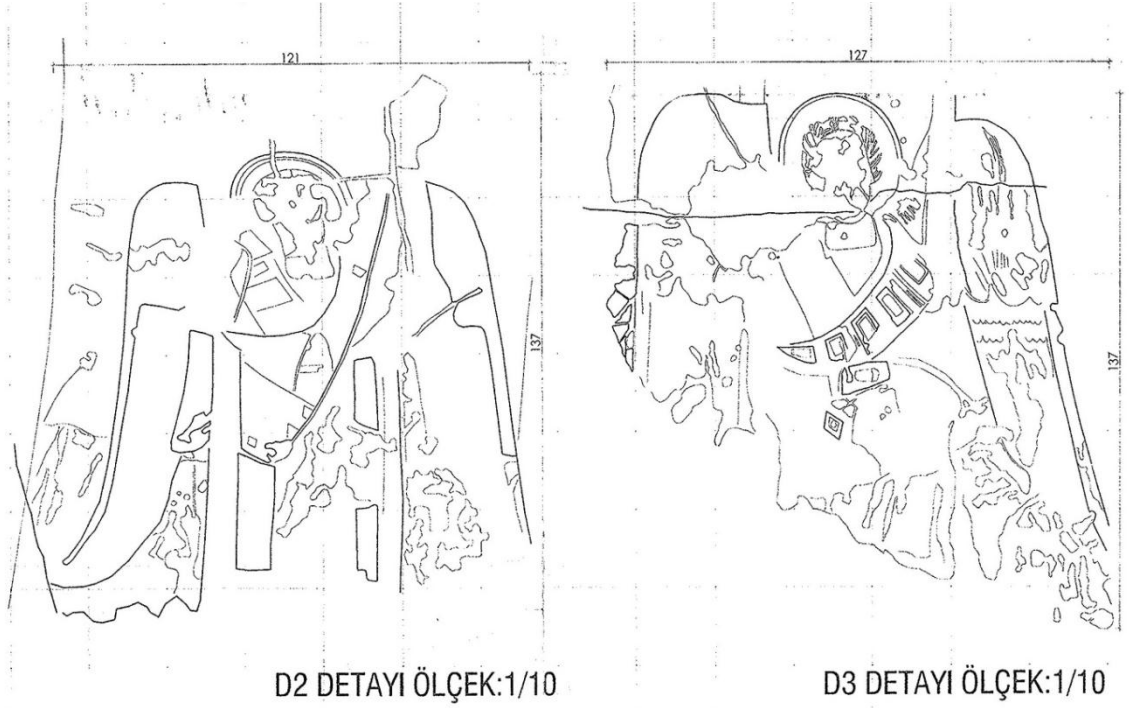

6-6 KESİTİ ÖLÇEK:1/50

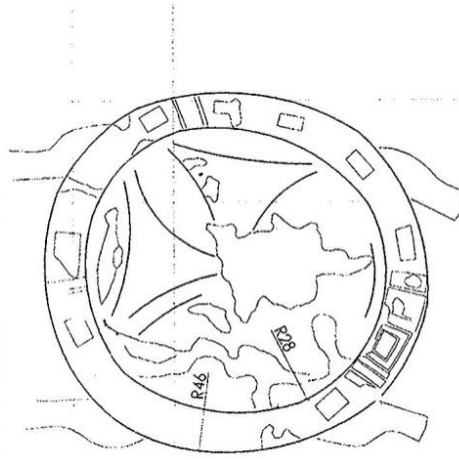
Çizim 17. Üzümlü Kilise, 6-6 Kesiti, batı duvar pencere açıklıkları

Çizim 18. Balıklı ve Üzümlü Kilise, D4 Detayı, giriş kapısı alınlığı Tahtta Meryem-Çocuk İsa, Helena, Konstantin tasvirleri

Çizim 19. Balıklı ve Üzümlü Kilise, giriş kapısı, kemer tonozu, Baş melek Mikail ve Cebrail

D1 DETAYI ÖLÇEK:1/10

Çizim 20. Balıklı ve Üzümlü Kilise, D1 Detayı giriş kapısı, kemer tonozu, Baş melek Mikail ve Cebrail'in taşıdığı Malta haçı

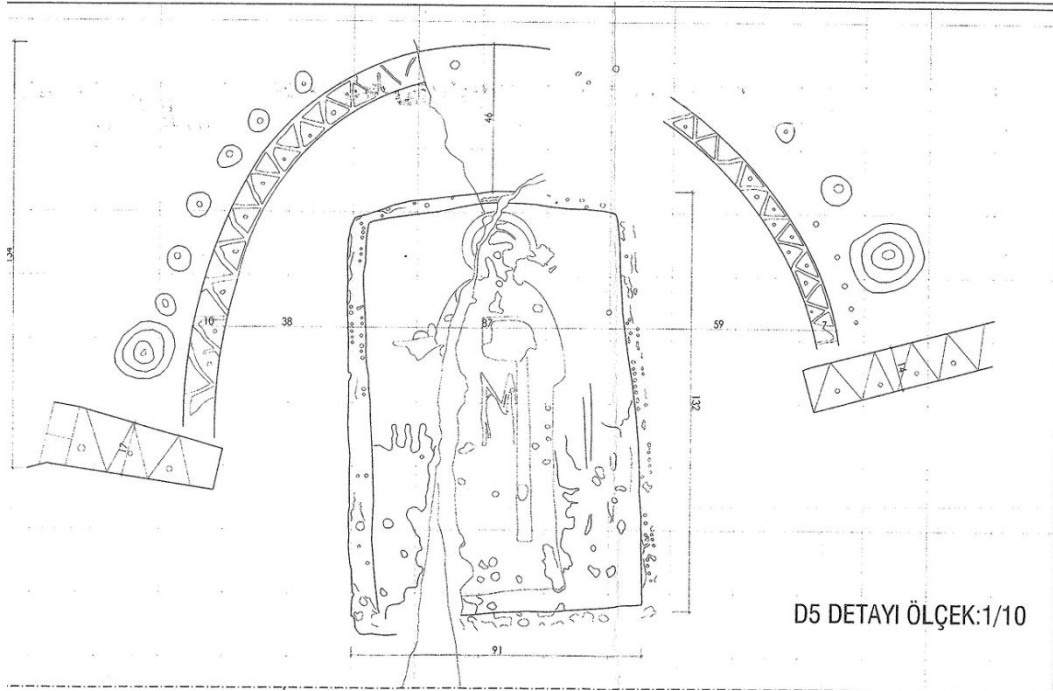
Çizim 21. Apsis kemeri, üst duvar, balık ve Malta haçı tasvirleri

Kaynak: Thierry, 1994: 350

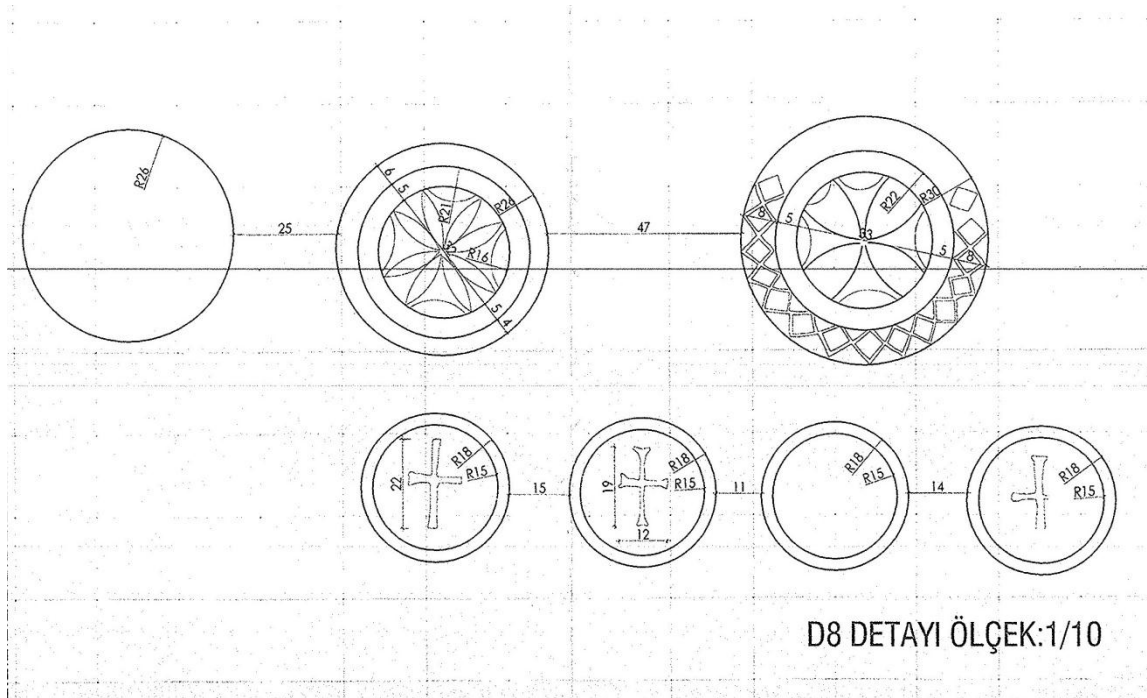

Çizim 22. Üzümlü Kilise, apsis yarım dairesi, Yusuf tasviri

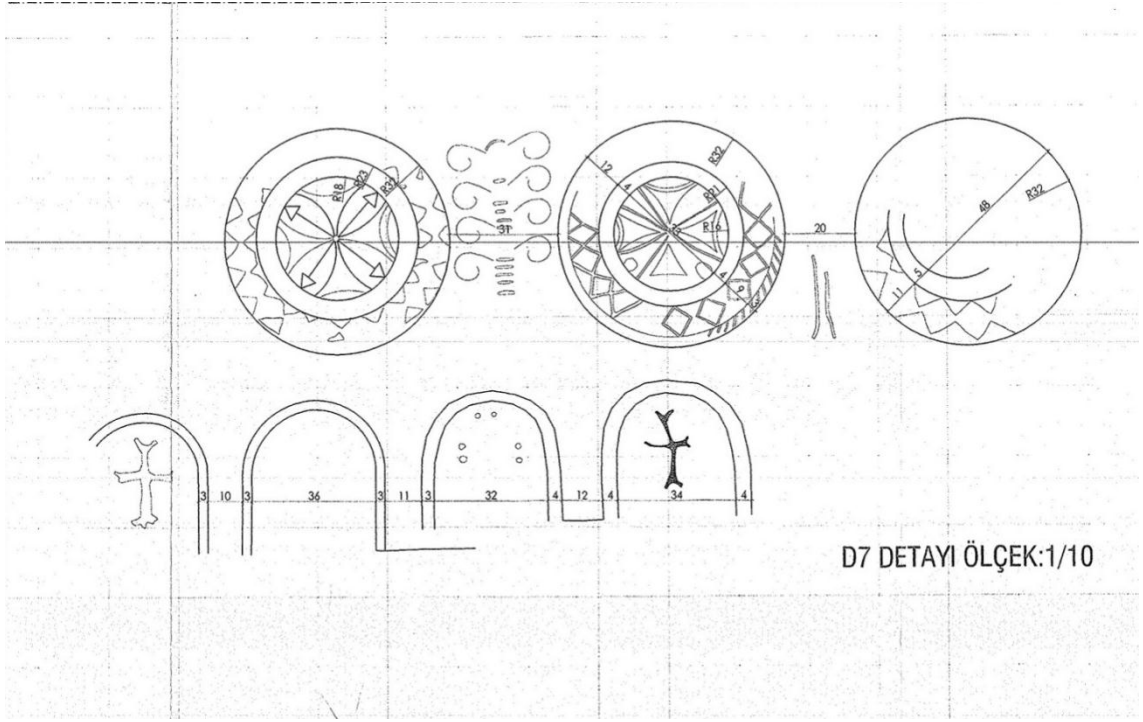
Kaynak: Thierry 1994: 354

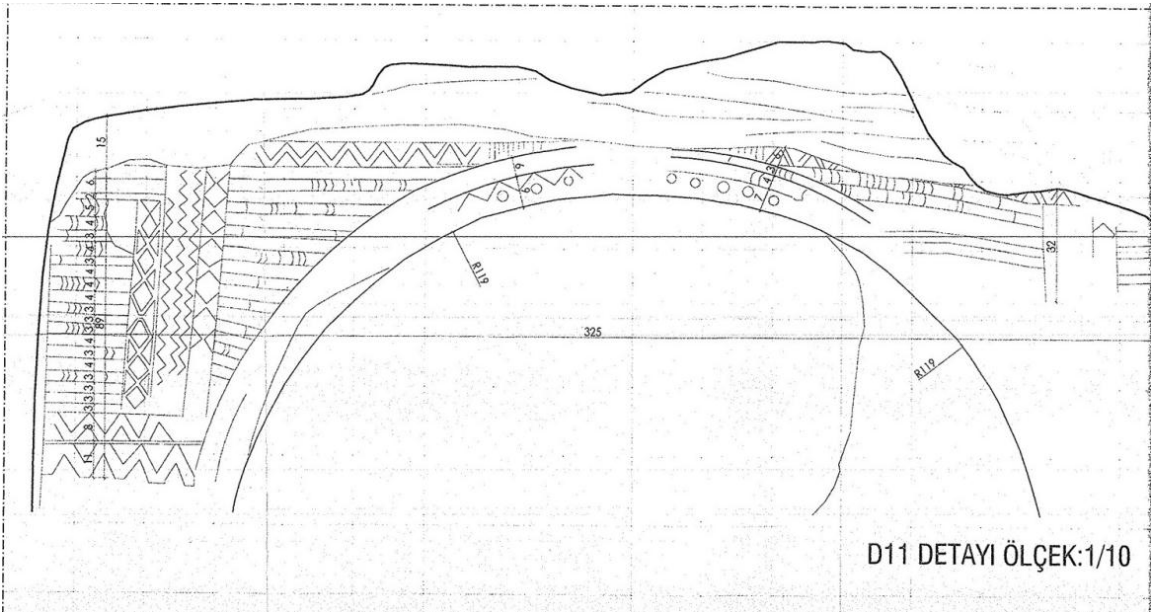
Çizim 23. Şapel, D5 detayı, apsis yarım dairesi, Aziz Stephanos tasviri

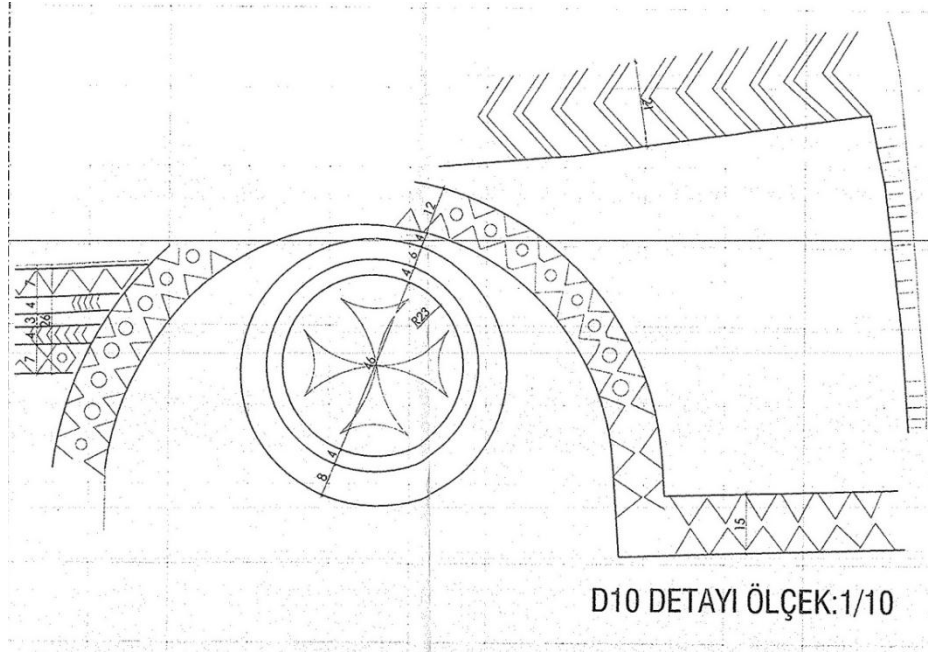
Çizim 24. Balıklı Kilise, D8 detayı güney duvar, kabartma madalyonlar

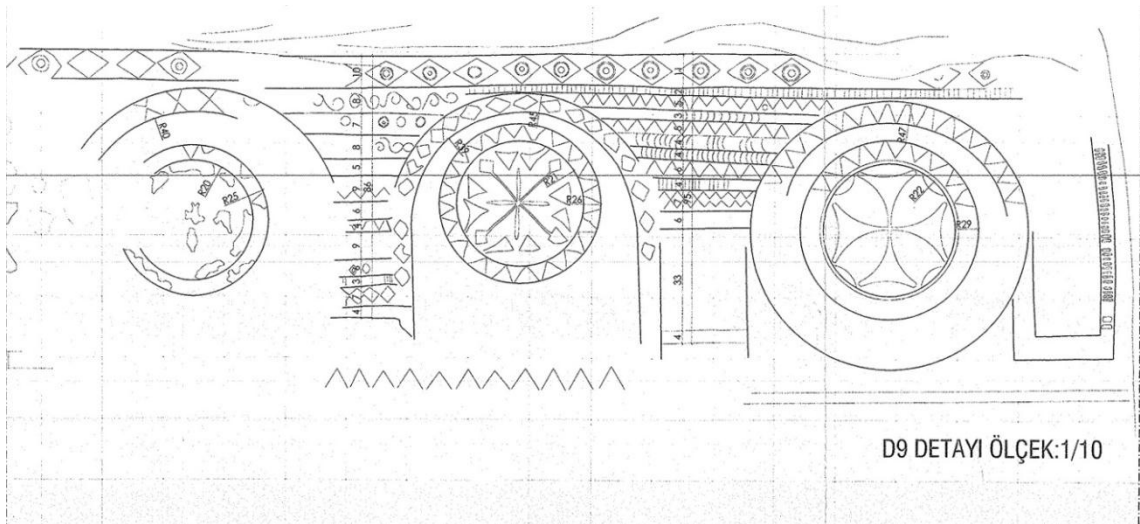
Çizim 25. Balıklı Kilise, D7 detayı kuzey duvar, kabartma madalyonlar

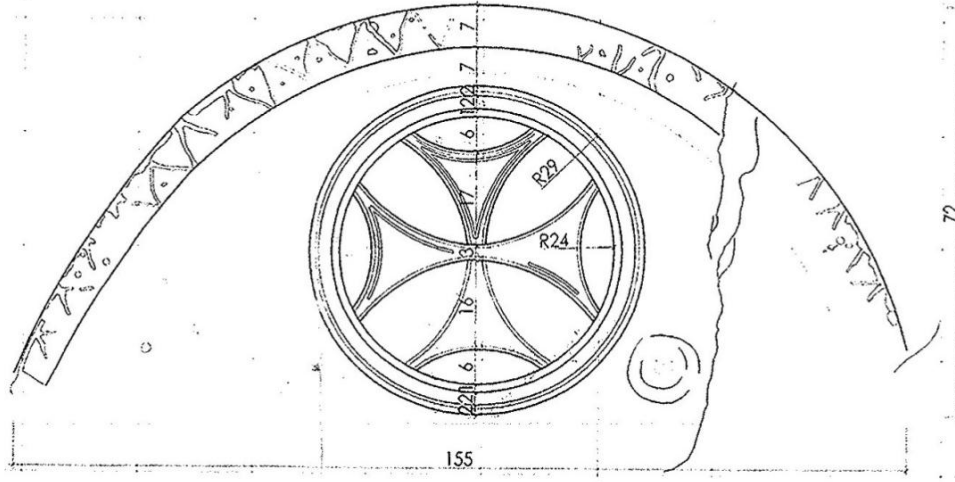
Çizim 26. Üzümlü Kilise, apsis kemer yayı kuzey-güney yan duvarlar ve üst duvar bezemeleri

Çizim 27. Üzümlü Kilise, D10 detayı, batı kapı açıklığı alınlığındaki bezemeler

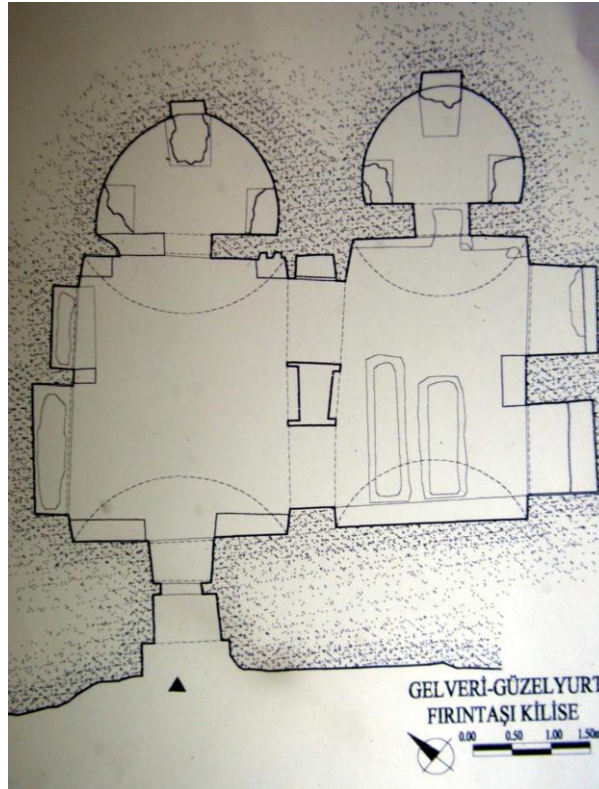

Çizim 28. Üzümlü Kilise, D9 detayı, kuzey duvar, madalyonlar

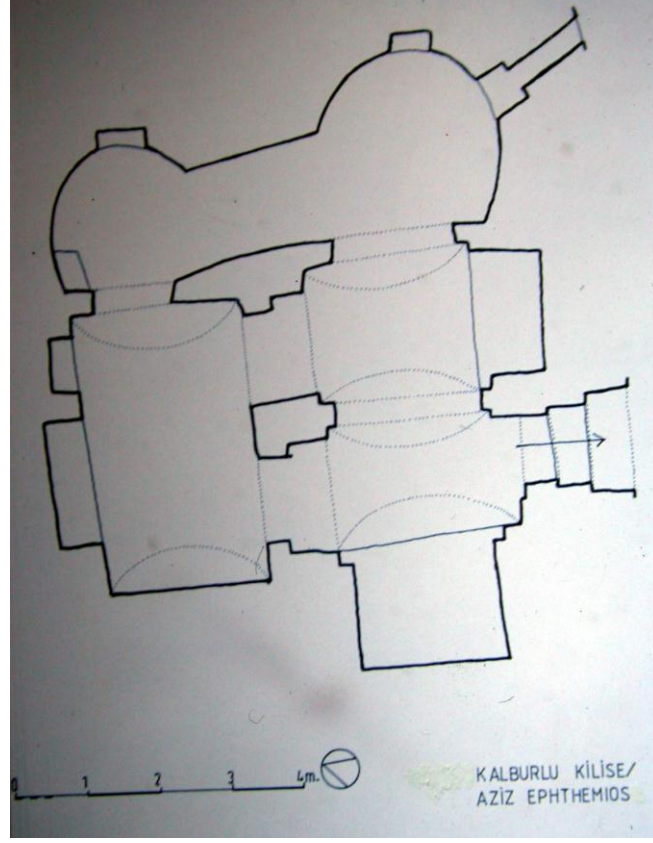
D6 DETAYI ÖLÇEK:1/10

Çizim 29. Şapel kapı açıklığı alınlığı, D6 detayı, Malta haçı

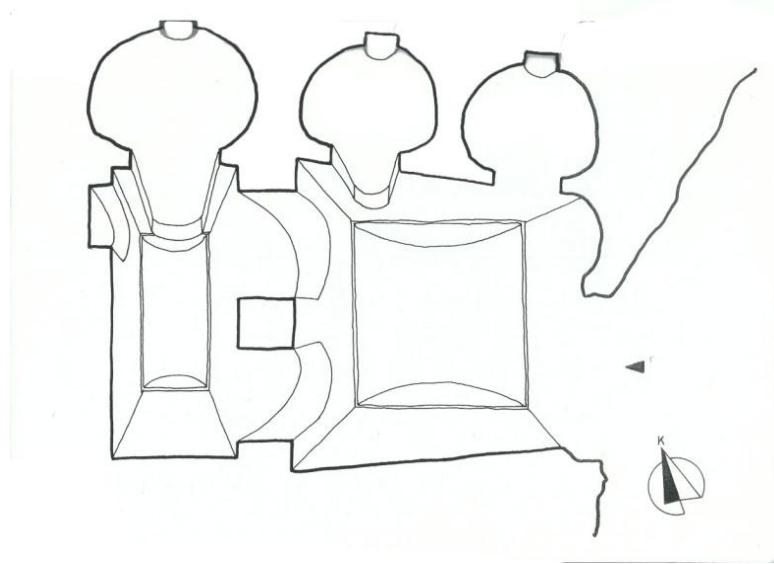
Çizim 30. Fırıntaş Kilise, plan

Kaynak: Prof. Dr. S. Pekak arşivi

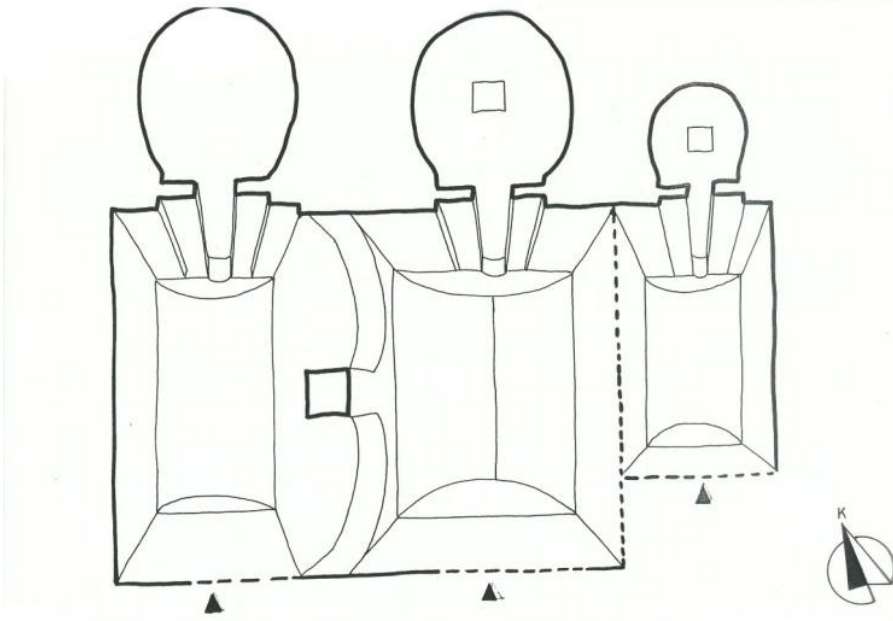
Çizim 31. Kalburlu Kilise, plan

Kaynak: Prof. Dr. S. Pekak arşivi

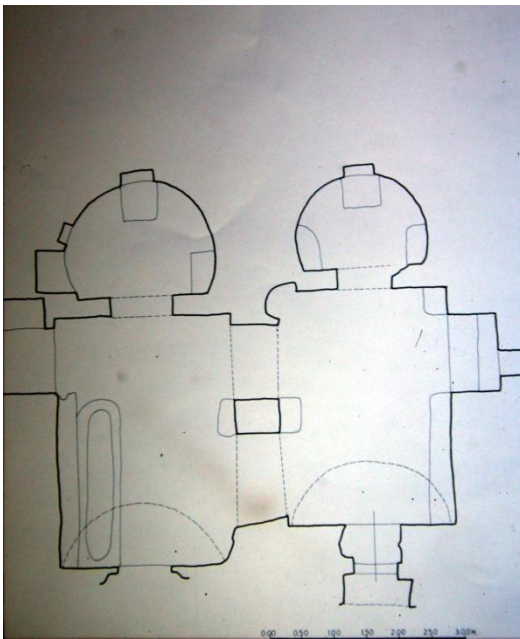
Çizim 32. Balı Kilise, plan

Kaynak: Evren, 1994: plan 1

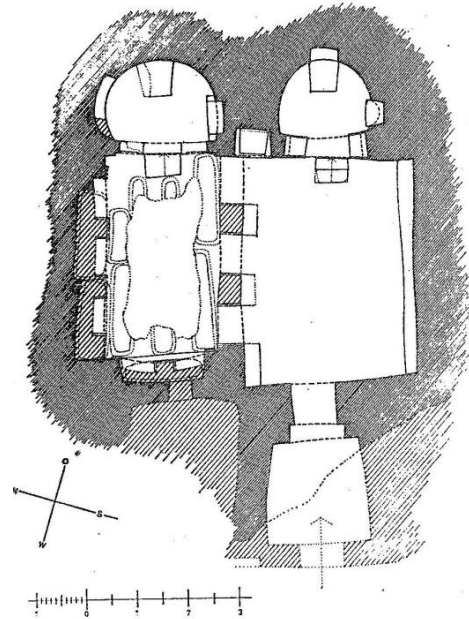
Çizim 33. Çeltek Kilise, plan

Kaynak: Evren, 1994: plan 3

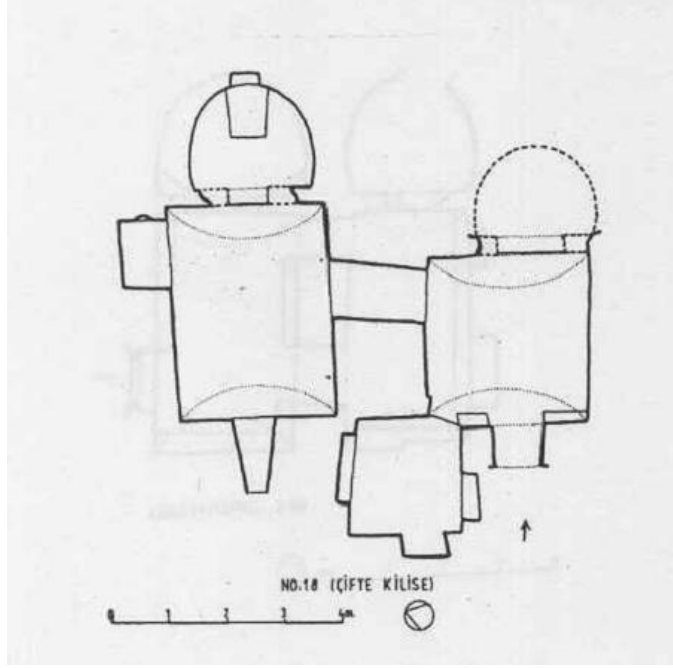
Çizim 34. Ahmatlı Kilise, plan

Kaynak: Prof. Dr. S. Pekak arşivi

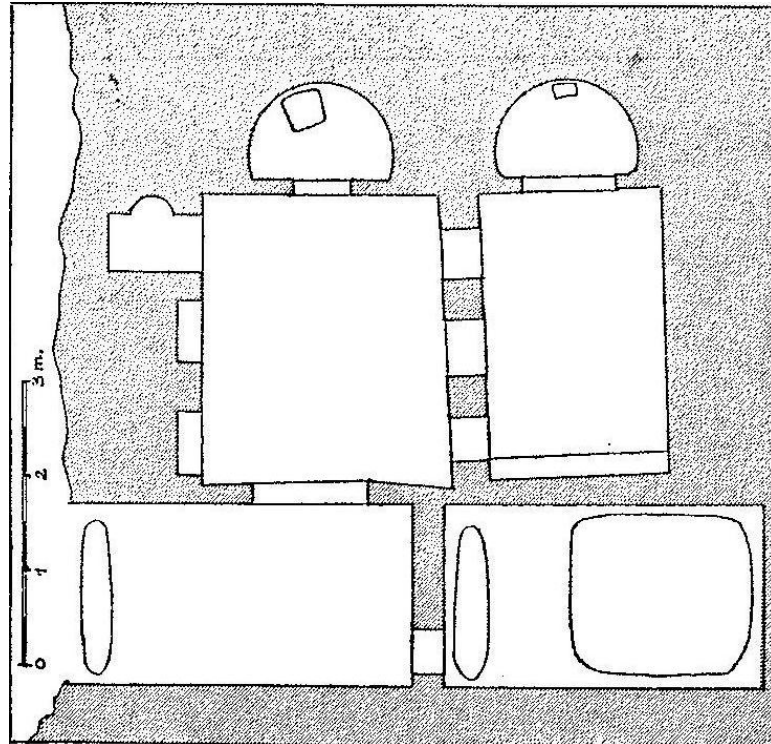
Çizim 35. Aziz Eustathios Kilisesi, plan

Kaynak: Ötügen, 1987: 20

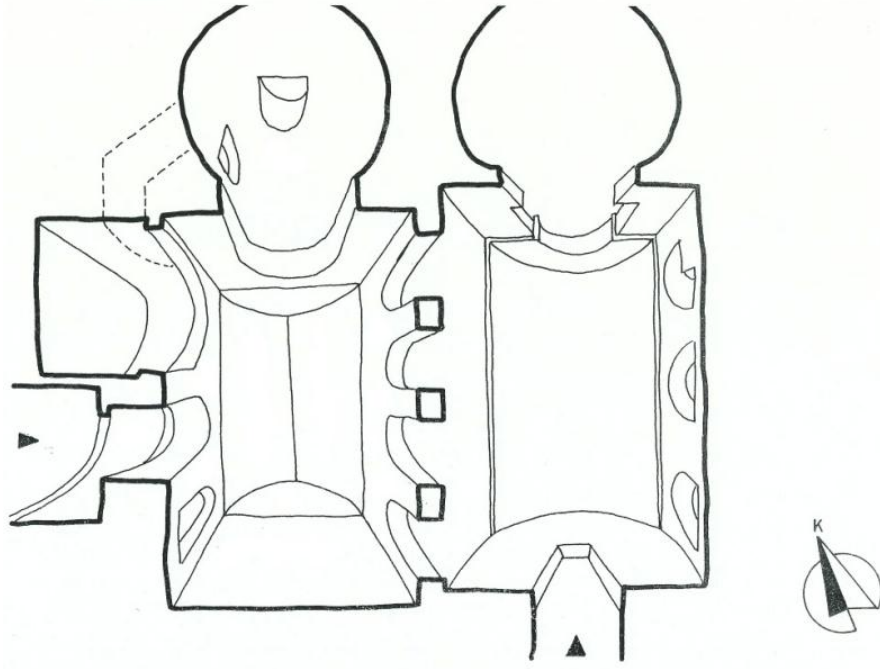
Çizim 36. Çifte Kilise, plan

Kaynak: Pekak, 1993: 150

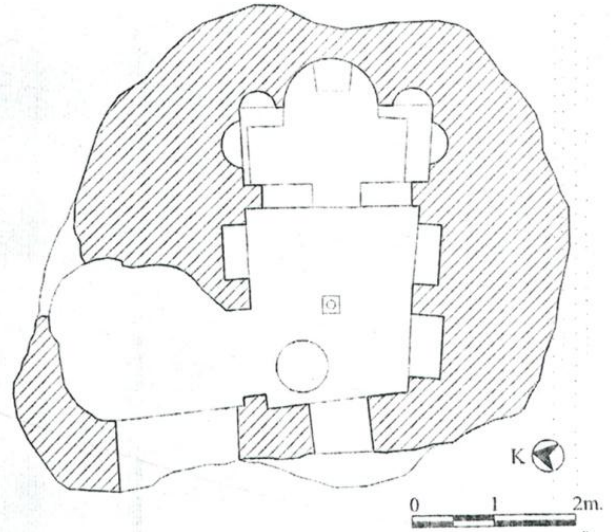
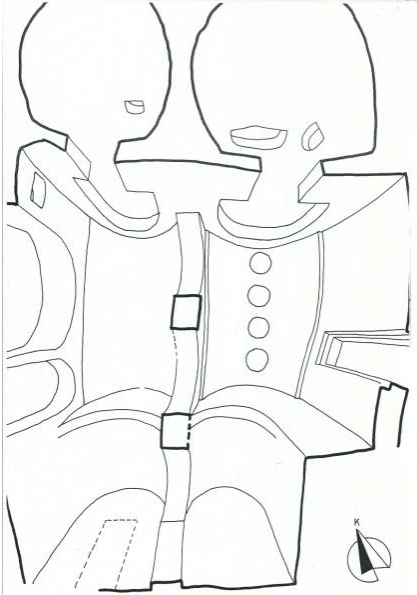
Çizim 37. Pürenli Seki Kilisesi, plan

Kaynak: Thierry, 1963: 138

Çizim 38. Kutsal Havariler Kilisesi, plan

Kaynak: Evren, 1994: plan 9

Çizim 39. Kırk Martırlar Kilisesi, plan

Kaynak: Evren, 1994: plan 14

Çizim 40. Leylek Kayalığı

Kaya Kompleksi 2. kat planı

Kaynak: Mergen, Mimiroğlu ve Öztaşkın, 2010: 102

RESİMLER

Resim 1. Aktepe (Yeni Zelve) Köyü

Resim 2. Aktepe (Yeni Zelve Köyü)

Resim 3.Zelve Açık Hava Müzesi girişi

Resim 4.Zelve Vadisi, ikili-üçlü gruplar halindeki peribacaları

Resim 5. Zelve Vadisi'nde yüzeylenen tüfler

Kaynak: Kaşmer, 2011: 42

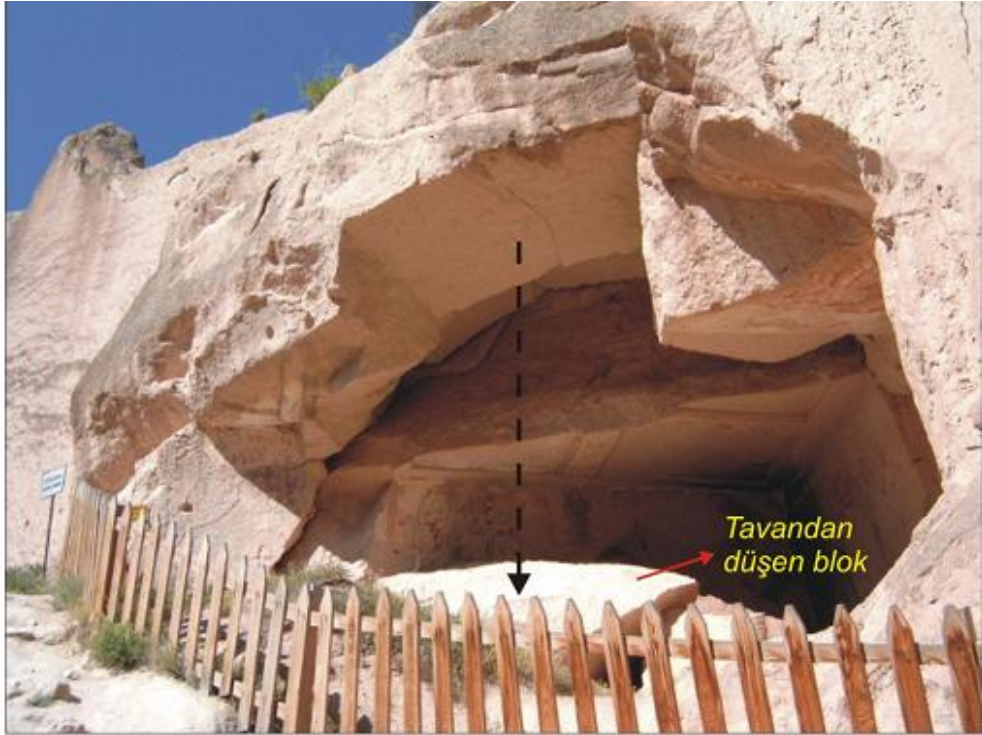
Resim 6. Vadide yer alan kaya kütlelerindeki oyuklar

Kaynak: Kaşmer, 2011: 44

Resim 7. Vadide yer alan kaya kütlelerindeki kavlaklanmalar

Kaynak: Kaşmer, 2011: 47

Resim 8. Geyikli Kilise, tavan bloğunda meydana gelen göçme

Kaynak: Kaşmer, 2011: 5

Resim 9. 2009 yılında Geyikli Kilise'nin tamamen göçmesi

Kaynak: Kaşmer, 2011: 5

Resim 10. Seten (Değirmen)

Resim 11. Kutsal Haç Kilisesi, giriş açıklığı

Resim 12. Kutsal Haç Kilisesi, apsis

Resim 13. Kutsal Haç Kilisesi, güney duvar niş düzenlemeleri

Resim 14. Kutsal Haç Kilisesi, güney duvar frizleri

Resim 15. Kutsal Haç Kilisesi, güney duvar doğu yönündeki düzensiz oyuk

Resim 16. Kutsal Haç Kilisesi, güney duvar batıdaki niş, düzensiz oyuk ve zeminde mezar

Resim 17. Kutsal Haç Kilisesi, kuzey duvar, niş düzenlemeleri

Resim 18. Kutsal Haç Kilisesi, kuzey duvar friz detayı

Resim 19. Kutsal Haç Kilisesi, kuzey duvar zemin mezarları

Resim 20. Kutsal Haç Kilisesi, pencere açıklığı

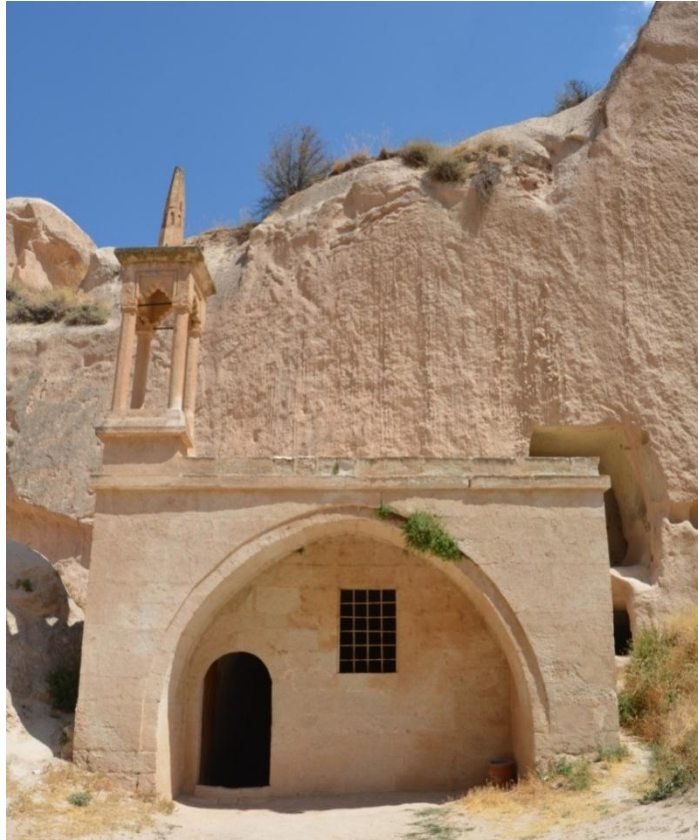
Resim 21. Giriş açıklığının kuzey ve güneyindeki mezarlar

Resim 22. Kutsal Haç Kilisesi, giriş açıklığında yer alan tasvirler

Resim 23. Kutsal Haç Kilisesi, kabartma haç tasvirleri

Resim 24. Cami

Resim 25. Cami ana mekân, takviye kemerleri

Resim 26. Cami mihrabı

Resim 27. Mihrabın doğusundaki niş

Resim 28. Cami, köşk minare

Resim 29. Minareye ait kademeli başlıklar

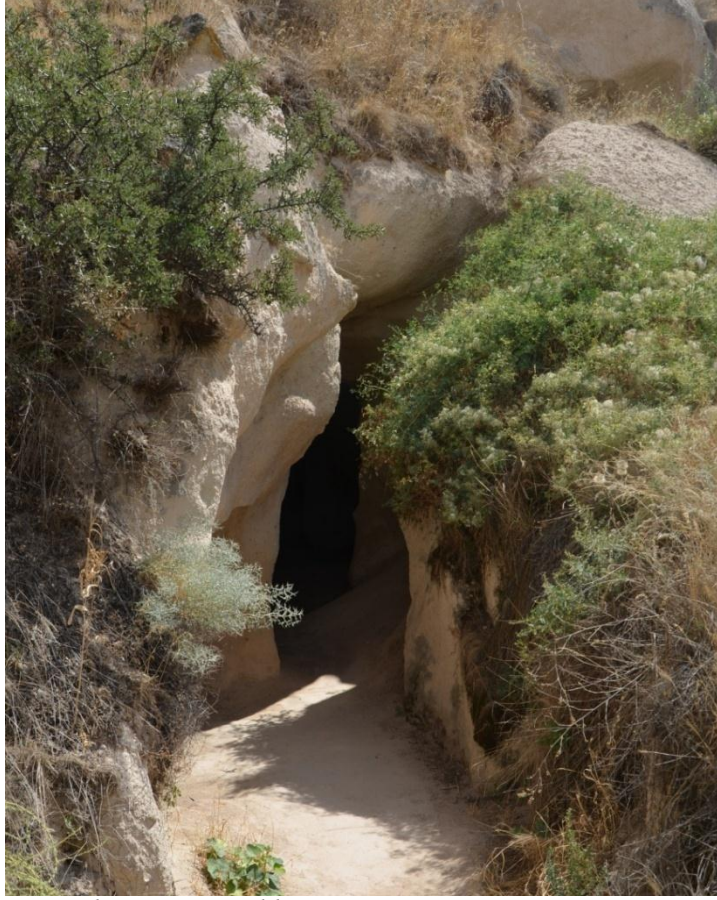
Resim 30. Çavuşin Köyü, Eski Kaya Camii

Resim 31. Manastır, genel görünüm

Resim 32. Direkli Kilise'nin bulunduğu kaya kütlesi

Resim 33. Direkli Kilise, giriş açıklığı

Resim 34. Direkli Kilise, giriş açıklığının kuzeyindeki paye

Resim 35. Direkli Kilise, paye düzenlemeleri

Resim 36. Direkli Kilise, birinci nefin doğusundaki düzensiz açıklık

Resim 37. Direkli Kilise, ikinci nefin doğusundaki düzensiz açıklıklar

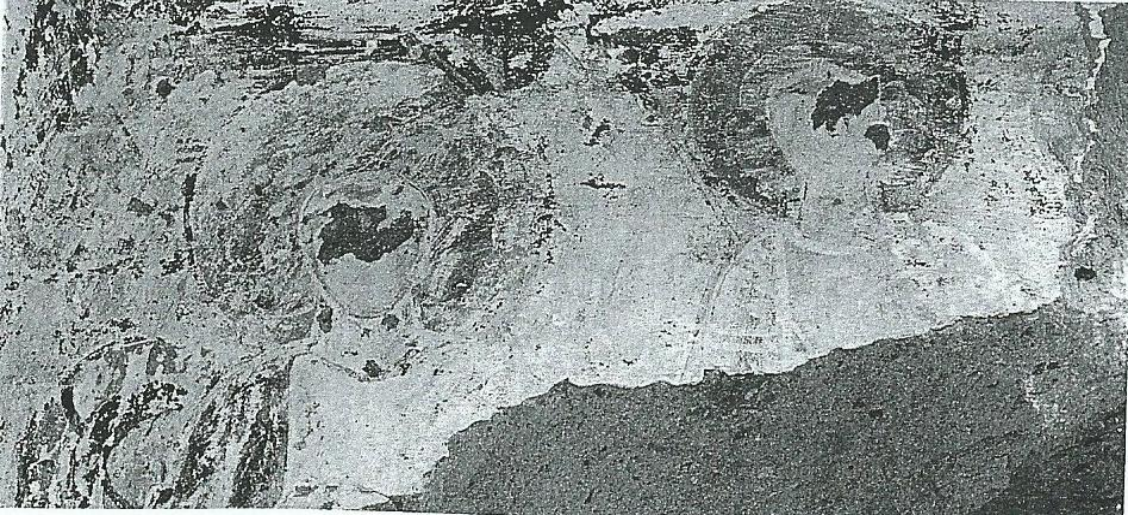
Resim 38. Direkli Kilise, kutsal mekân, seki düzenlemesi

Resim 39. Direkli Kilise, ikinci nefin sonundaki düzensiz açıklık

Resim 40. Direkli Kilise, apsis

Resim 41. Geyikli Kilise, iki aziz tasviri

Kaynak: Thierry, 1994: levha 181b

Resim 42 Yazılı Kilise

Resim 43. Yazılı Kilise, apsis

Resim 44. Yazılı Kilise, kuzey niş

Resim 45. Yazılı Kilise, kuzey zemin mezarları

Resim 46. Yazılı Kilise, ana mekân, zemin mezarları

Resim 47. Yazılı Kilise, ana mekân, zemin mezarları

Resim 48. Yazılı Kilise, yazıt

Resim 49. Balıklı ve Üzümlü Kilisenin bulunduğu kaya kütle

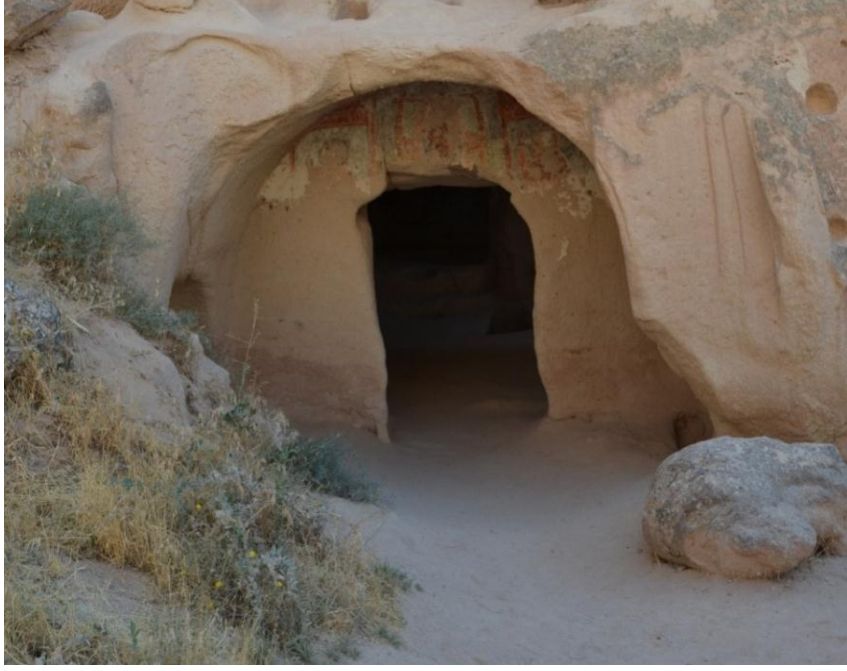
Resim 50. Vadi zemininden Balıklı ve Üzümlü Kiliseye giden eğimli yol

Resim 51. Balıklı ve Üzümlü Kilise, batı cephesi

Resim 52. Batı cephesi, tek kişilik ibadet mekânı

Resim 53. Balıklı ve Üzümlü Kilise, narteks

Resim 54. Balıklı ve Üzümlü Kilise, üçlü apsis düzenlemesi

Resim 55. Balıklı Kilise, ana apsis

Resim 56. Balıklı Kilise ana apsis üçlü niş düzenlemesi

Resim 57. Balıklı Kilise, apsis, kuzey yan duvar, seki düzenlemesi

Resim 58. Balıklı Kilise, apsis, güney yan duvar, seki düzenlemesi

Resim 59. Balıklı Kilise, kuzey yan apsis

Resim 60. Balıklı Kilise, kuzey apsis, altar

Resim 61. Balıklı Kilise, güney apsis

Resim 62. Balıklı Kilise, güney apsis, altar

Resim 63. Balıklı Kilise, güney apsis, niş

Resim 64. Balıklı Kilise, zemin mezar yeri

Resim 65. Balıklı Kilise, güney duvar seki düzenlemesi

Resim 66. Balıklı Kilise, güneydoğu duvar, yıkık kısım

Resim 67. Balıklı Kilise, pencere açıklığı

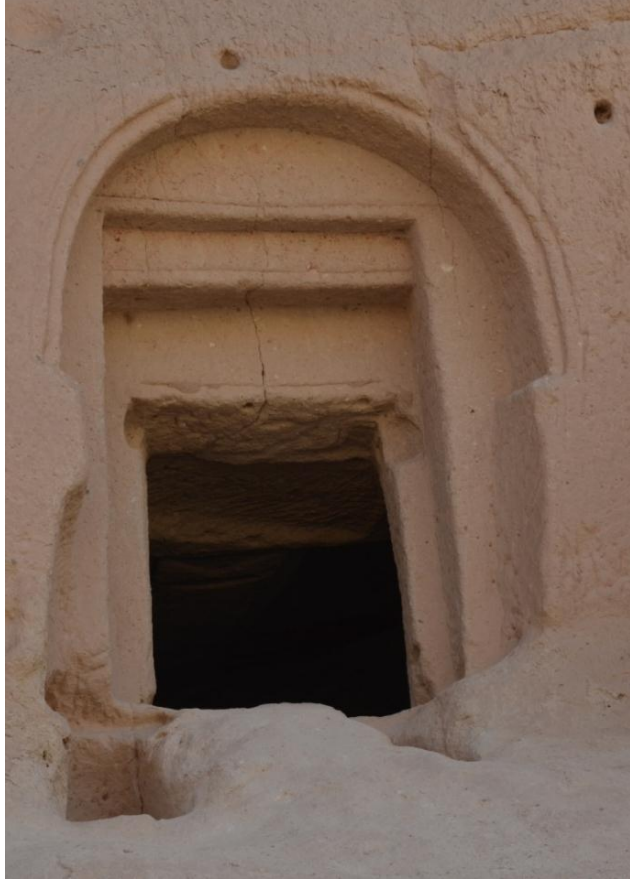
Resim 68. Nefler arası geçiş

Resim 69. Balıklı Kilise, tavan

Resim 70. Narteks zemini, kuzey duvar, niş Resim 71. Narteks zemini, güney duvar, niş

Resim 72. Balıklı Kilise, pencere açıklığı, batı cephe görünümü

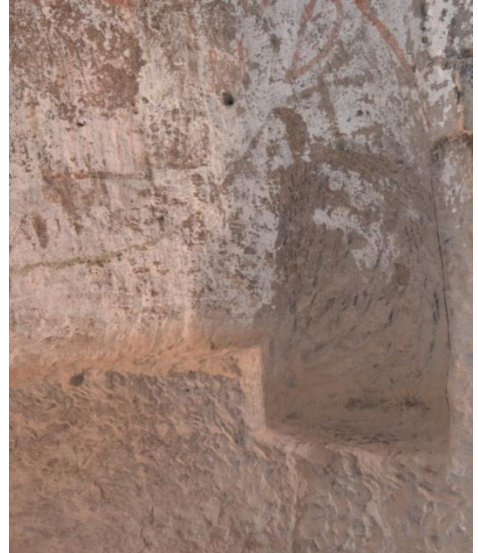
Resim 73. Üzümlü Kilise, apsis

Resim 74. Üzümlü Kilise, altar

Resim 75. Apsis, kuzey duvar, seki

Resim 76. Apsis, güney duvar, seki

Resim 77. Üzümlü Kilise, güney ve kuzey duvar, seki düzenlemeleri, tavan doğu haç kolu

*Resim 78. Üzümlü Kilise, pencere açıklıkları
naostan görünüm*

*Resim 79. Pencere açıklıkları
batı cepheden görünüm*

Resim 80. Şapel, giriş açıklığı

Resim 81. Şapel, apsis

Resim 82. Şapel, kapı açıklığı, naostan görünüm

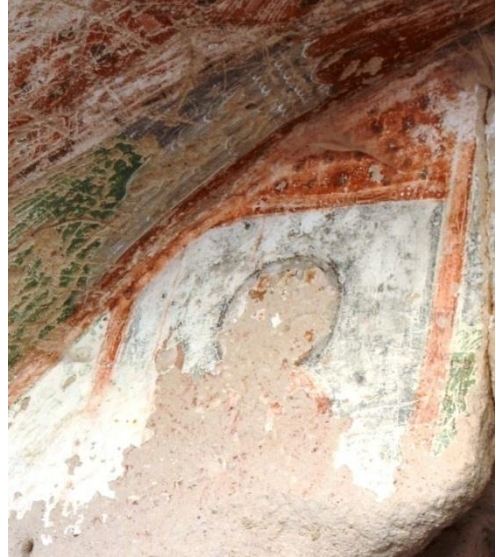
Resim 83. Balıklı ve Üzümlü Kilise, giriş kapısı alınlığı; Tahtta Meryem- Çocuk İsa, Helena, Konstantin tasvirleri

Resim 84. Tahtta Meryem, Çocuk İsa

Resim 85. Helena

Resim 86. Konstantin

Resim 87. Giriş kapısı, kemer tonozu, Baş melek Mikail ve Cebrael tasvirleri

Resim 88. Baş meleklerin taşıdıkları Malta Haçı, detay

Resim 89. Apsis kimeri, üst duvar, balık ve Malta haçı tasvirleri

Resim 90. Üzümlü Kilise, apsis yarım dairesi, Yusuf tasviri

Resim 91. Şapel, apsis, Aziz Stephanos tasviri

Resim 92. Balıklı Kilise, güney duvar, kabartma madalyonlar

Resim 93. Balıklı Kilise, kuzey duvar, kabartma madalyonlar

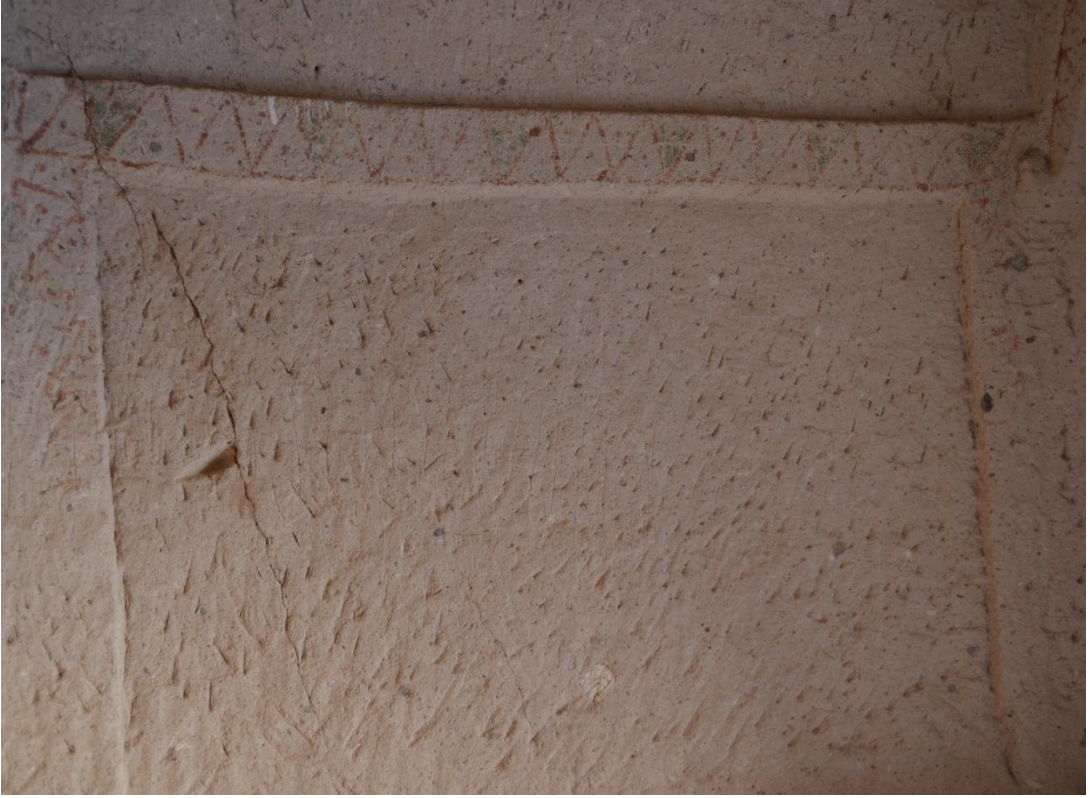
Resim 94. Üzümlü Kilise, apsis kemer yayı kuzey-güney yan duvarlar ve üst duvar bezemeleri

Resim 95. Üzümlü Kilise, batı kapı açıklığı alınlığındaki bezemeler

Resim 96. Üzümlü Kilise, güney duvar, madalyonlar

Resim 97. Şapel güney duvarı, silme kuşağı

Resim 98. Şapel kuzey duvarı, silme kuşağı

99. Şapel kapı açıklığı alınlığı, Malta haçı tasviri

Resim 100. Şapel tavanı, Malta haçı tasviri

Resim 101. Güzelyurt, Fırıntaş Kilise, nefler arası geçiş

Kaynak: Prof. Dr. S. Pekak arşivi

Resim 102. Güzelyurt, Kalburlu Kilise, nefler arası geçiş

Kaynak: Prof. Dr. S. Pekak arşivi

Resim 103. Balıklı Kilise, altar izi

Resim 104. Ürgüp- Cemil Köyü, Baş Melekler Kilisesi, narteks

Resim 105. Ihlara Vadisi, Pürenli Seki Kilisesi, narteks

Resim 106. Afyonkarahisar-İşçehisar, Ağınönü Kilisesi, üçlü apsis düzenlemesi

Kaynak: Ar. Gör. S. Evcim arşivi

Resim 107- Afyonkarahisar-İşçehisar, Seydiler Kasabası, Leylek Kayalığı Kaya Kompleksi, ikinci Kat, üçlü apsis düzenlemesi

Kaynak: Ar. Gör. S. Evcim arşivi

Resim 108. Ihlara Vadisi, Yılanlı Kilise, Aziz Stephanos tasviri

Resim 109. Soğanlı Vadisi, Azize Barbara Kilisesi, kutsal mekân, kuzey duvar, aziz tasvirleri

Resim 110. Soğanlı Vadisi, Azize Barbara Kilisesi, kutsal mekân, güney duvar, aziz tasvirleri

Resim 111. Soğanlı-Ürgüp yolundaki Aziz Stephanos Kilisesi, tavanın doğu bölümü, haç tasviri

Kaynak: S. Gökcan arşivi

Resim 112. Aziz Stephanos Kilisesi, tavan, dört düğümlü madalyon, antrolak motifi

Kaynak: S. Gökcan arşivi

Resim 113. Aziz Stephanos Kilisesi, apsis kemeri, haç tasviri

Kaynak: S. Gökcan arşivi

Resim 114. Aziz Stephanos Kilisesi, apsis, haç tasviri

Kaynak: S. Gökcan arşivi

Resim 115. Kızılçukur, Anna ve Ioakhim Kilisesi, onurlandırılan Anna ve Ioakhim

Kaynak: S. Gökcan arşivi

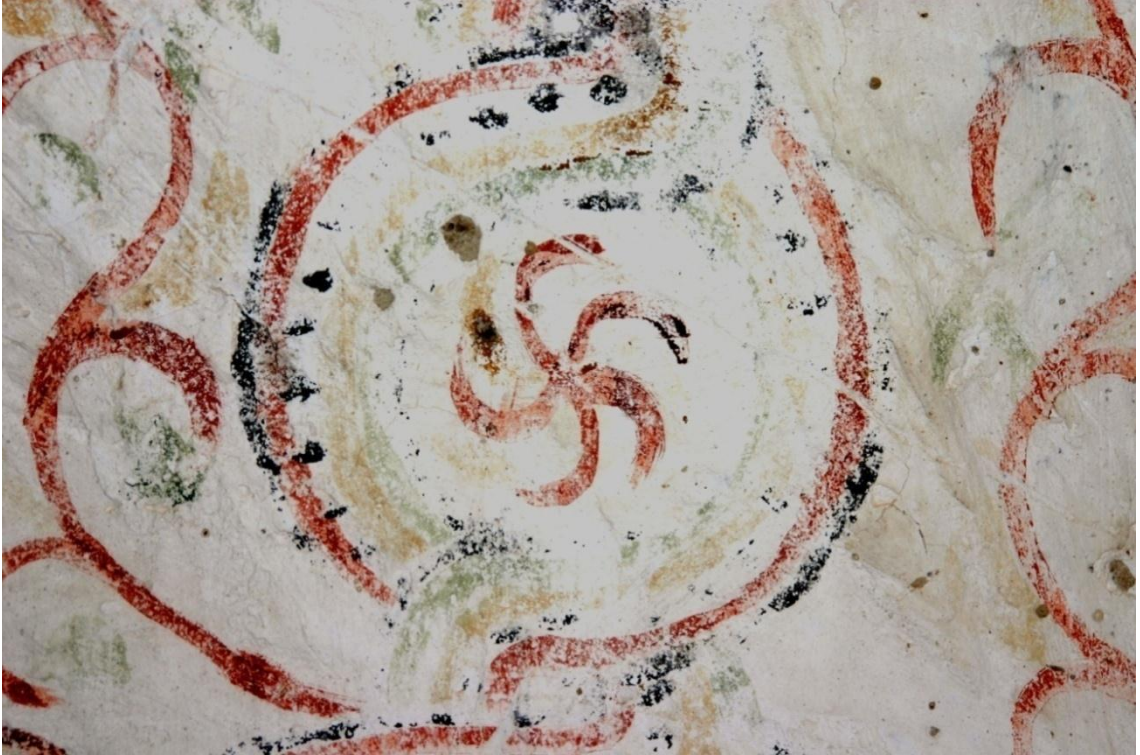
Resim 116. Kızılçukur, Anna ve Ioakhim Kilisesi, Ioakhim'e müjde

Kaynak: S. Gökcan arşivi

Resim 117. Kızılçukur, Anna ve Ioakhim Kilisesi, geometrik bezemeler

Kaynak: S. Gökcan arşivi

Resim 118. Kızılçukur, Anna ve Ioakhim Kilisesi, geometrik bezemeler

Kaynak: M. Uysun arşivi

119. Balkan Deresi 1 no.lu şapel, kubbe tasvirleri

Kaynak: M. Uysun arşivi

Resim 120. Balkan Deresi 1 no.lu şapel, Kubbealtı geometrik ve bitkisel bezemeler

Kaynak: M. Uysun arşivi

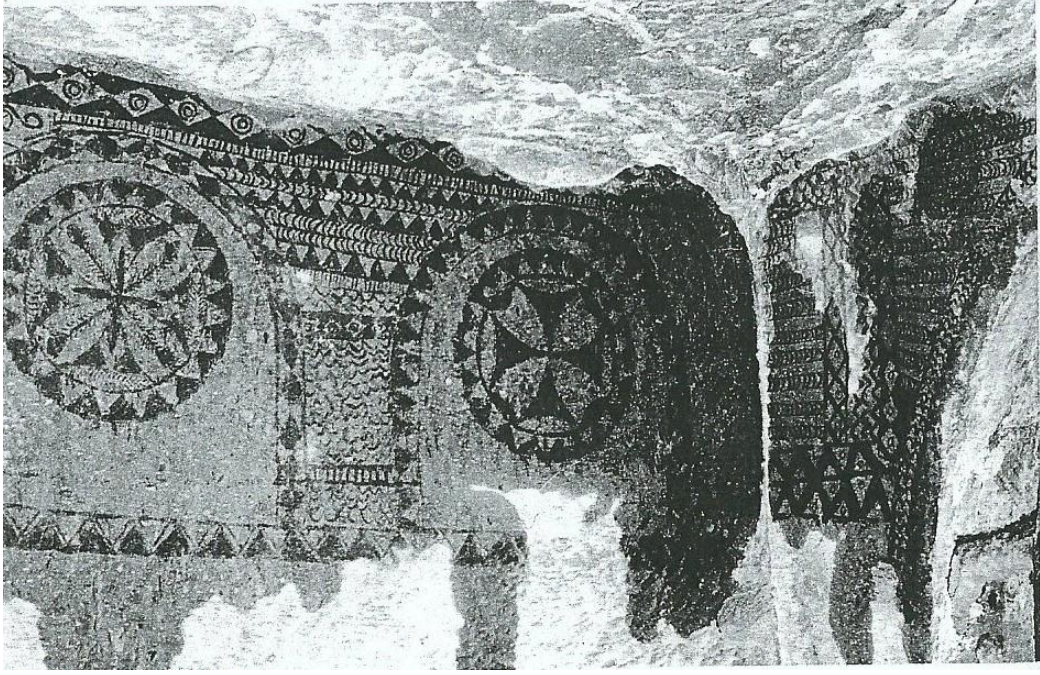
Resim 121. Balkan Deresi 1 no.lu şapel, düğümlü geçmeler

Kaynak: M. Uysun arşivi

Resim 122. Balkan Deresi 1 no.lu şapel, düğümlü geçmeler

Kaynak: M. Uysun arşivi

Resim 123. Üzümlü Kilise, kuzey duvar bezemeleri

Kaynak: Thierry, 1994: levha 186c